

Ц.Гантулга, Л.Алтанзаяа, Ч.Болдбаатар,
П.Мягмар, Б.Нацагдорж, Х.Эрдэнэтулга

МОНГОЛЫН ТҮҮХ

XI

Ерөнхий боловсролын 12 жилийн сургуулийн
11 дүгээр ангийн сурах бичиг

Боловсрол, Соёл, Шинжлэх Ухаан, Спортын Яамны
зөвшөөрлөөр хэвлэв.

Гурав дахь хэвлэл

СУРГУУЛИЙН НОМЫН САНД ОЛГОВ.
БОРЛУУЛАХЫГ ХОРИГЛОНО.

Улаанбаатар хот
2019 он

ДАА 373
ННА 74,2
М-692

МОНГОЛЫН ТҮҮХ XI: Ерөнхий боловсролын 12 жилийн сургуулийн 11 дүгээр ангийн сурах бичиг. (Гантулга Ц. ба бус; Ред. Хишигт Н., -УБ., 2017- 72х)

Азийн Хөгжлийн Банкны “Эдийн засгийн хүндрэлийн үед боловсролын чанар, хүртээмжийг сайжруулах төсөл”-ийн хүрээнд хэвлүүлэв.

Энэхүү сурах бичиг нь “Монгол Улсын Зохиогчийн эрх болон түүнд хамаарах эрхийн тухай” хуулиар хамгаалагдсан бөгөөд Боловсрол, Соёл, Шинжлэх Ухаан, Спортын Яамнаас бичгээр авсан зөвшөөрлөөс бусад тохиолдолд цахим болон хэвлэмэл хэлбэрээр, бүтнээр, эсхүл хэсэгчлэн хувилах, хэвлэх, аливаа хэлбэрээр мэдээллийн санд оруулахыг хориглоно.

Сурах бичгийн талаарх санал, хүсэлтээ textbook@mecs.gov.mn хаягаар ирүүлнэ үү.

© Боловсрол, Соёл, Шинжлэх Ухаан, Спортын Яам

ISBN 978-99978-61-41-2

ГАРЧИГ

Сурах бичиг ашиглах зөвлөмж	4
--	---

УДИРТГАЛ

1. Эх түүхээ эрхэмлэн судалцгаая	5
2. XVII-XXI зууны эхэн үеийн Монголын түүхийн хураангуй товчоон	6

НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ. XVII-XX ЗУУНЫ ЭХЭН ҮЕИЙН МОНГОЛ

1. Монгол улс Манжийн эрхшээлд орсон нь	7
2. Халимаг, Буриад Монголыг Орос улс эзэрхсэн нь	10
3. Монгол Улс тусгаар тогтнолоо алдсан шалтгаан	12
4. Манжийн эрхшээлийн үеийн Монголын нийгэм, соёл	13
5. Монголчуудын тусгаар тогтнолын төлөө тэмцэл, хөдөлгөөн	15

ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ. МОНГОЛ УЛС СЭРГЭН МАНДСАН НЬ (1911-1924)

1. 1911 оны хувьсгалын ялалт, ач холбогдол	19
2. Монгол Улсын сэргэн мандлын эхлэл (1911-1920 он)	21
3. Монгол Улсын тусгаар тогтнолын хувь заяа	23
4. 1921 оны хувьсгалын ялалт, ач холбогдол	25
5. Хэмжээт цаазат хаант Монгол Улс (1921-1924 он)	28
6. Монгол Улсын хөгжлийн талаарх үзэл баримтлалууд	30

ГУРАВДУГААР БҮЛЭГ. БНМАУ СОЦИАЛИЗМЫН ЗАМААР (1924-1990)

1. Монгол Улсын анхдугаар Үндсэн хууль	33
2. Улс орноо хөгжүүлэх чиг хандлага, зөрөлдөөн	34
3. 1932 оны зэвсэгт бослого, дүрвэх хөдөлгөөн	38
4. Шинэ эргэлтийн жилүүд дэх өөрчлөлт шинэчлэл, ахиц дэвшил	40
5. Улс төрийн хэлмэгдүүлэлт: үйл явц, үр дагавар	42
6. Дэлхийн II дайны үеийн БНМАУ, тусгаар тогтнолын бэхжилт	44
7. БНМАУ-д социализм байгуулах оролдлого	48
8. БНМАУ-ын нийгэм-эдийн засагт гарсан өөрчлөлт	52
9. БНМАУ-ын боловсрол, шинжлэх ухаан, соёлын хөгжилт	54
10. БНМАУ-ын гадаад харилцаа	56

ДӨРӨВДҮГЭЭР БҮЛЭГ. МОНГОЛ УЛС АРДЧИЛАЛ, ШИНЭЧЛЭЛИЙН ЗАМААР (1990 оноос хойш)

1. 1990 оны ардчилсан хувьсгал: өрнөл, ялалт, ач холбогдол	59
2. Улс төрийн тогтолцоонд гарсан өөрчлөлт	63
3. Нийгэм, эдийн засгийн тогтолцооны шинэчлэл	65
4. Оюун санааны хүрээн дэх хувьсал өөрчлөлт	68
5. Монгол Улсын гадаад харилцаа өргөжин хөгжсөн нь	69

Нэмэлт болгон ашиглах бүтээлийн жагсаалт	72
---	----

Сурах бичиг ашиглах зөвлөмж

Сурах бичиг нь бүлгийн он цагийн шулуун, сэдвийн түлхүүр асуулт, үндсэн бичвэр, түүхийн баримт, эх сурвалж, уншиж судлах явцдаа анхаарал хандуулах, бодож тунгаах асуулт, нэмэлт мэдээлэл, нэр томьёо, ухагдахууны тайлбар, суралцахуйн үйл ажиллагааны дасгал, даалгавар зэргээс бүрдэж буй.

Эдгээр бүрдэл хэсгүүдийг сурах бичигт дараах тусгай таних тэмдгээр тэмдэглэв.

Халх Монгол Манжид
дагаар оров.

1691 он

Он тооллын шулуун нь тухайн бүлгийн агуулгын он цагийн хамрах хүрээ, энэ үеийн түүхийн тойм үечлэлтэй танилцуулж, өмнөх мэдлэгээ сэргээн санахад тань тусална.

Бодож тунгаах асуултаас Та бүхэн тухайн сэдвийн гол түлхүүр асуудлын чиг баримжааг ойлгож, мэдэх боломжтой тул эхлээд танилцаарай.

Үндсэн бичвэр хэсэгт уг бүлэг, сэдвийн үндсэн агуулгыг судалж мэдэх, бие даан ажиллах, асуулт даалгавар гүйцэтгэхэд туслах өгөгдөл мэдээлэл багтсан бөгөөд Та бүхэн үүнийг бусад хэсгүүдтэй нягт холбон ашиглаарай.

Бичвэрийн дундуур уншиж судлах явцдаа анхаарал хандуулах, бодож тунгаах асуулт өгсөн тул түүнд мөн анхаарал хандуулаарай.

Сурвалж-: Эх сурвалжийн буланд тухайн сэдэвт холбогдох түүхийн баримт, эх сурвалжийн хэсгээс оруулж өгсөн бөгөөд үндсэн бичвэртэй холбон, суралцахуйн үйл ажиллагааны даалгаврын дагуу эх сурвалжийг шинжлэн судалж бие даан мэдлэг бүтээх, задлан шинжлэх, нэгтгэн дүгнэх, өөрийн үзэл бодлыг илэрхийлэх, үнэлэх дүгнэх зэргээр ашиглах учиртай.

Нэмэлт мэдээлэл буланд сэдвийн агуулгыг тодотгох, баяжуулах, мэдлэгээ тэлэхэд хэрэг болох мэдээллийг шигтгэн оруулж өгсөн болно.

Нэр томьёо, ухагдахууны тайлбар буланд тухайн сэдвийн агуулгад холбогдох зарим шинэ, ойлгомжгүй нэр томьёо, ухагдахууныг товч тайлбарласан тул түүнийг тухай бүрт нь ашиглаарай.

Суралцахуйн үйл ажиллагааны даалгавар хэсэгт нэгж сэдвийн хүрээнд сурагчийн эх сурвалж, мэдээллийг шинжлэн судалж, бие даан мэдлэг бүтээх, мэдлэгээ бататгах, цэгцлэх, үнэлэх, дүгнэх зэрэг олон талын зорилготой гүйцэтгэх үйл ажиллагааны асуулт, дасгал, даалгавруудыг өгсөн тул түүнийг бүтээлчээр ашиглаж суралцаарай.

Сурагчид та бүхэндээ сурлагын өндөр амжилт хүсье.

УДИРТГАЛ

1. Эх түүхээ эрхэмлэн судалцаая.

Энэхүү сурах бичиг нь Та бүхний 8, 9-р ангидаа үзэж судалсан Түүхийн хичээлтэй агуулга, аргазүйн хувьд залгамж холбоотой, түүний шууд үргэлжлэл юм. Сурах бичгийн агуулгад XVII зуунаас өнөөдрийг хүртэлх Монголын түүхийг хураангуйлан оруулсан болно.

Сурах бичгээс бид улс төрийн нэгдмэл байдал, сүр хүч нь сулран доройтсоор Монгол Улс тусгаар тогтнолоо алдаж, харийн эрхшээл дор оршиж ирсэн сургамжит түүхтэй танилцана. Тэрчлэн бидний өвөг дээдэс 1911, 1921 онд эх орон, эрх чөлөө, тусгаар тогтнолынхоо төлөө тэмцэж, Монгол Улсаа дахин сэргээн босгосон түүхийг судална. Монгол Улс 1920-иод оноос 1990 оныг хүртэл социализмын замаар замнасан түүх, олсон ололт, үлдээсэн туршлага сургамжийг мэдэж авна. 1990 оны ардчилсан хувьсгал, түүний шалтгаан, өрнөл, ялалт, Монгол Улсад өрнөсөн ардчилал шинэчлэлийн түүхтэй танилцана.

Та бүхэн сурах бичигтээ тулгуурлан эх орныхоо сүүлийн 400 гаруй жилийн түүхээр аялж, түүнээс суралцаж, сургамж ухаарал авч, нэгийг бодож, хоёрыг тунгаана гэдэгт итгэлтэй байна. Учир нь Та бүхэн Монголын ирээдүй, чухамдаа Та бүхэн л эх түүхээ, эцэг өвгөдийнхөө үйл хэргийг цаашид залгамжлан үргэлжлүүлэгчид гэдгээ ямагт санагтун.

Түүхийн аль ч цаг үед монгол хүн бүр эх орон, үнэ цэнтэй бүхнээ хайрлан хамгаалж, ирээдүй хойч үедээ өвлүүлэх түүхэн хариуцлага үүрдэг. Монголын түүх ингэж л үе үеийнхний хичээл зүтгэлийн үр дүнд үл тасран үргэлжилж, өнөөг хүрч ирсэн билээ.

! Бидэнд амьдарч байгаа цаг үеэ, нийгмээ зөв ойлгоход өнгөрсөн түүх тусалдаг. Учир нь, өнөөдөр бол өчигдрийн үргэлжлэл, маргаашийн угтал билээ. Өнгөрснийг бидэнд зөвхөн түүх л өгүүлж чадна. Бас ирээдүйгээ бодитой төсөөлөх боломж олгодог. Түүх бол бидний өвөг дээдсийн туулсан амьдрал. Тэдний хуримтуулсан мэдлэг туршлагын арвин сан. Бидэнд үлдээсэн өв, сургамж. Тиймээс Монголын түүх бол бидний агуу их багш. Түүнээс бид бүхий л асуултандаа хариулт авах боломжтой. Тиймээс бид түүхээ эрхэмлэдэг, судалдаг, түүнээс суралцдаг.

Түүх яагаад бидэнд багшилж, тулгамдсан асуултын хариулт өгч чаддаг вэ? Эх түүхээ судлахын хамгийн гол ач холбогдол юу гэж бодож байна? Яагаад?

Та бүхэн багш, найз нөхөдтэйгөө хамтран оюун билгээ дайчилж, ухаан бодлоо уралдуулж, сэтгэн бодож, нээн бүтээж, асуудлын мөн чанар, утга учрыг ухааран ойлгож, дүгнэн цэгнэж, эх түүхээ шимтэн судлахыг хичээгээрэй.

Оноож өгсөн хуудасны хэмжээнээс шалтгаалан сурах бичигт Монголын түүхийн баялаг агуулгыг тэр бүр багтаан оруулах боломж байсангүй. Тиймээс өмнөх мэдлэгтээ тулгуурлахын зэрэгцээ бие даан нэмэлт хэрэглэгдэхүүн судлан баяжуулж суралцахыг та бүхэнд зөвлөж байна.

1. Түүхийг үечлэн судлахын ач холбогдлыг тодорхойлоорой.
2. XVII-XX зууны эхэн үеийн Монгол нийгмийн дүр төрх, аж байдлыг дүрслэн бодоорой.
3. Хураангуй товчоонтой танилцан өмнөх мэдлэгээ сэргээн санаж, XX зуунд Монгол Улсын түүхэнд гарсан гол ололт амжилтуудын тухай ярилцан, жагсаалт гаргана уу.

2. XVII-XXI ЗУУНЫ ЭХЭН ҮЕИЙН МОНГОЛЫН ТҮХИЙН ХУРААНГУЙ ТОВЧООН.

Манжийн эрхшээлийн үе (XVII-XX зууны эхэн)

- 1603-1634 - Лигдэн хаан суув.
- 1607-Хо өрлөг Ижил рүү нүүсэн нь хожмоо Халимаг хэмээгдэв.
- 1636 - Өвөр Монгол Манжид дагаар оров.
- 1639- Занабазарыг анхдугаар Богдоор өргөмжлөв.
- 1640 -Халх, Ойрадын ноёд чуулж, Их цааз батлав.
- 1648 - Тод бичиг зохиогджээ.
- 1661- Буриадууд Оросын түрэмгийлэлд өртөж эхлэв.
- 1676 -Галдан Зүүнгарын хаан болов.
- 1685 - Ховд хот сууриа тавьжээ.
- 1686 - Соёмбо үсэг зохиожээ.
- 1691 - Халх Монгол Манжийн захиргаанд оров.
- 1721 - Хөх нуурын монголчууд Манжийн эрхшээлд оров.
- 1739 - Зүүнгар улс, Манжийн хоронд хилийн хэлэлцээр болов.
- 1755-1760 - Зүүнгар улс Манжид эзлэгдэв.
- 1755 -1758 онд, Амарсанаа, Чингунжав нарын бослоло өрнөв.
- 1771 - Нутгаа зорьсон Халимагууд Манжид оров.
- 1771 - Ижилд үлдсэн Халимагууд Орос тэмдэв.
- 1858 - Ордосын Үшин хошуунд ард түмний хөдөлгөөн гарчээ.
- 1880 - Улиастайд Онолтын удирдсан монгол цэргийн бослоло дэгдэв.
- 1900 - Улиастайд Манжийн эсрэг монгол цэргийн бослоло дэгдэв.
- 1905-1907 - Өвөр Монголд Тогтох, Цогдолой, Дампил нарын удирдсан бослоло гарав.

Сэргэн мандлын эхэн үе (1911-1924)

- 1900 - Бадамдорж, Цэрэн-Очир нарыг Орос улсад эрж тусламж хүсэв.
- 1906 - Хятад иргэдийг нүүлгэн суурьшуулах товчоо Бээжинд байгуулагдэв.
- 1907 - Хайсан, Алмас-Очир нар ирж, Халхын ноёдтой зөвлөлдөв.
- 1909 - Тусгаар тогтнох "тэнгэрийн цаг" болсон тухай Богд лундэн буулгажээ.
- 1911,12,4 - Манжийн амбан Сандо-г Хүрээгээс хөөв.
- 1911,12,29- Монгол Улс тусгаар тогтнолоо тунхаглав.
- 1912,11,3 - Орос-Монголын гэрээ батлав.
- 1913 - Бээжингийн тунхаг бичиг гарав.
- 1914 - Улсын хурал байгуулав.
- 1914.9.8 -1915.6.7 - Хиагтад 3 улсын хэлэлцээр явагдав.
- 1915- Монгол Улс автономит улс болов.
- 1920,1,2- Автономийг цуцлав.
- 1921.2.4- Богдыг хаан ширээнд нь эргүүлэн залав.
- 1921.3.1,3 - Дээд Шивээнд хамтарсан зөвлөгөөн болж, МАН-ыг байгуулжээ.
- 1921.3.13 - АТЗГ байгуулагдэв.
- 1921.3.18 - МАХЖ Хиагтыг чөлөөлөв.
- 1921.7.11 - Ардын эрхтэй хэмжээт цаазат хаант Монгол Улсыг тунхаглав.
- 1921.8 - 1922.1 - Эх орноо цагаатнаас бүрэн чөлөөлөв.
- 1921.9 - Улсын Түр цагийн хурал байгуулагдэв.
- 1921,11,1 - Тангарагийн гэрээг батлав.
- 1921,11,5 - Монгол-Зөвлөлтийн найрамдлын гэрээнд гарын үсэг зурав.
- 1922.1.25 - Хамжлагын харилцааг халах тухай шийдвэр гарав.
- 1923 - "Нутгийн захиргааны дүрэм", "Засаг ба засаг бүс ван гүнгүүдийн эрх хэмжээний дүрэм", "Эдийн засгийн үндсэн бодлого" гаргав.
- 1924.5.20 - Богд хаан жанч халав.

Социалист байгуулалтын үеийн БНМАУ (1924-1990)

- 1922-1924 - Үндсэн хууль боловсруулах комисс байгуулагдэн ажиллав.
- 1924.6.7 - МАН-аас Монголд БНЗасаг тогтоох шийдвэр гаргав.
- 1924.11.8-28 - Улсын анхдугаар Их Хурал хуралдаж, Үндсэн хууль батлав.
- 1924-1928 - Үндэсний ардчилсан чиг шугам хэрэгжүүлэхийг оролдов.
- 1928-1932 - "Зүүнтүүд" социализм хурдачлан байгуулахыг хүчлэн оролдов.
- 1932-1940 - Монголд "Шинэ эргэлтийн бодлого" явуулав.
- 1939.8 - Халх голд Монгол-Зөвлөлтийн цэргийн хамтарсан хүч ялалт байгуулав.
- 1940 - БНМАУ 2 дахь Үндсэн хуулиа батлав.
- 1942 - МУИС байгуулагдэв.
- 1945.8 - БНМАУ Чөлөөлөх дайнд оролцож, холбоотны үүргээ биелүүлэв.
- 1945,10,20 - Монголчууд тусгаар тогтнолоо бүх нийтийн санал хураалтаар батлав.
- 1946 -Шинэ үсэгт албан ёсоор шилжив.
- 1940-1960 - Социализмын бэлтгэл үндсийг хангах зорилтыг хэрэгжүүлэв.
- 1958-1960 - Нэгдэлжих хөдөлгөөн өрнүүлж, атар газар эзэмшив.
- 1960 - БНМАУ 3 дахь Үндсэн хуулиа батлав.
- 1960-1990 - БНМАУ-д социализм бүрэн байгуулах оролдлого хийв.
- 1961,10,27 - НҮБ-ын бүрэн эрхт гишүүн болов.
- 1961 - ШУА байгуулагдэв.
- 1966 - МАХН социализм бүрэн байгуулах IV программа батлав.
- 1988.12 - МАХН нийгмийн амьдралын бүх хүрээг хамарсан өөрчлөлт хийхийг хүлээн зөвшөөрөв.

Ардчилал шинэчлэлийн үеийн Монгол Улс (1990 оноос хойш)

- 1989.12.10 - МоАХ байгуулагдэв.
- 1989.12-1990.3-р сар - АСХ, ШДХ, МоАН, МСДН, МҮДН байгуулагдэв.
- 1990.3.7 - 9-нд Улс төрийн өгсгөлөн зарлав.
- 1990.3 - МАХН нийгмийг удирдан чиглүүлэгч хүчин байхаа болив.
- 1990.5 - БНМАУ-ын Үндсэн хуулийн нэмэлт, нэмүүдэн тухай хууль батлагдав.
- 1990.7.22-29 - Монголд анх удаа чөлөөт, ардчилсан сонгууль 2 үе шатаар явагдав.
- 1990.08 сар - МНТ-850 жилийн ой болов.
- 1991 - Монгол бичгээ сэргээх, хос бичигтэн болох шийдвэр гарав.
- 1992.1.13 - Шинэ Үндсэн хууль батлагдав.
- 1991 - Банкны тухай хууль батлав.
- 1991 - Өмч хувьчлалын хууль гаргав.
- 1993 - Валютын ханшиг чөлөөлөв.
- 1994.6.30 - "Монгол Улсын гадаад бодлогын үзэл баримтлал", "Монгол Улсын Үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлал"-ыг батлав.
- 1996 - Төрийн зүгээс хэлмэгдэгсдийн үр ач нараас уучлал гуйв.
- 1996 - Чөлөөт үнийн тогтоолоонд шилжив.
- 1996 - Орон сууц хувьчлах хууль батлав.
- 2002 - Гэр бүлд газар өмчлүүлэх, эзэмшүүлэх хууль гарав.
- 2002 - Чингис хааны мэндэлсний 840 жилийн ойг ёслон тэмдэглэв.
- 2003 - "Монгол Улсын түүх" 5 боть суурь бүтээл хэвлэгдэв.
- 2006 - ИМУ байгуулагдсаны 800 жилийн ойг ёслон тэмдэглэв.
- 2008 - Иргэнд газар өмчлүүлэх хууль батлагдав.
- 1999.7.28 - Монгол Улс Энхийг сахиулах ажиллагаанд оролцохоор болов.
- 2016.7 - Шинэ сонгууль явагдав.

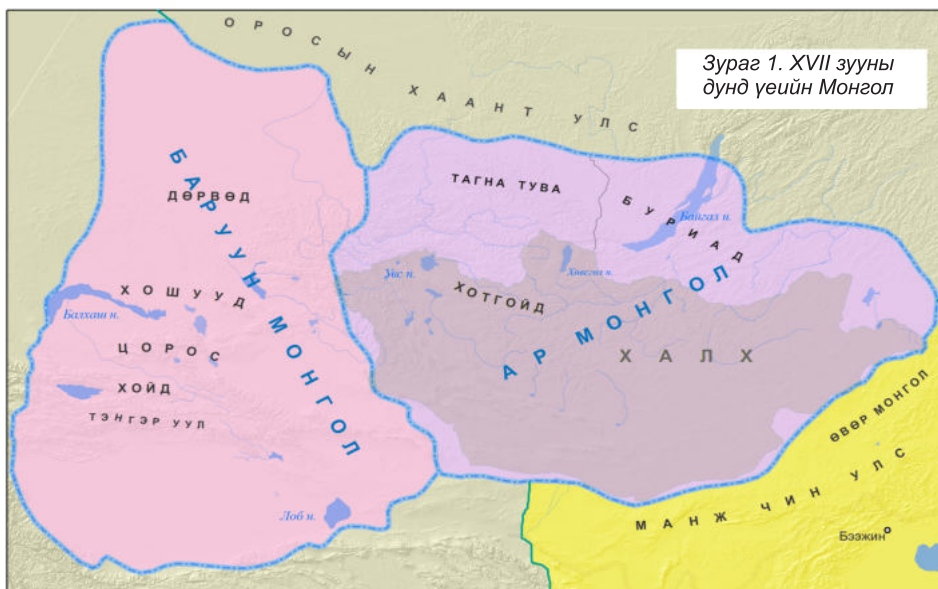
I БҮЛЭГ. XVII-XX ЗУУНЫ ЭХЭН ҮЕИЙН МОНГОЛ

1. Монгол улс Манжийн эрхшээлд орсон нь

- Монголчууд нэгдмэл бус байсны шалтгааныг хэрхэн тайлбарлах вэ?
- Манж нар ямар арга, бодлогоор монголчуудтай харилцаж байсан бэ?
- Монголчууд Манжийн эрхшээлд орсноор ямар түүхэн өөрчлөлт гарсан бэ?

XVII зууны үед Монгол улс Ар буюу Халх Монгол, Баруун Монгол, Өвөр Монгол, хөх нуурын буюу Хошууд Монгол зэргээс бүрдэж байлаа.

Халх Монгол нь Түшээт хан, Сэцэн ханыг багтаасан зүүн гар, Засагт ханаар удирдуулсан баруун гарт хуваагдаж байв. Халхын баруун хойд нутагт Шолой убаши, түүний хүү Омбо-Эрдэнэ нарын захирсан **Хотгойд аймаг** хүчирхэгжин бие даасан шинжтэй оршиж байжээ. **Өвөр Монгол** нь Лигдэн хутагт хаанд шууд захирагдаж байлаа. **Баруун Монгол буюу Ойрад** нь Хошууд, Зүүнгар (Цорос), Дөрвөд, Хойд хэмээх дөрвөн голлох аймгийн холбоонд нэгдэж байв. XVII зууны эхээр **Торгууд**, **Дөрвөдийн** зарим хэсэг баруун хойд зүг Ижил мөрөн рүү, **Хошууд аймаг** зүүн урагш Хөх нуурын зүг нүүдэллэн оджээ. Тийнхүү монголчууд тус тусдаа бие даасан байдалтай орших болсон юм. Тэр үеийн аймаг, отог, хошуу нь хэмжээний хувьд түмнээс бага бөгөөд цэрэг, засаг захиргаа-угсаатны бүлгийн шинжийг давхар агуулж байв.

Монгол Улс нэгдмэл байдлаа алдсан нь тухайн үед хүчирхэгжсэн Манжийн эрхшээлд орох нөхцөлийг бүрдүүлсэн юм. Энэ үйл явц 1620-иод оноос хойш 130 гаруй жилийн турш үргэлжилж, Өвөр Монгол, Халх Монгол, Хөх нуурын монголчууд, Ойрад Монгол-Зүүнгар улс ээлж дараалан Манжид эзлэгджээ.

Монголын зүүн өмнө орших Зүрчид гаралтай манж, түнгүс угсааны аймгууд XVII зуунд хүчирхэгжив. 1616 онд Нурхач (1559-1626) улсаа "Хойт (Хожуу) Алтан улс" хэмээн нэрийдэв. Тэд хөрш нүүдэлчин Монгол, суурьшмал Хятадын төр ёсны зохион байгуулалтын зарим зүйлийг авч улс орноо эмхлэн байгуулав. Манж нар ан гөрөө, аян дайны уламжлалт цэрэг-захиргааны зохион байгуулалтыг ашиглажээ. Мөн Манжийн хаад төрийн хэрэгт монгол бичиг хэрэглэж, улмаар монгол бичигт тулгуурлан манж бичгийг зохион хэрэглэсэн юм.

Өвөр Монгол Манжийн захиргаанд орсон нь. Манжийн тал эхэн үедээ монголчуудтай найрсаг харилцахыг эрмэлзэж байлаа. Тэд эн түрүүнд худ ургийн холбоо тогтоож эхлэв. 1612 онд Нурхач, түүний хөвгүүд Хорчин, Жарууд аймгийн ноёдын охидыг эхнэр болгон авчээ. Мөн Монгол Улстай элч солилцож, цэрэг-улс төрийн холбоо тогтоохыг зорьж байлаа. Тэд ургийн холбоо болон элчин харилцаанд дулдуйдан, Өмнөд Монголын аймгуудад нөлөөгөө тэлэх, талдаа татахыг санаархах болов. Тиймээс ихэс ноёдод нь **цол, хэргэм, бэлэг сэлт, шан харамж** хүртээж эхэлжээ.

Тэр үед Өвөр Монгол нь Цахар, Хорчин, Харчин, Түмэд, Юншээбү, Ордос, Асуд, Найман, Жаруд зэрэг олон аймаг, отогтой байв. Тэдний зарим нь Чингис хааны алтан ургийн сүүлчийн хаан **Лигдэн (1591-1634)**-ий төвлөрсөн засаглалыг эсэргүүцэж байсан юм. Лигдэн хаан салан тусгаарлах санаархлыг «**төрөөс этгээд явдал**» хэмээн үзэж, хатуу тэмцэж байлаа. Үүнийг Манж нар ашиглан, Лигдэнгийн эсрэг этгээдүүдтэй хүч хавсрах бодлого явуулжээ. Энэ сацуу Манж нар 1626 онд Жарууд, Баарин аймгийг довтлон, дараа нь Хорчин аймаг, 1627 онд Найман, Аохан аймаг, 1628 онд Харчин аймаг, 1629 онд Авга, Түмэд аймгийг эрхэндээ оруулав.

Сурвалж-1: Ам алдсан бичгийн үг: Манж, Харчин бид хоёр улс нэгэн зээр явахын тулд, тэнгэрт цагаан морь, газарт хар үхэр алж, нэг аяганд архи хийж тахин мөргөөд, төр ёсоо нэгтгэн үйлдвэй. Лувсанданзан. «Алтан товч»-оос.

1626 онд Алтан улс Цахарт довтлоход Харчин, Түмэд, Ордос, Асуд, Юншээбү аймгийн ноёд, тайж нар хүч хавсран Лигдэн хааны цэргийг бут цохижээ. 1632 онд Абахай манж, монгол цэргийн хүчээр дахин довтлов. Хүчинд автсан Лигдэн хаан Хөх нуурын зүг зам буруулж яваад 1634 онд тэнгэрт хальжээ.

Лигдэн хутагт хаан үгүй болсноор Өвөр Монголын ноёд тус тусын аймгаа аван Манжийн харьяанд оржээ. **1636 онд Өвөр Монголын 16 аймгийн ноёдын чуулган Мүгдэнд болж, Алтан улсын хааныг эзэн хаанаа хэмээн зөвшөөрчээ.**

Халх Монгол Манжийн эрхшээлд орсон нь. Манж нар Халхын дотоод хэрэгт хөндлөнгөөс оролцох, биедээ татах, хүч түрэн харилцах, аажмаар эрхшээлдээ оруулахыг чармайж байлаа. Харин Халхын ноёд Манжтай элч солилцон, найртайгаар харилцах бодлого баримталж байв.

Сурвалж-2: "...Бичиг барихын учир: Хаан хүмүүнд хас их төр, хамагт сонсдох сайн алдар нэр хэрэгтэй тул хамгаас төр шажныг мандуулах нэрийг эрэлдье. Зургаан түмний эзэн биднийг жолоодон эс чадав. Тэр эс чадавч хан төрөлт бидэн...хас их төрийг хадгалж суунам бид. Энэ их төрийг санахул нь нааш цааш элч юугаан тасралтгүй [илгээн] мэнд асуулцаж явъя. Ийн хийж явахул эрдэнэт хүмүүний төрөл олж эрх хүчит хан болон төрсний гавьяа бидний тэр ажааму". Халхын ноёдоос Манжийн хаанд илгээсэн бичгээс.

Тухайн үед Халхыг баруун гарын Засагт хан Субадай (?.-1650), зүүн гарын Түшээт хан Гомбодорж (1594-1655), Сэцэн хан Шолой (1577-1652) нар тэргүүлэн удирдаж байв. Тэд Манж Чин улсын өмнө зарим нэг буулт хийж, цагийн аясыг харзнасан бодлого баримталж байлаа. Дээрх хангуудыг залгамжлагчдын үед Халхын дотоод хямрал даамжирчээ. Гэвч 1688 он хүртэл Халх бие даасан

байдлаа алдалгүй тусгаар оршсон юм. Нөгөөтэйгүүр, Түшээт хан Чахундорж тэргүүтэй Халхын ноёд Зүүнгарын хаан Галдан бошогтын довтолгоонд шахагдав. Үүний улмаас Түшээт хан Чахундорж, Өндөр гэгээн Занабазар нар харьяат нарынхаа хамт Манжийн ивээлд ороход хүрчээ. 1689 онд Ар элстэйд болсон чуулганаар Халхын ноёд Манжид дагаар орох асуудлыг хэлэлцэв.

1691 оны 4-р сарын сүүлээр Түшээт хан Чахундорж, Өндөр гэгээн Занабазар, Сэцэн хан Өмөхэй, Засагт ханы ойр угсааны ноёд, тайж нар, мөн Өвөр Монголын 49 хошууны том ноёд Долоон нуурт чуулжээ. **1691 оны 5-р сарын** эхээр Манжийн Энх-Амгалан хаан ирж зарлиг сонсгон, тусгай ёслол үйлдсэнээр **Халх Монгол** Манжийн эрхшээлд оров.

Хөх нуурын монголчууд Манжийн захиргаанд оров. Ойрадын ноёд 1637 онд Хөх нуур, Төвөдийг цэрэглэн эзэлж, засаглан захирах болсон билээ. Тэнд Ойрадын зарим ноёдыг албаттай нь нүүлгэн суурьшуулжээ. 1639-1642 онд Төвөд орныг дайлан эзэлсэн Хошуудын Гүүш хан Төрбайх (1582-1655)-ыг Төвөдийн хаан ширээнд суулгаж, V Далай лам Лувсанжамцыг Төвөдийн бурханы шашны тэргүүнээр өргөмжлөв. Энэ үйл явдлаар **Хошууд улс** байгуулагдсан гэж үздэг.

Төрбайхын ахмад хүү Даян монгол цэргийг захиран Төвөдөд сууж, 6-р хүү Дорждалай баатар Хөх нуурын тайж нарыг захирах болов. 1690 оноос Гүүш хааны 10-р хүү Дашбаатар, 1714 оноос түүний хөвгүүн Лувсанданзан нар эрх барьжээ. 1698 онд Дашбаатар ноёдын хамт Манж Чин улсад дагаар орохоор шийдэж, чин вангийн хэргэм шагнуулсан ч шууд захирагдсангүй. 1717 онд Зүүнгар улсын жанжин Их Цэрэндондовын цэрэг Төвөдийн Лхасыг эзлэн авч, Хошууд угсааны хан Лхавзаныг хөнөөжээ. Харин 1720 онд Манж Чин улс Төвөд рүү цэрэг оруулан, Ойрадын цэргийн гол хүчийг бут цохив. Тэд 1721 оноос Төвөдийг захирч байсан Хошуудын ноёдын эрх мэдлийг устгасан төдийгүй Лувсанданзанд Хөх нуурын зөвхөн баруун гарыг захируулахаар шийджээ. Тийнхүү Хөх нуурын монголчууд Манжийн захиргаанд оров.

Зүүнгар улс Манжид эзлэгдэв. Торгууд, Дөрвөд, Хошуудын нэг хэсэг Ижил рүү нүүсний дараа Ойрадад Цоросын ноёд гол суурь эзлэх болжээ. Цоросын тэргүүлэгч Эрдэнэбаатар хунтайжийн үед Ойрадын улс төр тогтворжин хүчирхэгжив. Түүний хүү Галдан (1644-1697) 1676 онд Зүүнгар улсын хаан болж, улсаа үлэмж бэхжүүлсэн юм. Гэвч 1688 оноос Галдан Халх руу цэрэглэн, улмаар Манж Чин улсын эсрэг тэмцэж явах хойгуур Цэвээнравдан (1665-1727) өөрийгөө Зүүнгарын хаанд өргөмжилжээ.

Цэвээнравдан, Галданцэрэн (1694-1745) хаадын үед Зүүнгар улс хүчирхэгжин, Манж Чин улстай эн зэрэгцэн оршиж байлаа. Гэвч Зүүнгар улсын дотоодын хямрал, зөрчилдөөний улмаас зарим ноёд, зайсан нар урван одох болов. 1750 онд зайсан Саарал, 1753 онд Цэрэн, Цэрэн убаш, Цэрэнмөнх, 1754 онд Амарсанаа нар албатаа аван Манжид дагаар оржээ.

1755 онд Манж Чин улс их цэргийн хүчээр Зүүнгар улсын эсрэг довтолжээ. 1755 оны 7-р сард Даваач хаан баригдаж, Зүүнгар улс мөхөв. Тийнхүү XVIII зууны дунд үеийг хүртэл тусгаар тогтнолоо хамгаалж үлдсэн Зүүнгар улс Манжид эзлэгдсэн юм.

Сурвалж-3: "...Манжийн жанжин, цэргүүд Зүүнгар улсын хүнийг юүртэл хядан алж орон нутаг нь эзэнгүй хоосон болж, улс иргэн нь хамтаар бүрмөсөн мөхөж сөнөжээ...Галдан бошогт ханаас эхлэн эцсийн Амарсанаа ханд хүртэл Зүүнгар улсын бүх хүнийг зуугаар бодвоос дайнд автсан нь гучин хувь, Дайчин улсад дагаар орж аймаг, хошуу, сум болсон нь арван таван хувь, айл зэргэлдээ улс аймагт зайлан гарч олзлогдсон нь арван таван хувь болох мэт бөгөөд нутаг газар нь тийнхүү хоосон болжээ..." Б.Буянчуулган." Дөрвөн Өөлдийн түүх" зохиолоос.

1. Түүхэн зургийг (Зураг-1) ажиглаад тухайн үеийн Монгол Улсын бүрдэл, газар нутгийн байршлыг тодорхойлоорой.
2. Тухайн үед Монголын ноёд язгууртнууд нэдэмэл захиргааг бус бие даахын төлөө байсан нь цаашид ямар үр дагаварт хүргэсэн бэ?
3. Сурвалж-1, 2-ыг уншиж судлаад дараах асуултад хариулна уу? ямар байсныг тодруулаарай.
 - а. Манж нар ямар арга бодлого хэрэглэсэн бэ?
 - б. Халхын ноёдын байр суурь, үзэл бодол ямар байв.
 - в. Сурвалжийн мэдээ бидэнд ямар мэдээлэл өгч байна вэ?
4. Сурвалж-3-т тулгуурлан оюун дүгнэлт хийгээрэй.

2. Халимаг, Буриад Монголыг Орос улс эзэрхсэн нь

- XVII зууны үед Буриад монголчууд хэний захиргаанд байсан бэ?
- Халимаг монголчууд яагаад Оросын хаант улсын нутагт аж төрөх болсон бэ?
- Халимаг, Буриад Монгол Оросын хаант улсын захиргаанд орсон шалтгаан юу байв?

XVII зууны эхэн үед баруун Сибирийн газар нутгийн ихэнхийг эзлэн авсан Оросын хаант улс зүүн Сибирь, Байгаль нуур хавийн нутагт түрэмгийллийн бодлогоо үргэлжлүүлэв. Үүнд Халхын Түшээт хан, Сэцэн ханд захирагдаж байсан **буриад монголчууд** өртсөн юм. Буриадын нутагт хүч түрэн орж ирсэн оросууд алба гувчуур авах, эзлэн захирахыг эрмэлзэв. Түүгээр ч үл барам цэргийн **бэхлэлт шивээ** барин суурьших болсныг Халхын Түшээт хан эсэргүүцэн, 1681-1687 оны хооронд хэдэнтээ цэрэглэж байсан билээ.

Сурвалж-1: “...Алексей Михайлович цагаан хааны хайранд шүтэж, Нэрчүгийн хязгаарт хамжиж, албат болоод, 1648 оноос эхлэн, чадалтай зоноо тоолон, нэг зуун жаран саадаг гэж толгойн хорь, хорин мөнгө алба өргөх болж, амаржин суусан билээ...Тийн байтал Манжийн Энх-Амгалан хаан болон Оросын их дээд эзэн император 2-р Петр хааны үед, 1727 онд...Хиагтаас Эргүн голын эхэн, тэндээс Хун тайжийн газар хүртэл Орос Хятад (Манж) хоёрын газар хувааж, зах хилийн тэмдэг тавив”.

Товын Төгөлдөр. “Хорийн болон Ага буриадын урьд цагийн түүх” зохиолоос.

Зураг 2. XVII зууны үеийн буриадуудын нутагшил

1630-аад оноос Оросын хаант улсын цэрэг Байгал нуурын орчмоор буриадуудын нутагт нэвтрэн ирж эзэрхэх болжээ. Мөн дипломат аргаар өөртөө татах бодлого хэрэгжүүлэв. 1648 онд Байгал нуурын зүүн талд Баргужин шивээ, 1651 онд мөн нуурын баруун талд Эрхүү өвөлжөө, Үд шивээг байгуулж байр сууриа бэхжүүлжээ. Үүнийг Халхын ноёд эсэргүүцэн 1658 онд Балаганск болон Братскийн шивээний орчим байсан буриадуудыг Халх руу нүүлгэн аваачив. 1685 онд Далай сэцэн ноён, Шибтуй хатан баатар нарын цэрэг Түнхэний шивээг бүслэн байлджээ.

1689 оны Манж-Оросын Нэрчүгийн гэрээгээр Орос улс Эрхүү, Түнхэний шивээ орчмын нутгийг, хүн амын хамт харьяандаа оруулсан юм. 1727 оны Буурын гэрээгээр Оросын хаант улс ба Манж Чин улсын хилийн заагийг тогтоосноор Буриад монголчууд Оросын эзэнт улсын мэдэлд бүрэн оржээ.

НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ. XVII-XX ЗУУНЫ ЭХЭН ҮЕИЙН МОНГОЛ

1607 онд Торгуудын Хо өрлөг, Дөрвөдийн Далай тайш нар харьяатаа авч баруун хойш Тоболь голын эхэнд нүүн очиж суурьшжээ. Тэд 1630-аад оны дундуур Ижил мөрний доод хэсэгт нутаглах болсон нь хожим **Халимаг** хэмээгдэв.

1. Халимагийн хант улсын нутаг байршлыг орчин үеийн газар зүйн зурагтай харьцуулаарай.
2. Нүүдлийн зам дагуу орших нутгийн онцлогийг газар зүйн мэдлэгтэй холбон тайлбарлаарай.

Ойрадууд 1607-1771 он болтол 8 удаагийн их, бага нүүдэл хийжээ. Халимаг-Оросын цэргийн холбооны гэрээ 1657 онд байгуулагдав. 1697 онд Оросын өмнө зүгийн хилийг халимагууд хамгаалах үүрэг хүлээв. Халимагаас Зүүнгар руу буцах нүүдэл 4 удаа болсон ажээ. Жишээ нь, 1700-аад оны үед Санжжав тайжийн тэргүүлсэн нүүдлээр 30 мянган хүн Зүүнгар улсад буцаж ирэв.

Хо өрлөгийн шууд угсааны Аюук хан (1670-1724) I Петр хаантай гэрээ байгуулан Оросын өмнөд хилийг кавказынхан, туркүүдээс хамгаалах болсноор тэд Оросын цэргийн гол холбоотон болжээ. Аюук ханы үед **Халимагийн хант улс** ихээхэн хүчирхэгжиж, хүн ам нь 250 мянгад хүрэв.

XVIII зууны үед Оросын зүгээс Халимагийн дотоод хэрэгт шууд оролцож язгууртнууд багтдаг шүүх, хаанд зөвлөх эрх бүхий хуралдай болох “**Зарга**”-ын зайсангуудыг тэд дураар сонгох болов. Мөн гадаад улсуудтай харилцахыг хориглон, халимагуудыг христийн шашинд хүчлэн оруулж эхэлжээ. Мөн олон удаагийн дайнд халимагуудыг дайчилж байсан нь ихээхэн хүнд дарамт болж байв. Иймд Аюук ханы ач Увш хан (1742-1775) 1771 оны их нүүдлийг удирдсан юм. 1771 онд Халимагаас Зүүнгарын нутаг руу 170 мянган хүн нүүн гарч, 70-аад мянга нь л эх нутагтаа ирж, аргагүйн эрхэнд Манж Чин улсад дагаар оров. Харин Орос улс Ижил мөрний баруун эрэгт хоцорсон халимагуудын **улс** байх эрхийг хасаж, Астрахань мужид захируулжээ.

Сурвалж-2: “... Торгууд Астрахань гэдэг балгасаар орж, Ижил голд нутагласнаас өдгөө шороон туулай жил хүртэл зуун арван зургаан жил болсон. Зүүн гарын нутаг эвдэрснээс өдгөө шороон туулай жил хүртэл жаран хоёр жил болсон. Торгууд гэдэргээ урваж Оросын мэдлээс гарч, Алтай тэмцсэнээс өдгөө шороон туулай жил хүртэл дөчин найман жил болсон...Аюук хааны зарлиг: Надтай адил хүн бурханы шашин эвддэг. Тийм санаа надад төрвөл номын сахиус зүрхийг минь үтэр сугал..”
Баатар увш Түмэн. “Дөрвөн Ойрадын түүх оршив” зохиолоос.

! Шороон туулай жил 1819 он бол дурдсан бусад түүхэн үйл явдлуудын оныг тооцоолоорой. Далай ламаас хан цол, тамга авсан Аюук хааны үгнээс Халимаг монголчуудын шүтлэгийн талаар ямар дүгнэлт хийж болох вэ?

1. Халимаг, Буриад монголчууд Орос т эзлэгдсэн үйл явдлын нийтлэг болон ялгаатай талуудыг бүдүүвчээр дүрсэлж илэрхийлээрэй.
2. Халимаг, Буриад монголчуудын үр хойчис одоо хэрхэн аж төрж буй талаар цахим эх сурвалж ашиглан мэдээлэл цуглуулж танилцуулаарай.
3. Зураг 2, 3-ыг ажиглаад Буриад, Халимаг монголчуудын нутаг орны байршлыг одоогийн газар зүйн зурагтай харьцуулж, газар нутгийн байршлыг тодорхойлоорой.

3. Монгол Улс тусгаар тогтнолоо алдсан шалтгаан

- Лигдэн хааны Монголыг нэгтгэн захирах бодлого яагаад амжилтад хүрсэнгүй вэ?
- Монгол Улс тусгаар тогтнолоо алдсан дотоод, гадаад шалтгаан юунд байв?
- Монголын тусгаар тогтнол алдагдсан нь ямар үр дагаварт хүргэсэн бэ?

Гадаад нөхцөл байдал: XVII зууны эхэн үед Монголын өмнө зүгээс Мин улс хагалан бутаргах бодлогоо хэрэгжүүлж, хойд талаас Орос улс түрэмгийлэн, зүүн урдаас хойт Алтан улсын аюул нүүрлэж байв. Тэд монголчуудын дотоод зөрчил, хямралыг ашиглан аль нэгийг нь дэмжих замаар хүчийг нь улам сарниулж байлаа.

Дотоод нөхцөл байдал: Тухайн үед монголчууд нүүдлийн мал аж ахуйгаа эрхлэн өргөн уудам нутагт хэд хэдэн хэсэг хуваагдан сууж байв. Нүүдэлчдийн нийгмийн харилцааны онцлогоос хамааран монголчууд улс төрийн хувьд нэгдмэл бус оршиж байлаа. Монголын их хааны сүр хүч буурч, эрх мэдлийн хуваарилалт алдагдсанаар аймаг тэргүүлсэн хан ноёд хувь хувийн ашиг сонирхлыг илүүд үзэн өвөр зуураа өрсөлдөн тэмцэлдэх болов.

Лигдэн хаан эхлээд “**Тайван төрөөр нэгтгэх**” бодлого явуулав. Тухайлбал, найман отог бүхий Цахар түмнээ монгол уламжлалаар зүүн, төв, баруун гурван түмэн болгон хуваав. Түүнчлэн монголчуудыг бурханы шашны үзэл суртлаар нэгтгэхийг зорьж, 1617 онд Авга хар ууланд **Цагаан хотыг** байгуулжээ. Энэ нь амжилт олоогүй тул “Дайчин төрөөр нэгтгэх” хатуу засаглалд шилжсэн нь дотоодын задралыг улам түргэтгэв. Их хааны бодлого хэрэгжээгүйн улмаас Монгол орон улс төрийн талаар дахин нэгдэх бололцоогүй болжээ. Түүнийг нас барсны дараа Өмнөд Монголын ноёд Манжийн хааны захиргааг хүлээн зөвшөөрсөн тул Халхын хан ноёд Монголын төрийн голомтыг сахин бие даасан байдлаа хадгалахын төлөө тэмцэх болжээ.

XVII зууны эхэн үед оросууд баруун Сибирийн нутгийн ихэнхийг эзлээд Эрчис гол, Дорнод Сибирь, Байгаль нуур хавийн нутаг руу давших болжээ. Ийнхүү Оросын эзэмшил Ойрад болон Халхад тулж ирснээр тэд Монголд төдийгүй Төв Азийн улс төрийн амьдралд нөлөө бүхий хүчин болов.

1639 онд Манжид дагасан Сөнөдийн Тэнгис ван харьяатаа дагуулан 1646 онд Халхын Сэцэн хан Шолойг түшихээр иржээ. Түүнийг Халхын зүүн гарын Түшээт хан, Сэцэн хан нар өмгөөлөн, мөрдөн ирсэн Манжийн цэрэгтэй байлджээ. 1648 онд Тэнгис ван буруугаа хүлээж Манжид бууж өгөв.

XVII зууны II хагасаас Халхын дотоод задрал эрчимжив. 1686 оны чуулганд Халхын баруун, зүүн гар, Манж Чин улс, Төвөдийн Далай ламын төлөөлөгч оролцов. Уг чуулганаар дотоодын хямралыг түр намжаасан боловч 1687 оноос дахин зөрчилджээ. Түшээт хан Халхын баруун гарт довтлон Засагт хан, Сайн ноёны угсааны Дэгдээхэй мэргэн ахай болон Зүүнгар улсын хаан Галдан бошогтын дүү Доржжавыг хөнөөв. Иймд 1688 онд Галдан Халх руу довтолжээ. Галдангийн сүр хүчнээр эмээсэн Халхын ноёд албатын хамт тухайн үед Манж Чин улсын харьяат болоод байсан Өвөр Монгол руу буруулан оджээ.

Галдан 1690 оны 9-р сард **Улаанбутан** (одоогийн Өвөр Монголын Хишигтэн хошууны нутаг)-д Манжид цохигдон Халхын зүг ухарчээ. 1691 онд Халх Манжийн

Тусгаар тогтнол гэдэг нь ард түмэн өөрийн газар нутагтаа бүрэн эрхээ хэрэгжүүлж буй улс төрийн бие даасан байдал юм.

НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ. XVII-XX ЗУУНЫ ЭХЭН ҮЕИЙН МОНГОЛ

эрхшээлд орсон нь ноёд язгууртнууд дотоодын зөрчлөө шийдвэрлэх, Оросын хаант улсын түрэлтээс хамгаалах, Галдангийн довтолгооноос зайлсхийх хэрэгцээ шаардлагатай уялдаатай байв.

XVIII зууны дундуур нүүдэлчдийн сүүлчийн их гүрэн болох Зүүнгар улсын дотор ноёдын самуун дэгдэж, дотоодын дайн дажин арваад жилийн турш үргэлжилсэн нь түүний нэгдмэл, хүчирхэг байдлыг бүрмөсөн алдагдуулжээ.

Зураг 4. XVIII зууны эхэн үеийн Монгол

Тийнхүү монголчууд ээлж дараалан төрийн тусгаар тогтнолоо алдаж, хүн ам нь үлэмж цөөрсөн төдийгүй бие даасан төрийн бодлого явуулах боломжгүй болов.

1. 1626 онд Хорчины Ууба тайж Манжийн хаанд “Цахар, Халх Манжийг дайлаар ирсэнд их цэрэг өмгөөлөн тусалсны ачаар арайхан хэлтрэв. Энэ ачийг үрийн үрд үл мартана” хэмээсний учрыг тайлбарлаарай.
2. Долооннуурын чуулган дээр Манжийн хаан “Та цөм ах дүү бөгөөд харилцан хөнөөн булааж сэв болж дарагдаж, олон аймаг сарнин хагацахад хүргүүлжээ” хэмээсний учрыг хэлэлцээрэй.
3. Зүүнгарын хаан Галданцэрэн 1731 онд Халхын нэгэн ванд илгээсэн захидалдаа “...намайг Халх, Хөх нуурын адил хошуу суманд оруулж, нэр цол өгсүгэй хэмээх тулд тийнхүү бид цэргийг байгуулж байлдан тулалджээ. Хэрэв хэрэг бүтвээс Халх, Хөх нуурыг уг ёсоор болгосугай. Хэрэв дайн цэргийн хэрэг буй аваас бүгд хүчнээр тулж, хэрхэвч хүнд эзэрхүүлэхгүй...” хэмээсэн нь тухайн үед төрийн Зүүнгар улс ямар байр суурь баримталж байсныг илэрхийлж байна вэ?

4. Манжийн эрхшээлийн үеийн Монголын нийгэм, соёл

- Манжийн эрхшээлийн үед монголчуудын амьдралын хэв маяг хэрхэн өөрчлөгдсөн бэ?
- Тухайн үеийн Монголын нийгмийн харилцааны онцлог юу байсан бэ?
- Манжийн төрийн бодлого өөрчлөгдсөнөөр монголчуудад ямар аюул тулгарсан бэ?

Манжийн эрхшээлийн үеийн Монголын нийгмийн дээд давхаргыг хошууны **хан, ван, засаг ноёд, тайж, хутагт лам нар** бүрдүүлж байв. Монголчууд нийтдээ 250 шахам хошуунд хуваагдан захирагдаж байлаа.

Тайж нар нь язгууртан гаралтай бөгөөд тэдний зарим нь хамжлагатай, чинээлэг, зарим нь ядуурч жирийн ардаас ялгарахгүй болжээ. Ихэс лам нар нь тамгатай хутагт, хүрээ хийдийн мяндагтан лам нараас

Засаг. Хошуу захирсан ноёдыг засаг гэнэ. 1691 онд Долооннуурын чуулган дээр Манжийн хаан Халхын 35 ноёныг “засаг” хэмээн өргөмжилжээ. Халхын засаг ноёд нь хошууг үе улиран захирдаг Чингисийн удам угсааны ноёд, тайж нар болно.

бүрдэнэ. Тэднээс хамгийн нөлөөтэй нь Халхын Жавзандамба хутагт юм. Тамгатай хутагтууд харьяат шавь нарыг захирдаг байжээ.

Нийгмийн дунд давхарга болох малчин ардуудыг гүйцэтгэх алба үүргээр нь **хамжлага, сум, шавь** хэмээн ялгана.

Ноёд тайж нарын харьяат ардыг хамжлага; тамгатай хутагт, хувилгаадын харьяат нарыг шавь; Манжийн төрийн алба залгуулагчдыг сум ард хэмээнэ. Хамжлага, шавь нар нь ноёд, тайж, хутагт хувилгаадад алба нийлүүлэн, мал сүргийг нь өсгөн үржүүлэх үүрэгтэй байв.

Сурвалж-1: Ноёд, тайж нарын авах гувчуур: "...Аливаа монгол ван, гүн, тайж нар жил бүр өөр өөрийн албатаас алба авцгаахад таван үхрээс дээш бүхий хүнд нэг хонь ав. Хорин хонь бүхийд нь нэгэн хонь ав, дөчин хонь бүхийд хоёр хонь. Хэдий олон хэмээвч нэмж авбаас болохгүй. Хоёр үхэр бүхий хүнд зургаан тоогоо аму ав. Алба барих, чуулган чуулах, хүрээ нүүх, охин өгөх, бэр авахын зэргийн хэрэг болвоос зуун гэрээс дээш нь болвоос арван гэрийн дотроос морь нэг, үхэр тэрэг нэг ав. Таван үнээнээс дээш бүхийд нь нэгэн малу (лонх) арз ав, зуун хониноос дээш бүхийд нь нэмж нэгэн хэсэг эсгий ав. Дэмий олонтаа авбаас болохгүй... Харьяат албат хэрэв шалтгаалж үл өгөх нь буй бөгөөс харьяат ван, гүн, тайж нар дураараа өөрөө залхаагтун..."

«Гадаад Монголын төрийг засах явдлын яамны хууль зүйлийн бичиг»- ээс.
 "Тэмдэгт бичиг барихын учир нь энэ Данжин Их хүрээний газраа хэдэн жил бурханы сургууль хийж баахан эрдэм сурч өдгөө хутагтын шарилын бурхан суварга бүтээж тус хийснийг хөхиүлэн үүнд гүн билигт цол хайрлаад дээдийн алба авахыг үл хэлэлцэхээс гадна харьяат ноён би үүний биеэс малын алба авахыг дархлаа. Үүний тул тэмдгийн бичиг бичиж тавьсаныг тэмдэглэв. Тэнгэрийн тэтгэсний гучин нэгдүгээр он (1766) намрын тэргүүн сарын арван"

Засаг төрийн жүн ван Далай дайчингийн бичгээс.

- Сурвалж 1, 2-ыг уншаад дараах асуултад хариулна уу?
 - а. Ноёд, тайж нарын алба гувчуур авдаг хэмжээг тооцоолно уу?
 - б. Хошууны засаг ноён ямар тохиолдолд алба гувчуураас чөлөөлдөг байсан бэ? Энэ нь хэр үнэслэлтэй гэж үзэж байна вэ?
 - в. Ноёд, тайж болон Жавзандамба хутагтын алба гувчуурыг харьцуулж дүгнэлт хийнэ үү?

Сурвалж-2: Жавзандамба хутагтын шавь нарын алба: "...Жавзандамба хутагтын сангийн шавь нарын дотроо олон засгууд (ноёд)-ын сайн хэрэг үйлдэхэд, хөрөнгө мал бүхий хүнийг өргөж ном унших хэрэгт хэрэглэгдүүгэй хэмээх..."

...Үгээгүй тайж өлбөрөхөд хүрсэн хойно, албатыг хутагтад өргөөд хөрөнгө малыг гуйж амь улжуулах нь буй. Эс бөгөөс тэдний эцэг эх, үгээгүй хүүхдийг шавь нар ардад өргөөд хэдэн мал авах нь буй. Эс бөгөөс бяцханаас эцэг, эхгүй, шавь ард хурааж хөвгүүн болгож тэжээх нь буй. Сангийн хуулинд тэдний шавийн ардын дотор ядуу, хөрөнгө малгүй нь болвоос сангаас жил бүр хувцас, цай олгуулан тэжээнэ.

Хогшсон (тэнхэрсэн) хойно нэгэн өрхийн хүний нэрийн дор хэдэн мал бүхий явдлыг гурван жил нэгэнт байцаан долоон ам бүр их мал нэгжээд, хонь таваадыг хасаж агуулаад, үлдсэн малд оносон цай тавин тоонд хүрвээс тавин цай авна. Тавин цайнд хүрэхгүй болвоос огт албан авах газаргүй. Энэ цайг авахад жил бүр тэмээ тутам зургаагаад цай, морь үхэр тутам дөрвөөд цай. Хонь тутам нэгжээд цай алба авна..."

Монгол Улсын үндэсний Төв архивын баримтаас.

Жавзандамба хутагтын шавийн харьяат нь ямар хүмүүсээс бүрдэж байсныг тодорхойлоорой. Монголын хутагтууд Манжийн хаанд захирагдсаар байсан учир шалтгааныг нотлоорой.

Монголын нийгмийн доод давхраа нь **гэрийн боолчууд** байв. Тэднийг дайны олз, худалдагсад, шагналд ирэгсэд, ялд унагсад бүрдүүлнэ. XIX зууны эцэс болоход тэд алба барьдаг хамжлага болон хувирчээ.

Манж нар монголчуудыг барьж захирах төр-цэргийн бүхий л үйл хэрэгтээ тэднийг дайчлан ашигласан юм. Монголчууд Манжийн төрд түшмэг байгаагаа илтгэсэн жасаалах алба, хааны мэдлийн болон албаны мал адгуулах, цэргийн, харуул, өртөө, цагдаа, аж ахуйн, манжийн засаг захиргааны зардал зэрэг олон зүйлийн **алба** залгуулж байлаа.

Алба. XVII зууны үеэс эзэн хааны буюу улсын чанартай алба татварыг "алба", ноёдын татлагыг "гувчуур" гэж ялган нэрлэх болжээ. Алба нь биеэр гүйцэтгэх ба эд хөрөнгө, малаар төлөх хоёр үндсэн хэлбэртэй байв.

Монголд хятадын **худалдаа-мөнгө хүүлэл** ноёлж, эдийн засгийг эвдэн бусниулжээ. Монголын эдийн засгийн өрөөсгөл байдал улам гүнзгийрч, нийгмийн хөгжил саатан доройтов.

XVIII-XX зууны эхэн үед монголчуудын амьдралд тодорхой хэмжээний өөрчлөлт орсон юм. Тухайлбал, аж төрөх ёс, худалдаа, шашин шүтлэг зэргийг дурдаж болно. Нөгөө талаар тухайн үеийн монголчуудын нийгмийн харилцаа, эрдэм боловсрол, соёлын хөгжилд ч зарим өөрчлөлт гарав.

XVII-XVIII зууны үед монголчуудын хууль цаазын мэдлэг улам баяжиж, томоохон цаазын бичгүүд буй болжээ. «Халх журам» хуулийг Манжийн эрхшээлд орсны дараа ч хэрэглэсээр байв.

XVIII зууны 70-аад оноос эхлэн Монголд албаны сургуулиудаар Манжийн засаг захиргааны түшмэдийг бэлтгэх болов. Эрдэмтэй лам нар олширч, их, бага таван ухааны судар номыг орчуулан, өөрсдөө ном зохиол бичиж байв.

Үндэсний монгол бичгийг сургахад гэрийн сургууль чухал үүрэгтэй байв. XVIII-XIX зуунд Монголын түүхчдээс Рашипунцаг, Сүмбэ хамбо Ишбалжир, Инжинааш нар сурвалж бичигт шүүмжлэлтэй хандаж, түүхэн үйл явдлыг эргэцүүлэн үнэнийг тодруулахаар хичээж байжээ. Тухайлбал, Чингис хааны угсааны тайж, зохиолч Инжинааш монголчуудын хүчирхэг байсан түүхийг дурдан, дарлагдахыг эсэргүүцэн, идэвх зүтгэлтэй байхыг уриалжээ.

Өгүүлэн буй үед монголчууд уул овоогоо тахиж, наадмаа хийж, хувцас, эд зүйлээ урлан хэрэглэж, ургийн бичгээ тасралтгүй хөтлөн, уламжлалт хэв маягаараа амьдарч байв. Гэвч XIX зуунаас манж нар хятад соёлын нөлөөнд автаж, Монгол нутагт хятад хүмүүс ирж суурьшихыг хязгаарлаж байсан урьдын бодлогоо цуцалснаар хятад соёл тодорхой хэмжээгээр нэвтрэх болов.

Сурвалж-3: "...Гэрийн сургаал улсын үндэс болой...Чин улсын Энх-Амгалангийн үеэс

Монголын гэрийн сургаал муудаж ирсээр, одоо ламын сургаал дэлгэрснээс хурал чуулган дээр одоо лам нар орж, эртний хурлыг ганжуур унших хурал болгов. Ноёд язгуур харцас удам ч цөм эртний сонсголыг дараа дараа умартсаар ирж Чин улсын Төр гэрэлтийн** оноос Монголын гэрийн сургаал их л муудав. Улам дунд зэргээс дээш ноёд язгуурын гэрийн сургаал их л муудав. Харин дундаас дор зэргийн сургаал эртний ёс үгийг үнэмшиж явах өрх аль олон байна. Эдүгээгийн Халх дөрвөн аймаг болон Хөх нуур зэрэг газрын өрх гэрийн дотор эртний сонсгол мэт ёстой үг аалиар явж байна. ...Гэрийн сургаал самуун болов. Тэмцэх түшээ дэгжих зорилт хаанаас ирнэ..."

Лувсанчойдон. "Монголын зан аалийн ойлбор" зохиолоос.

1. Гүн ухаан, шалгадаг ухаан, дуун ухаан, зохист аялгуу, холбон найруулах, анагаах ухаан, зурхай зэрэг ухаан юу судалдаг вэ?
2. Монголчуудын аж байдлын өөрчлөлтөд ямар ямар хүчин зүйл нөлөөлсөн бэ?
3. Монголчуудын гэрийн сургаал буурсан учир шалтгааныг өнгөрсөн, одоо, ирээдүй гурван цагийн хэлхээнд тайлбарлаарай.

5. Монголчуудын тусгаар тогтнолын төлөө тэмцэл, хөдөлгөөн

- Бослого тэмцэл гарах үеийн түүхэн нөхцөл байдал ямар байсан бэ?
- Монголчууд ямар хэлбэрээр бослого тэмцэл гаргаж байв?
- Монголчуудын тэмцэл хөдөлгөөн ямар үр дүнд хүрсэн гэж бодож байна?

Өвөр монголчууд Манжийн эсрэг тэмцсэн нь. Манж нар Өвөр Монголыг эзэлсний дараа Цахарт зүүн, баруун гарын найман хошууг байгуулж, Лигдэн хааны хүү Эжэйн дүү Абунайд чин вангийн зэрэг залгамжлуулан захируулжээ. Харин Абунай, түүний дүү Бүрни, Лувсан нар 1675 онд Манжийн ноёрхлыг эсэргүүцэн босож тэмцээд амь үрэгдсэн байна.

1755-1758 оны Манжийг эсэргүүцсэн зэвсэгт бослого тэмцлийн үйл явцад Өвөр Монголын зарим ноёд мөн оролцжээ. Манжийн төрөөс Өвөр Монголыг хянан захирах хатуу бодлого хэрэгжүүлсэн юм. XIX зууны дунд үеэс бослого тэмцэл удаа дараа гарах болсон нь Манж Чин улсын дарангуйлал, нутгийн

ноёд, хятадын мөнгө хүүлэгч худалдаачдын мөлжлөг, хятад иргэд нутаг бэлчээр булаан эзэмшиж тариа тарин суурьших болсон зэрэгтэй холбоотой байв. Тухайлбал, 1859-1868 онд Зуу-Удын чуулганаас гаралтай Байлинга, Мялсэнгэ нарын удирдсан бослого Өвөр Монголын зүүн гурван чуулганы хошууд, хязгаар мужуудыг хамран өрнөжээ.

1858, 1905-1907 онд Ордосын хошуудад гарсан **дугуйлангийн хөдөлгөөнд** оролцогсод болзоот газар цугларч, дугуйран суугаад эрх баригчидтай тэмцэх аргаа хэлэлцэн тогтдог байв. Оролцогчид нь 300-800 орчим байжээ. 1905 оны намар Жирэмийн чуулганы өмнөд Горлос хошуунд **Тогтох тайжийн** удирдлагаар зэвсэгт бослого гарчээ. Тэд хятад худалдаачид, мөнгө хүүлэгчдийн пүүсийг эвдэн сүйтгэж, өрийн данс харааг устгаж, хөрөнгийг нь нутгийн ядууст тараан өгч байв. 1906 онд Тогтох тайж нөхдийн хамт ууланд гарч бүгэн, жил гаруй шахам хугацаанд Чин улсын цэрэгтэй 104 удаа тулалджээ. Тэд Чин улсын цэргийн давуу хүчинд дийлдэн ухарсан бөгөөд Халхын Сэцэн хан аймаг уруу зугатав.

Сурвалж-1: “...Бадаргуулт төрийн 34-р (1908) он, дөрвөн сард Сэцэн хан аймгийн Сан бэйсээс мэдүүлсэн нь: дээрэмчин Тогтох олон хүнийг дагуулж тус хошуунд байсан хятад пүүсүүдийн мөнгө зоос, эд барааг дээрэмдсэн...Хүрээний хэрэг шийтгэгч сайд Янь Чжи дөрвөн сарын 13-нд сэргийлэх хорооны даргаар 13 цэрэг удирдуулан, салаан даргаар захируулан 12 цэргээр туслуулан хөдөлгөөд Бичигтэй хэмээх газар хүрээд тулалдаж Тогтохын хулгай хүмүүсээс нэгийг алж, Хүрээний цэргээс нэг шархдав. Тогтох даруй хүмүүсээ дагуулан Оросын хязгаарт оргон орсон...”

Э.Тогтох тайж
(1863-1922)

Чэнь Чунь цзү. «Гадаад Монголын ойр үеийн түүх» зохиолоос.

Тогтох тайж хятад пүүсүүд рүү довтлох болсон шалтгаан юу байж болох вэ?

Сурвалж 1-д өгүүлсэнчлэн Тогтох тайжийг дээрэмчин хэмээсэнтэй та санал нийлэх үү? Яагаад?

1907 онд Жирмийн чуулганы Жалайд хошуунд тайж гаралтай Цогдалайн удирдсан зэвсэгт бослого гарчээ. Энэ бослого бэлчээр нутгаа хамгаалахыг гол зорилго болгосон тул Чин улсын засгийн газар уг хошуунд газар хагалбарлахаа түр зогсоосон байна. Манж Чин улсын ноёрхлын эсрэг шинжтэй байсан тэмцэл XIX зууны сүүлч гэхэд Манжийн дарангуйлал, газар хагалбарлах, хятад тариачдад газар түрээслэх, худалдах, харийн шашныг дэлгэрүүлэхийг эсэргүүцсэн шинжтэй болжээ.

Ойрад монголчууд Манжийн эсрэг тэмцсэн нь. 1723 онд **Лувсанданзан** тэргүүтэй ноёд Хөхнуур, Төвөдийн бие даасан байдлыг хадгалахын төлөө зэвсэгт бослого гаргав. Тэд Зүүнгар улсаас тусламж авч чадсангүй. Учир нь, Хөх нуурын зарим ноёд Зүүнгарын Цэвээнравдантай дайсангаас харилцаатай байв. Манж Чин улс Хөх нуурт гурван замын их цэрэг оруулан 1723-1724 онд Лувсанданзангийн цэргийг бут цохисонд, Лувсанданзан Зүүнгар руу зугатан гарчээ.

XVII-XVIII зууны Монголын тусгаар тогтнолын тэмцлийн дотроос хамгийн далайцтай нь **1755-1758** онд гарсан бослого юм. Тэрхүү бослогыг Зүүнгарын **Амарсанаа**, Хотгойдын ван **Чингүнжав** нар удирджээ. Амарсанаа 1755 оны 11-р сарын 11-нд Бор талын газар биеэ Зүүнгарын хаанд өргөмжлөв. Гэвч эцэстээ Амарсанаа, Дондогмаанж тэргүүтэй бослогын удирдагчид хүчээ нэгтгэн тэмцэж чадсангүй, харин ч өөр хоорондоо тэмцэлдэж ялагдал хүлээжээ. Амарсанаа ялагдаад, Хасагийн зүг зугатан гарчээ. Дондогмаанж Манжийн цэрэгт цохигдсон боловч 1756 оны эцэсээр үлдсэн цэргийн хамт Цоросын хан Галсандорж, Хойддын хан Баяр, зайсан Занагарбу, Ням нартай хамтран тэмцэж, Манжийн цэрэгт цохилт өгчээ. Харин Занагарбу, Ням нар хаан ширээ булаацалдан, Галсандоржийг барьж алав. 1757 оны 3 сарын үед Амарсанаа нутагтаа буцан ирсэн боловч тэд хүчээ

нэгтгэж чадалгүй Манжийн эсрэг тус тусдаа тэмцсэн юм. 1757 оны 6-7-р сард Амарсанаа 3000 цэргээ удирдан Манжийн цэрэгтэй хагас сар орчим тулалдсаны эцэст ялагдал хүлээжээ. Тэрээр цөөн хүний хамт Орост зугатан очоод өвчний учир нас эцэслэв. 1758 оны эцэс хүртэл Зүүнгарын босогчид хэсэг бүлгээр тулалдсаар байжээ. Манжийн цэрэг хааныхаа зарлигаар, 1757-1760 оныг хүртэл Зүүнгарын монголчуудыг олон арван мянгаар нь хядсан юм.

Сурвалж-2: "...Тэр хир дагасан тэргүүлсэн хулгай Амарсанаа хойд замын хязгаар дахиныг тогтоох зүүн этгээдийн туслагч жанжин болон явах бөлгөө. Даваач баригдсаны хойно Амарсанаа аргадаж, Илийн газрыг эзэлсүгэй хэмээсний тулд хаан түүний зальтыг айлдаад зарлигаар түүний ах Чимхүүртан лугаа хамт бараалхуулан аваачаар одохуйд умар дахиныг тогтоогч жанжин Банди, Нүцгэний цэргийн хүрэнээс Эринчиндоржийг гаргаж, харгалзуулан мордуулбай. Чимхүүр Амарсанаагийн тэрслүү төв мэдэгдсэнийг мэдээд Эринчиндорж лугаа барьтугай хэмээн нарийвчлан дуртгаваас үг эс авбай. Өрөнгийн газарт хүрсний хойно Амарсанаа хойт замын хязгаар дахиныг тогтоох зүүн этгээдийн туслагч жанжны тамгыг Эринчиндоржид тушааж, нутагт буцаж ачаа тээшийг засацгаасугай хэмээн хуурмагаар хэлэлцэж, Эрчис голоос яаран оргов. Хойт өдөр Эринчиндорж гүйцвээс (нэхвээс) гүйцсэнгүй..."

Галдан туслагч "Эрдэнийн эрх хэмээх түүх болой" зохиолоос.

-
1. 1755 онд болсон энэхүү үйл явдал нь тусгаар тогтнолын тэмцлийн эхлэл мөн үү? Яагаад?
 2. Сурвалж-2-оос Манжийн хаан Амарсанаад үл итгэн хэнээр харгалзуулж байсныг тодруулаарай.
 3. Халхын Эринчиндорж ванг Амарсанаатай хуйвалдсан хэмээн үзсэн нь хэр үндэслэлтэй вэ?
 4. Алтайн нурууны өврөөс эх авч Ховдын Булган голтой нийлээд Өрөнгө нэртэй болж Үлэнгэр нуурт цутгадаг голыг газар зүйн зураг ашиглан олж тэмдэглээрэй.

Халх монголчууд Манжийн эсрэг тэмцсэн нь. 1750-иад онд Манж нар Зүүнгар улсыг эзлэх аян дайнд бэлтгэх явцад Халхаас авах Манжийн алба нэмэгдэж, ард түмний байдал эрс доройтсон нь зэвсэгт тэмцэл өрнөх нөхцөл болов. Манжийн ноёрхолд Халхын **II Богд Жавзандамба** хутагт, Түшээт хан Ямпилдорж, Засагт хан Балдир, Сэцэн хан Манибатар, Сайн ноён Дэчинжав, Дамиран гүн зэрэг том ноёд ихэд дургүйцэж, битүү эсэргүүцэж байв. 1756 оны 4 сард чин ван Эринчиндоржийг Амарсанаагийн хэрэгт холбогдуулан цаазаар авсан нь II Богд тэргүүтэй Халхын том язгууртнуудыг тэмцэлд өдөөжээ.

1756 оны 6-7 сарын үед Манжийн хааны зарлигаар Зүүнгарын бослогын эсрэг хөдөлгөсөн их цэргийн нэгэн багийг толгойлж явсан шадар ван Чингүнжав дайны талбараас босож, цэргээ удирдан нутгийн зүг явав. Мөн Түшээт хан, Засагт хан, Сэцэнхан, Сайн ноён нарын зэрэг олон ноёд Манжийн харуул, өртөө, цэргийн албыг хаяж, тус тусын нутагт нэгэн зэрэг буцсанаар зэвсэгт тэмцэл эхэлжээ.

Бослогын цэргийн багууд Манжийн цэрэг, хятадын худалдаачдын суусан хот суурингууд болон салангид тусгай явсан манж түшмэд, хятад худалдаачид, урвагч монгол ноёдыг цохиж байв. Мөн зарим өртөөний ард босож, Манжийн цэрэг, түшмэдийн унаа залгах боломжийг тасалдуулав. 1756 оны 11-р сарын үеэр бослогыг даруулахаар томилсон Улиастайн жанжин Цэнгүнжав Хотгойдын зүг дайрав. Бослогод нийлсэн олонх ноёд Манжийн цэргээс айж тус тусын цэргийн хамт салж явсан тул Чингүнжавын цэрэг ихэд цөөрч, тэрбээр Шишгид голын зүг ухарчээ. Чингүнжав Манжийн цэрэгт баригдаж, Бээжинд гэр бүл, эхнэр хүүхдийн хамт хургэгдэн, 1757 оны 3-р сарын 11-нд цаазлуулсан юм.

1757-58 оны үест II Богд болон Түшээт хан Ямпилдорж, Засагт хан Балдир, Сэцэн хан Манибатар, Дамиран гүн нарыг манж нар хорлох, шийтгэх зэргээр яллажээ.

Монголын ард түмний 1755-1758 оны тусгаар тогтнолын төлөөх зэвсэгт бослого дарагдаж, удирдагч Амарсанаа, Чингүнжав нар амь үрэгдсэн боловч монголчууд тэрхүү тэмцэл, түүний удирдагч нарыг алдаршуулан дурссаар ирсэн нь тусгаар тогтнолоо сэргээх их тэмцлийн уриа дуудлага болсон билээ.

Сурвалж-3: "... Чингүнжав оргосон Урианхайг нэхэж Хөх усны зэрэг газарт хүрээд цаашаа давшиж орсонгүй дур мэдэн цэргээ авч хойш буцсан бөгөөд түүний айлтгасан нь: Олон халхчууд гаслалдан хэлэлцэнэ. Бас Амарсанааг барихад дэмий л олныг зовоож улсын цалинг ашиггүй сүйтгэнэ. Цэргийг бүрмөсөн татаж өөлд нарыг уг нутагт илгээж, олон амьтныг жаргааваас зохино. Хэрэв удтал явсаар нэгэн хэрэг гарч ирвэл улсын нэрд холбогдсон явдал буй гэж огоот дайлсан, тэрсэлсэн адил дэмий хэлэлцжэээнэ ангид угаас Урианхай цэрэг 500, Хотгойд цэрэг 250, Халх цэрэг 100 илүү, бүгд 800 илүү цэрэг байв." Хэрэг шийтгэх сайд Шүмин, Арантай нараас Манжийн хаанд айлтгасан айлтгалаас. (1756.7.21).

- Сурвалж 3-т ямар үйл явдлын талаар өгүүлж байна вэ?
- Сурвалжийн мэдээнд тулгуурлан дүгнэлт хийгээрэй.

XIX зууны үе болоход монголчуудын тэмцэл эдийн засаг, улс төрийн шинжтэй болж өөрчлөгдөв. Алба татвар, хятад худалдаачдын мөлжлөгийг эсэргүүцэх нь улам олширчээ.

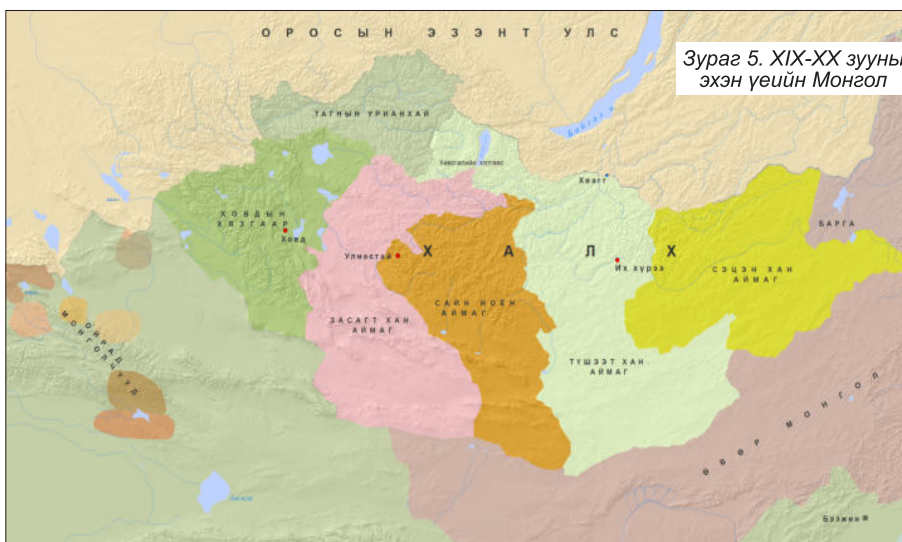
Сайн ноён аймгийн олон хошууны цэргүүд 1880 оны 7-р сарын 12-нд Онолтоор удирдуулан бослого гаргажээ. Тэрхүү бослогод 247 цэрэг хамрагджээ.

Ихэтуаны бослогыг даруулахаар Халх Монголоос татсан 2000 монгол цэрэг 1900 онд Улиастайд Энхтайваны удирдлагаар бослого дэгдээв. 1910 онд Их Хүрээнд лам нар хятадын мөнгө хүүлэгчдийг эсэргүүцэн тэмцэв. Мөн үед Ховдод хятад худалдаачдыг эсэргүүцсэн хөдөлгөөн гарчээ.

XX зууны эхнээс Манжийн **"Шинэ засгийн бодлого"** хэрэгжиж, асуудал монголчууд угсаатны хувьд орших эсэх хэмжээнд тавигдав. Энэ бүхэн ард түмний эсэргүүцэл тэмцэл улам хүчтэй өрнөхөд хүргэсэн ажээ.

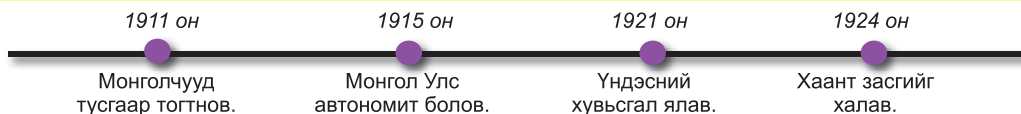

Шинэ засгийн бодлого. Манж-хятадаас Монгол зэрэг нутаг орныг алдахгүй байх, ноёрхлоо бататгах үүднээс 1902 оноос хэрэгжүүлж эхэлсэн улс төр, эдийн засаг, соёлын шинэтгэлийн бодлого. Энэ хүрээнд хятад тариачдыг Монголд нүүлгэн шилжүүлж эхэлжээ.

1. Монголчуудын бослого тэмцлийн голомтыг газар зүйн зурагт зааж тэмдэглээрэй.
2. 1675, 1723, 1750-иад оны тэмцлийн үе шатууд юуг илэрхийлж байна вэ?
3. Монголчууд хүчээ нэгтгэж чадаагүй нь Манжийн төрийн бодлого, нүүдлийн аж төрөх ёс, газар нутгийн алслалын зэрэгцээ бие даах салан тусгаарлах үзэлтэй холбоотой юу?
4. Тэмцлийн хэлбэрүүдийг жагсаан бичиж, гол хэлбэрийг нь ялган тодруулаарай.
5. Монголчуудын бослого тэмцэл нь дараагийн ямар үйл явцыг нөхцөлдүүлсэн бэ?

II БҮЛЭГ. МОНГОЛ УЛС СЭРГЭН МАНДСАН НЬ (1911-1924)

- Юуны учир 1911 онд Монголд эрх чөлөөний хувьсгал өрнөв?
- Тусгаар тогтнолын үнэ цэн, ач холбогдол юунд орших вэ?

1.1911 оны хувьсгалын ялалт, ач холбогдол

XIX зууны сүүл үеэс нийт Монгол даяар Манж-хятадаас салж, тусгаар тогтнох арга зам эрэлхийлэн тэмцэх болов. Харийн эрхшээл дор, ядуу буурай аж төрж ирсэн хийгээд олон улсын байдал хурцдаж, их гүрнүүдийн өрсөлдөөн хүчтэй болсон зэрэг олон хүчин зүйл үүнд нөлөөлжээ. Чин гүрний төрийн бодлого өөрчлөгдөж, “Шинэ засгийн бодлого” хэрэгжүүлж эхэлсэн нь нэрмээс болов.

VIII Богд Жавзандамба хутагт тэргүүтэй Монголын ноёд язгууртнууд тэрхүү тэмцлийг манлайлан удирдсан билээ. Тэд Өвөр монгол, Хөх нуур, Барга, Алашаа зэрэг бүх монголчууддаа хандан тусгаар улс байгуулах цаг болсныг зарлан мэдэгдэв. Мөн тус тусын харьяат хошуу нутгаас манж, хятад түшмэдийг хөөн гаргаж, эрх мэдлээ эргүүлэн авахыг уриалж байлаа. Тэр үеийн эх орончид бүх **МОНГОЛ ОВОГТНОО** нэгтгэсэн Их Монгол Улсаа сэргээн байгуулахыг зорьж байв.

1911 оны 12-р сарын 29-нд Монгол Улс тусгаар тогтносныг даяар олонд тунхаглан зарлав. VIII Богд Жавзандамба хутагтыг Монгол Улсын шашин, төрийг хослон баригч, наран гэрэлт Богд хаанаар өргөмжилжээ. Төрийн 5 яамыг байгуулан, оны цолыг **Олноо Өргөгдсөн** хэмээн тогтоож, Их Хүрээг Нийслэл Хүрээ гэж нэрлэв. Төр улсын бүхий л эрх мэдлийг монголчууд барьж, аливаа хэргийг өөрсдөө мэдэж шийдэх болов. Тийнхүү Монгол Улс дахин сэргэн мандаж, дэлхий дахинаа хүлээн зөвшөөрөгдсөн туурга тусгаар төр улс болон тогтлон хөгжих эхлэл тавигдсан билээ. Тийм ч учраас энэ өдөр нийт монголчууд баясан хөөрч, сүслэн залбирч, ёслол тэмдэглэжээ.

Олноо өргөгдсөний он.

1911 оны 12-р сараас 1924 оны 11-р сар хүртэл Монголд “Олноо өргөгдсөн” хэмээх оны цолыг хэрэглэж, улмаар “Монгол улсын” болгон өөрчилж хэрэглэжээ.

1911 оны 12-р сарын 29-ний өдрийн яг ёслол болсон цаг мөчид Ховд, Улиастай, Алтанбулаг, Ерөө зэрэг олон газар, Монголын өнцөг булан бүрт хүмүүс Хүрээний зүг хандаж, нэгэн зэрэг сөгдөн мөргөж, зул, хүж өргөн баясчээ. Үүнийг биеэр үзсэн гадаадынхан олон монголчуудын нүд урьд өмнө хэзээ ч ингэж очтон гэрэлтэж байсныг хараагүй хэмээн бичсэн байдаг. 1911 оны хувьсгал нь нийт монгол угсаатны хүсэн хүлээсэн үйл явдал, үндэсний сэргэн мандлын үзэл санааны бодит үр дүн байв. 2011 оноос хойш энэ өдрийг дахин улс үндэсний бүх нийтийн баярын өдөр болгон тэмдэглэж байна.

- Монголчууд баярлан хөөрч, сүслэн залбирах болсны учрыг ярилцаарай.

Монголын төр 1912 оны 1-р сард Улиастайг, 8-р сард Ховдыг чөлөөлж, 1913 онд Өвөр Монгол руу 5 замын их цэргээ илгээсэн билээ.

1911 оны хувьсгалын үр дүнд Монгол Улс Манж Чин гүрний эрхшээлээс гарч, олон улсын хуулийн этгээдийн хувьд **де факто** тусгаар улс болсон юм.

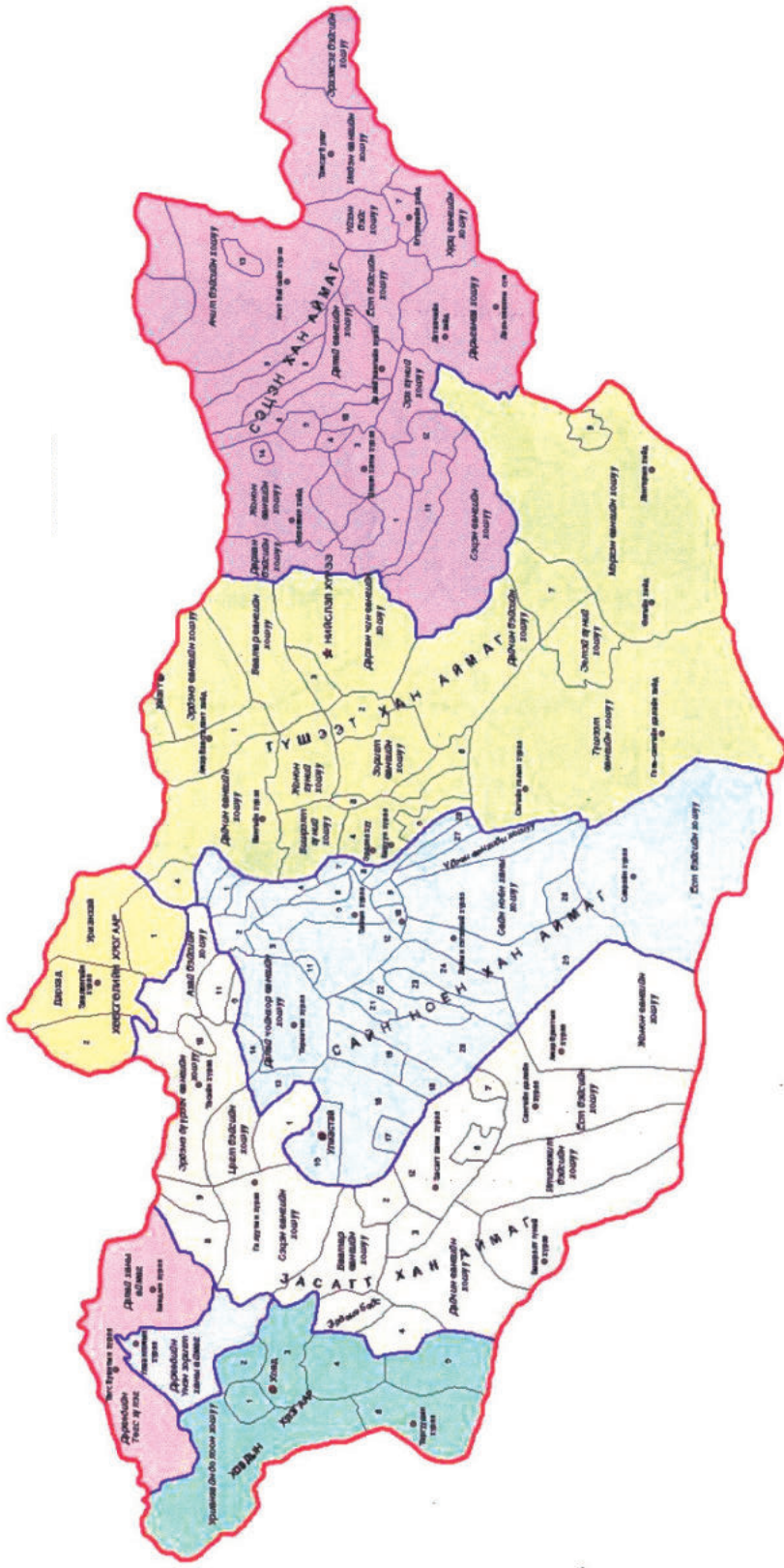
Хувьсгалын ялалтын үр дүнд улсаа улс шиг улс болгон эмхлэн тохиулахад чиглэсэн олон арга хэмжээ авч хэрэгжүүлэх боломж нээгдэв.

Де-факто (de facto).

Тухайн улс хэрэг дээрээ бодитойгоор оршин буй, тэр улсыг “тодорхойгүйгээр” хүлээн зөвшөөрч буй илэрхийлэх нэр томъёо.

Зураг 1. Монгол Улсын засаг захиргааны хуваарь, 1911-1923

1. 1911 оны хувьсгалыг оройлон тэмцсэн ямар эх орончдыг Та бүхэн мэдэх вэ?
2. Улс орныхоо төлөө тэмцэгчдийн нэр алдар түүхэнд тодоор тэмдэглэгдэн үлгдээгийн учир юу вэ?
3. Газрын зурагт тулгуурлан тухайн үеийн Монгол Улсын засаг захиргааны хуваарийг өнөөгийн хуваарьтай харьцуулж судална уу.
4. Газар зүйн зураг дээр өөрийн оршин сууж буй нутгийн тухайн үеийн засаг захиргааны харьяаллыг баримжаалан тодорхойлно уу.

2. Монгол Улсын сэргэн мандлын эхлэл (1911-1920)

- Улс орон оршин тогтнох, хүчирхэгжихийн үндэс суурь юунд орших вэ?
- Бусдын нөлөө, дарамтад орохгүй байхын тулд бид ямар байх ёстой вэ?

1911 оны хувьсгал ялсан тэр цаг мөчөөс туурга тусгаар Монгол Улсын үндэсний сэргэлт, хөгжил, дэвшлийн шинэ түүх эхэлсэн юм. Энэ түүхийн эхний хуудас 1911-1920 онд бичигдсэн билээ.

Шинэ тулгар Монгол Улс оршин тогтнох, хүчирхэгжихийн тулд төр улсаа бэхжүүлэх, төрийн байгууллага төгөлдөржүүлэх, цэргийн хүчээ зузаатгах, эв нэгдлээ сахин хамгаалах, эдийн засаг, соёлоо сэргээн хөгжүүлэхийг чухалчилж байв.

Юуны өмнө **төр улсаа засан тохинуулах**, төрийн байгуулал, засаглалын тогтолцоогоо боловсронгуй болгохыг зорьж байлаа. Дээд, Доод танхим бүхий Улсын хурлыг 1914 онд байгуулсан нь улс төрийн аливаа хэргийг олноороо зөвлөн хэлэлцэж, гарц шийдэл олох ардчилсан зарчмыг хэрэгжүүлэхэд чиглэсэн дэвшилтэт алхам байсан юм.

Сурвалж-1: "...Улсын сүрийг бадруулан хаан эзний өмнө, шашин төрийн төлөө зүтгэхэд хялбарыг эрэхгүй, бэрхээс зайлахгүй, эдүгээгийн байгуулсан төрийн тул энэхүү батлан тогтоосон тангараг сахилыг нүдний цөцгий, зүрхний тольт мэт хичээнгүйлэн хайрлана".

Төрийн түшмэдийн өргөдөг тангарагаас.

Монгол Улс байнгын цэрэгтэй болох, цэргийн эрдэмд сургах, зэр зэвсгээр хангах арга хэмжээ авчээ. Цэргийн насны эрчүүдийг дайчлан татах замаар цэргийн хүчээ бүрдүүлэв. 1912 онд Хужирбуланд цэргийн сургууль байгуулж, 1913 онд монгол цэргийн дагаж мөрдөх 23 зүйлтэй дүрэм гаргажээ. Оросоос зэр зэвсэг, цэргийн сургагч авч ажиллуулав.

Хууль цаазаа шинэтгэхэд анхаарч, "Жинхэнэ дагаж явах хууль дүрэм", "Зарлигаар тогтоосон Монгол Улсын хууль зүйлийн бичиг"-ийг боловсруулан гаргав. Олон улсын жишгээр Үндсэн хуулийн төсөл боловсруулах ажлыг эхлүүлж, Ерөнхий сайд Т.Намнансүрэнгийн даалгавраар Ж.Цэвээн "Улсын эрх" гэх бүтээл гаргажээ.

Төрийн алба хаагчдыг алба үүрэгтээ хайнга хандсан, хуурмаг үйл ажиллагаа явуулсан бол зэрэг, хэргэм бууруулах, 100 ташуур жанчих, 35 дөнгө дөнгөлөх, жилийн пүнлүү /цалин/ хасах, малаар торгох шийтгэл оноож байжээ. Тэрчлэн Улсын хурлаас хоцрох, таслах тохиолдолд тогтоосон хэмжээний зулын шар тосоор торгодог байлаа.

Монголын төр улс орныхоо **аж ахуй, эдийн засгийг сэргээн хөгжүүлэх** тодорхой алхмуудыг хийв.

Мал сүргээ өсгөн үржүүлэх, эрүүлжүүлэх, газар тариалан хөгжүүлэх, өвс хадлан бэлтгэх бодлого явуулав. 1913 онд 30-аад зүйлтэй гэрээ байгуулж, Оросын малын эмч нар Монголын төв ба хойд нутагт ажиллажээ. Тэд үхрийн мялзан өвчнөөс сэргийлэх тарилгыг 121000 гаруй үхэрт хийсэн байна. Албаны тариаланд хэрэглэх анжис, борной, хүрз, шар үхэр, морь зэргийг буцалтгүйгээр өгч дэмжлэг үзүүлж байлаа. Одоогийн Сэлэнгэ аймгийн Түнхэл тосгоны ойролцоо Богдын сангийн өвс хадах газрыг байгуулав.

Ноос угаах, арьс шир, өлөн гэдэс боловсруулах, цайны навч түүж боловсруулах газар, зэвсгийн засварын газар, мод, шил зүсэх газар, төмрийн дархны газар, тоосго цохих газар, мал нядлах газар, савангийн үйлдвэр, утсан холбоо, цахилгаан гэрлийн хороо, хэвлэлийн хороо зэрэг 370 орчим үйлдвэрлэл, үйлчилгээний газар байгуулагджээ. Тэдгээрийн ихэнх нь гадаадын үйлдвэр

эрхлэгчдийн мэдэлд байсан хэдий ч монголчууд тэдгээрт ажиллаж, тэднээс суралцаж байлаа.

Уурхай баялгийг ашиглах явдалд анхаарч, 1913 онд "Монгол улсын хязгаарын доторх олон зүйлийн уурхайг нээн шийтгэх дүрэм хэмжээ"-г батлав. Дүрэмд зааснаар олборлосон цагаан алт, очир алмас, эрдэнийн чулууны орлогын 20-50%-ийг, чулуун нүүрсний 5-10%-ийг татварлах болжээ. Мөн ой мод, ургамал, мөөг, жимс, загас зэрэг баялгаа ашиглахын зэрэгцээ гадаадын пүүсээс ашгийн татвар авах болов.

Монгол дахь Хятадын худалдаа мөнгө хүүллийн үйл ажиллагааг хязгаарлах, нөлөөг багасгах, зарим өр ширийг хүчингүй болгох арга хэмжээ авчээ.

1912 оны Монгол-Оросын гэрээгээр орос худалдаачид гаальгүйгээр худалдаа эрхлэх эрхтэй болов. 1912-1915 онд Оросоос Монголд худалдаалах бараа 2 дахин нэмэгдэж, Монголын зах зээлийн хэрэгцээний 35 орчим хувийг хангаж байжээ. Гадаад, дотоод худалдаа тогтворжиж, монголчуудад ч худалдаа эрхлэх таатай нөхцөл бүрдсэн юм. Цэдэвсүрэн, Чагдаржав нарын худалдаачид 1918 онд мал, малын түүхий эдийг гадагш гарган худалдах Харилцан туслах хоршоо байгуулж байжээ.

Монголын Засгийн газар улсын санхүүг цэгцэлж, 1914 оноос улсын нэгдсэн төсөв бий болгов. 1916 онд "Улсын хөрөнгийг захирах газар"-ыг байгуулж, үндэсний банк байгуулах, мөнгөн тэмдэгттэй болохыг эрмэлзэж байлаа.

Монгол Улсын сэргэн мандалтыг **соёл, боловсролоо эрхэмлэн хөгжүүлэх**ээс ангид үзэх аргагүй. Монголын төр соёлын шинэтгэл, өөрчлөлт хийхэд ихээхэн анхаарчээ. 1912 онд 47 сурагчтай анхны иргэний сургуулийг Нийслэл Хүрээнд байгуулав. Улмаар орон нутагт 60 гаруй бага сургууль хичээллэх болжээ. Мөн Орос хэл, бичгийн сургууль нээж, Хаант Орос улсад хүүхэд залуусаа явуулан сургаж эхлэв.

1913 оноос "Шинэ толь", 1915 оноос "Нийслэл Хүрээний сонин бичиг" зэрэг тогтмол хэвлэл бий болсон нь олон түмний соёл гэгээрэлд хувь нэмрээ оруулж байлаа.

Сурвалж-2: "Эдүгээ монголчууд нэгэнт тулгар төр байгуулж, тусгаар улс болсноос хойш зүй нь элдэв эрдэмд боловсорч, яаравчлан хүчтэй чийрэг болохыг хичээвээс зохих тул манай бичгийн хороо гадаад олон улсын хэрэглэж ахуй зүйл бүрийн эрдмийг томьёолон бичиж...олон монголчуудын эрдэм сурахад нэмэр болгоно. Үүнээс гадна цагийн байдлыг дагаж Монгол Улс төр лүгээ холбогдсон чухал сонин зүйлийг хураангуйлан товчилж бичнэ. ...Ертөнцийн байдал, дэлхий дээрх хүн төрөлхтний балар эртнээс нааш улам улмаар аж төрсөн ба ухаан эрдэмд боловсорсоор ирсэн түүх, Монгол ба бусад олон улсын түүх, тооны ба одны шинжлэх ухаан, элдэв зүйлийн гайхамшигт цадиг, аж төрөхийг засах ба хүний бие сувиллын зүйл эдгээрийг мэдэх чадахын хэрээр гаргаж байх болно".
"Шинэ толь" хэмээх сонин бичгийн эхний дугаараас.

1918 онд "Зарлигаар тогтоосон Монгол Улсын шаштир" гэх 12 дэвтэр түүхийн бүтээл гарчээ. Эрх чөлөөгөө тэмцэн олсон монгол түмний үндэсний үзэл, сэтгэлгээ сэргэж, аман зохиол, урлагийн хөгжилд шинэ дэвшил гарав.

1. Сурвалж-1 болон нэмэлт мэдээлэлд тулгуурлан төрийн албан хаагчдын ёс зүй, үүрэг, харууцлагыг өнгөрсөн, одоо, ирээдүй гурван цагийн холбоо хамааралд нь тайлбарлана уу.
2. Эдийн засгийн хөгжил улс орны оршин тогтнол, сэргэн мандалтай ямар хамааралтай болох талаар асуудал дэвшүүлж шийдвэрлээрэй.
3. Сурвалж-2-ын мэдээллийг уншаад тухайн үед соёл боловсролын талаар ямар бодлого баримталж байсныг тодорхойлно уу.
4. Тэр үеийн сонин, сэтгүүлийн нийтлэлийн бодлого, зорилго ямар байсныг орчин үетэй харьцуулан дүгнээрэй.

3. Монгол Улсын тусгаар тогтнолын хувь заяа

Улс орны тусгаар тогтнол юугаар баталгааждаг хүчин зүйлс юу вэ?
Улс орны оршин тогтнолд их гүрнүүдийн бодлого хэрхэн нөлөөлдөг вэ?

Монгол Улсын гадаад орчин. 1912 оноос Монгол Улс тусгаар тогтнолоо олон улсын хэмжээнд хүлээн зөвшөөрүүлэх, нийт монгол туургатнаа чөлөөлөн нэгтгэхийн төлөө шаргуу тэмцэв. Дэлхийн улс орнуудтай харилцаа тогтоох, гэрээ байгуулахыг чухалчилж байв. Гэвч хоёр хөрш, тэдний байр суурийг харзсан бусад улсууд ч Монголын тусгаар тогтнолыг хүлээн зөвшөөрөхгүй байлаа.

Сурвалж-1: “Бүгд найрамдах Дундад Иргэн Улсын нутаг дэвсгэр нь 22 муж, Ар, Өвөр Монгол, Төвөд, Хөх нуураас бүрдэнэ”. Дундад Иргэн Улс (ДИУ)-ын түр Үндсэн хуулийн 3-р зүйлээс. (1912 .3.10).

Монгол Улс Хаант Оросыг түшиглэн тусгаар тогтнолоо бэхжүүлэхийг зорив. 1912 оны 11-р сарын 3-нд Нийслэл Хүрээнд Монгол, Оросын хооронд Найрамдлын гэрээ байгуулав. Энэ үйл явдал Монгол Улс бие даан оршиж буйг нотлон харуулсан юм. Энэхүү гэрээгээр Орос улс, Гадаад Монголыг **автономит эрхтэй** оршин тогтнох, Хятадын цэрэг оруулахгүй байхад нь туслах үүрэг хүлээхийн хамт Монголд худалдаа эрхлэх давуу эрх олж авчээ.

Автономит эрх.
Өөртөө засан тогтнох эрх гэх утгатай, аль нэг эзэн улсын хяналтын дор оршиж, дотоод эрх мэдлээ бие даан хэрэгжүүлэх эрх.

Хятадын тал дээрх гэрээг ихэд эсэргүүцэж, улмаар Оростой далдуур хэлэлцэн тохиролцож чаджээ. Орос, Хятад хоёр 1913 оны 11-р сарын 8-нд Бээжинд, Монголын тухай тунхаг гаргав. Түүнд, Орос улс, Монгол дахь Хятадын эзэн эрхийг хүлээн зөвшөөрсөн бол ДИУ, Гадаад Монголын автономитыг хүлээн зөвшөөрчээ. Энэхүү Тунхагийг Монгол Улс эрс эсэргүүцэж байлаа. Энэ бүхэн Орос, Хятад, Монгол гурван улс Хиагтад хэлэлцээр хийх үндэс болов. Монголын асуудлаар санал зөрөлдөж байснаас, 1914 оны 9-р сард эхэлсэн хэлэлцээр 9 сар сунжран үргэлжилжээ. 1915 оны 6-р сарын 7-нд баталсан Хиагтын гэрээгээр Монголд автономит эрхийг тулган хүлээлгэсэн юм. Гэсэн хэдий ч Монгол Улс нь тодорхой хил хязгаар, нутаг дэвсгэртэй, өөрийн эзэн хаантай, үндэсний засгийн газар, цэрэг армитай, бусад улстай худалдаа, эдийн засгийн гэрээ, хэлэлцээр байгуулах эрхтэй байсан билээ. Тиймээс, бусад улс орнууд хүлээн зөвшөөрөөгүй ч Монгол Улс тусгаар тогтносон улсын шинжтэй оршиж байсан гэж үздэг.

Тусгаар тогтнол бол тухайн улс үндэстний бие даасан бүрэн эрхт байдал, хараат бус төр засаг, үндэсний язгуур эрх ашиг, хил хязгаарын халдашгүй дархан байдал, түүх, хэл, соёлын дархлаа, хүн ардын эрх, эрх чөлөө, хөгжил дэвшлийн баталгаа юм.

! Тусгаар тогтнол гэдгийг бид хэрхэн ойлгох вэ? Тусгаар тогтносон улс орон гэдгийг олон улсын хүрээнд хэрхэн тодорхойлдог вэ?

Сурвалж-2: “Нэгд, байнгын хүн ам; хоёрт, тухайлан заагласан нутаг дэвсгэр; гуравт, төр засаг; дөрөвт, бусад улсуудтай харилцаанд орох чадамж”... “бусад улсуудаар хүлээн зөвшөөрөгдсөн байдал нь улсыг тодорхойлох хүчин зүйл болохгүй.” “Улсуудын эрх, үүргийн тухай Монтвидеогийн Конвенц”-ийн 1, 3-р зүйлээс. (1933).

Гадаад Монголын нутаг дэвсгэрийг Халхын 4 аймаг, Ховд, Хөвсгөлийн хязгаар, Дарьганга хошуугаар хязгаарласны уршгаар бусад монгол туургатнаа нэгтгэх боломж олон улсын эрх зүйн хүрээнд хаагдаж, бусад монголчууд хилийн гадна тасран үлдэх үндэс тавигджээ.

Монголын автономит эрхийг цуцлав. 1917 оны 2-р сарын хувьсгалаар Орост хаант засгийг түлхэн унагаж, улмаар 10-р сард большевикууд засгийн эрхэнд гарав. Үүний улмаас Орост иргэний дайн дэгджээ. Энэ завшааныг ашиглан

Хятадын засгийн газар Оросын хаант төр үгүй болсон тул “Хиагтын гурван улсын гэрээ”-г хүчингүй гэх болов. Монгол улсын гадаад орчин нэн ээдрээтэй болж, Монголын эрх баригчид Орос дахь үймээнээс түгшин, дотор зуураа санал зөрөлдөөнтэй байв.

Монгол дахь Хятадын төлөөний сайд Чэнь И энэхүү нөхцөл байдлыг ашиглан Монголын автономит эрхийг цуцалж, Хятадад нэгтгэх бодлого явуулж эхэлжээ. Тэрээр Монголын эрх баригчдыг ятган автономит эрхээс татгалзуулах зорилгодоо хүрэхийг хичээв.

Сурвалж-3: Хятадын Засгийн газар, Гадаад Монголын нийслэл Өргөөд суугаа Хятадын элчин сайд Чэнь И-гээс Монгол хошуудын тэргүүдийн гарын үсэг бүхий өргөдөл бичиг хүлээн авсныг уламжилсан илтгэл авав. Уг өргөдөл бичигт монголчууд хэдэн жилийн өмнө далдуур үймүүлэгчдэд мэхлэгдэн автономийг тунхагласан боловч тэр цагаас хойш оросуудад дээрэлхүүлэн буйгаа нэн тодорхой өгүүлжээ... Тэд өргөдөл бичигтээ автономийг халж, Хятадын засгийн газрын ивээлд эргэн багтах хүслээ илэрхийлж байна... Чэнь И өргөдөл бичгийг зөвшөөрөхийг зөвлөөд, хэрэв [Хятадын] засгийн газар тээнэгэлзэх аваас боломжийг үүрд алдаж магадгүй хэмээн нэмж сануулсан байна. Засгийн газар уг саналыг зөвшөөрч, цалин, тэтгэмж амлаад, энэ зорилгоор 800,000 америк доллар гаргахаар шийдсэн тухай цахилгаан мэдээг Чэнь-И-д илгээв.

АНУ-ын “Нью-Йорк Таймс” сонин мэдээнээс. (1919.10.31)

Ерөнхий сайд Г.Бадамдорж Богд хаанд биеэр бараалхаж, автономит эрхээсээ сайн дураар татгалзах, Чэнь И-гийн тулган шаардлагыг дамжуулжээ. Гэвч Богд хаан шаардлагыг шууд хүлээж авсангүй. Бадамдорж дахин Чэнь И-тэй уулзаж, автономит эрхээс татгалзах нөхцөлүүдийг тохирсон гэрээ бичиг үйлдэхээр тохирчээ. Чэнь И “Гадаад Монголын хойчийг сайжруулах 64 зүйл” гэх гэрээний төсөл боловсруулж, түүнийгээ Монголын эрх баригчдаар хүлээн зөвшөөрүүлэхийг оролдов. Гэвч 1919 онд Хятадын генерал Сюй Шүжан гэгч Монголд томилогдон ирсэн нь байдлыг өөрчилжээ.

Сурвалж-4: "...Богд хаанаас Хятад элчин Чэнь И-г Монголын засгийн эрх баригчид лугаа нам нийлж автономит засгийг устгахаар хуйвалдав хэмээн батүүлэг буруушааж... бас ч ард олны зүгээс засгийн эрх баригчдаас Хятадад төрөө худалдахаар сэдэвлэв хэмээн цуу үг тасралтгүй сонсдох ба Хүрээний гол хүрдэн дор нэргүй бичиг наалдуулж шүүмжлэх зэргээр шар, хар олонх ард автономит засгийг устгаж Хятадад нийлэхийг дурлах үгүй байдал илэрхий мэдэгджээ. Энэ нь Олноо Өргөгдсөний 9 дүгээр оны (1919 он) зуны сүүл сарын үеэс болмой... тэр хооронд Сюй Шүжанаас мөн оны намрын сүүл сард...цэргийг авч Хүрээнд орж ирээд Монголын засгийн эрхийг барих ерөнхий сайд Бадамдорж нар лугаа уулзаж автономит засгийн газрыг устгахаар төлөвлөн хэлэлцэж буй чимээг сонсоёв».

Н.Магсаржав. “Монгол Улсын шинэ түүх” бүтээлээс.

Сюй Шүжан Монголын автономийг устгах талаар эрс хатуу байр суурьтай байв. Түүний тулган шаардсанаар Г.Бадамдорж 1919 оны 10-р сарын сүүлээр автономит эрхээсээ татгалзах асуудлыг Дээд, Доод хурлаар хэлэлцүүлэв. Дээд хуралд зөвшөөрөх санал давамгайлж, Доод хурал эсэргүүцэв. Энэ үест Богд хаан, Жалханз хутагт тэргүүтэй төлөөлөгчдийг Бээжинд илгээж, Хятадын ерөнхийлөгчөөс Монголын автономийг устгахгүй байхыг хүсжээ. Гэвч 11-р сарын сүүлээр Сюй Шүжан Богд хаан тэргүүтнийг цэргийн хүчээр айлган сүрдүүлсээр Монголын автономийг цуцлахыг зөвшөөрүүлэв. Хятадын ерөнхийлөгч 1919 оны 11-р сарын 22-нд Монголын автономийг цуцлах зарлиг гаргажээ. 1920 оны 1-р сарын 2-нд Сюй Шүжан Монголын автономит засгийг халсныг зарлан сүр бадруулсан тусгай ёслол үйлдсэн юм. Тийнхүү Монгол Улс тусгаар тогтнолоо алдаж, Хятадын цэргийн дэглэм тогтов.

1. Сурвалж-1-ийн үзэл санаа, мөн чанарыг тайлбарлана уу? Яагаад ийм заалт оруулах болов?
2. Сурвалж-2-“Монтевидеогийн конвенц”-ийн заалтыг өмнөх сэдвүүдэд өгсөн баримт мэдээлэл, бүдүүвч, газрын зураг, дотоод, гадаад бодлого, үйл ажиллагаа зэрэгтэй уялдуулан холбож, 1911-1919 онд Монгол Улс тусгаар тогтносон улсын шинжтэй оршин байсан эсэхийг нотолно уу.
3. Сурвалж-3, 4-ийг шинжлэн судлаад дараах асуултуудад харуулна уу.
 - Сурвалж-3-т өгүүлснээр Чэнь И Засгийн газартаа Монголын эрх баригчид зээлээ барагдуулж, Хятадын засгийн газраас цалин, тэтгэмж авахын тулд автономит эрхээсээ татгалзахыг хүссэн гэж илтгэжээ. Та түүний илтгэлтэй хэр санал нийлэх вэ?
 - Монголын эрх баригчид автономит эрхээсээ татгалзсан шалтгааныг мэдэхэд Сурвалж-4 яагаад хэрэгтэй вэ?
 - Чэнь И, Хятадын засгийн газар Монголын автономийг устгалгүй тээнэгэлзэх аваас энэ боломжийг үүрд алдаж магадгүй хэмээн яаран сануулсан. Тэр яагаад энэ сануулгыг Засгийн газартаа өгөв?
4. Шалтгаан, үр дагаврыг тодорхойлно уу.
 - 1919 оны сүүлээр Монголын автономит эрхийг яагаад устгасан бэ? Үүнд холбогдох шалтгаануудыг жагсаан бичнэ үү.
 - Таны бичсэн шалтгаануудаас Монголын автономит эрхийг устгахад нөлөөлсөн хамгийн гол шалтгаан аль нь байсан бэ? Харуултаа тайлбарлаарай.
 - Өөрийн бичсэн шалтгаануудыг хооронд нь холбон, Монголын автономит эрхийг устгасан үйл явцыг бүдүүвчээр харуулна уу.

4. 1921 оны хувьсгалын ялалт, ач холбогдол

- Улс үндэсний язгуур эрх ашиг, эрх чөлөө, тусгаар тогтнолын үнэ цэн юунд орших вэ?
- 1921 оны хувьсгал хэрхэн өрнөв? Хувьсгалын үр дүн, ач холбогдол юу вэ?

1921 оны хувьсгал тохиолдлын чанартай, санамсаргүй өрнөсөн хэрэг явдал байсангүй. Түүнийг 1918-1920 онд Монголд өрнөсөн үйл явдлууд, тухайн үеийн дотоод, гадаад байдал нөхцөлдүүлсэн юм.

Сурвалж-1: “...Санамсаргүй Олноо Өргөгдсөний 9-р он зуны цаг Хятадын Сюй Шүжан хэмээгч гурван этгээдийн гэрээ бичгийг шууд зөрчин...Богд хаан ба Засгийн газрыг цэргийн сүрээр айлган цочоож автономитыг устгахыг гүйн өргөх бичиг гаргаж өгтүгэй хэмээн албадан шахамдуулж эх бичгийг өөрсдөө зохион өгч тамга даруулан аваад засгийн газрыг устган монголчуудыг санааны дураар эзэрхэн дарлаж...ван гүн лам нар арав илүү хүнийг дараа удаа барин авч... эрүүдэн шүүх зэргээр маш зовоож ... олон монголчуудыг хэтэрхийгээр дарлан зовоож тэсэхүйеэ бэрх болсон...Богд хааныг барин авч, хувраг лам нар хийгээд олон хошуу шавийн ван гүн түшмэл ардын хөрөнгө эд малыг цөлбөн талж авах, энгийн суусан эр эм, хөгшин нялхасыг учир үгүйгээр занчин шархлааж, буудаж алах зэргийн гашуун зовлонг тоолж барахгүйд хүрсэн” Дотоод хэргийг бүгд захиран шийтгээч яамны бичгээс, Олноо Өргөгдсөний 11-р он, цагаан сарын 18.

- “Уут уут мөнгөөр улсаа худалдсан сайдуудаа. Хүүдий хүүдий мөнгөөр Хүрээгээ худалдсан ноёдуудаа” хэмээн тухайн үед ардууд шоглон хэлэлцэх болсон шалтгааны талаар оюун дүгнэлт хийгээрэй.

Бий болсон нөхцөл байдал эх орон, үндэс угсаа, шашин соёлоо гэх монгол хүн бүрийг бухимдуулж, тэмцлийн арга зам эрж сүвэгчлэхэд хүргэв. 1918 оны дунд үеэс Нийслэл Хүрээнд “Зүүн Хүрээний” бүлэг, “Консулын дэнжийн” улмаар “Угсаатан хэргэмтний” гэх бүлгэм бий болжээ.

Сурвалж-2: “...бидний эдгээр нөхөд өөрсдийн ашиг завшааныг эрмэлзэхгүй дан гагц харьяат Монголын шашин үндэс ба олон түмэн ардыг гал усны гашуун зовлонгоос гэтэлгэж, амар төвшинийг олгох замыг нээгдүүлэн соёрх хэмээх үг зохион, сүүгээр хадагт бичиж, Хүрээний Улаан сахиусны өмнө өргөж, зул хүж шатаан басхүү энэ тухай хэрэгт бидний бие няцалт буцалгүйгээр зүтгэсүгэй хэмээх тангарагийг тавьжээ.” (1920.1.5). МАХН-ын түүхэнд холбогдол бүхий зүйлүүд бүтээлээс. (1928).

Эрх чөлөөгөө эргүүлэн олж авах тэмцэлд аль нэг гадаад улсаас дэмжлэг тусламж авах зайлшгүй шаардлага тулгарав. Угсаатан хэргэмтний бүлгэм АНУ,

Коминтерн.

Коммунист, ажилчны намуудыг нэгтгэн удирдаж чиглүүлэх, үзэл суртлаа түгээн дэлгэрүүлэх, хувьсгалт тэмцэлд дэмжлэг үзүүлэх зорилгоор 1919 онд байгуулсан олон улсын байгууллага.

Японтой холбоо тогтоохыг оролдож байжээ. Гэвч Зөвлөлт Орос улс (ЗОУ)-д хандахаас өөр боломж олдоогүй юм. ЗОУ, **Коминтерний** зүгээс ч Монголыг сонирхон, байдлыг сайтар ажиглан судалж байлаа.

1920 оны 6-р сарын сүүлээр Хүрээний ба Консулын бүлгэмийнхэн хамтран МАН хэмээх улс төрийн байгууллага байгуулж, ЗОУ-аас тусламж хүсэхээр тогтжээ. Энэ үүргийг С.Данзан, Х.Чойбалсан, Д.Бодоо, Д.Чагдаржав, Д.Догсом, Д.Лосол, Д.Сүхбаатар нарын 7 хүнд даалгасан юм. Тэд 8-р сард Эрхүү хотноо хүрэлцэн очиж, Зөвлөлтийн талд санал хүсэлтээ уламжлан, хэд хэдэн удаа уулзалт хийжээ. ЗОУ-аас тусламж авах хэрэг амар хялбар байсангүй. Нийслэл Хүрээнээс-Дээд Шивээ-Дээд Үд-Эрхүү-Омск-Москва хүртэл урт холын зам туулав.

Хувьсгалчид “МАН” гэх модон тамга хэрэглэж байсны дээр хоорондоо харилцахдаа 400-аад үгтэй нууц түлхүүр ашиглаж байжээ. Ж: “Малын үнэ муу. Хээр морь эмгэгтэй. Бутквоос янчаан авах төлөвтэй. Георгийгээр хүргүүлнэ. Мөнгөний явдалд яар. Мөнгөний харуу даруй өг. Иван”. (Тайлал: Хятадын байдал муудаж байна. Сюй Шүжаны харилцаа улам ширүүсч байна. Тусламжийн бичигт Богдоос тамга даруулж авах төлөвтэй. Догсомоор хүргүүлнэ. Тусламж авах явдлыг яаравчил, тусламж авч буй тухай даруй мэдэгд. Д.Бодоо). Үндэсний Төв Архивын баримтаас.

Сурвалж-3: “Хамгийн гол нь Монголын автономийг сэргээн тогтооход туслалцаа үзүүлээч гэдгийг л Монголын төлөөлөгчид ЗОУ-аас хүсэж байгаа юм. Энэхүү тусламжийг дор дурдсан хэлбэрээр хэрэгжүүлж болох юм. 1. Олон улсын хэмжээнд дипломатын талаар дэмжлэг үзүүлэх. 2. Зэвсгээр туслах. 3. Техник хэрэгсэл болон цэргийн сургагч нараар туслах. 4. Улсын зээл олгох”. ОК(б)Н-ын Сибирийн товчооны уулзалтын тэмдэглэлээс. (1920.8.21. Эрхүү).

ЗОУ-аас тусламж дэмжлэг авах асуудал шийдэгдэж байх үед буюу 1920 оны 10-р сарын 2-нд барон Унгерний захирсан “Азийн морин дивиз”-ийн 800-аад цэрэг Онон голын сав, Гилбэр харуулын нутгаар Монголын хил рүү цөмрөн орж иржээ. Унгерн “Богд гэгээнийг хаан ширээнд нь залж, автономит засгийг сэргээн босгоно”, “Монголчуудыг хятадаас авран чөлөөлнө”, “Их Монгол улсыг байгуулна” гэх зэргээр мэдэгдэж, монголчуудыг талдаа татаж, цэрэгтээ элсүүлж байв. Монголчууд ч тэдний хүчийг ашиглан Хятадын гар савраас ангижрахыг хүсч байлаа.

Барон Унгерн 1921 оны 2-р сарын 4-нд Нийслэл Хүрээг эзлэн авчээ. Хүрээг чөлөөлөхөд олон зуун монгол цэрэг оролцжээ. Богд гэгээнийг хаан ширээнд эргүүлэн залж, Жалханз хутагт Дамдинбазарын тэргүүлсэн Засгийн газар байгуулагдав. Богд хаан барон Унгернд “үе улиран хан зэрэг, дархан чин вангийн хэргэм, улсын их баатар жанжин” цол шагнасан байна.

1921 оны эхнээс Ардын намынхан тэмцлээ улам идэвхжүүлэв. Журамт цэрэг элсүүлэх, бодлого, зорилгоо тодорхойлох, зохион байгуулалтаа бэхжүүлэх, ухуулга, таниулга хийх арга хэмжээ авч байлаа. 1921 оны 2-р сард Д.Сүхбаатарыг цэргийн жанжнаар томилжээ. 1921 оны 3-р сарын 1-3-нд Дээд Шивээ (Троицкосавск)-д болсон зөвлөлгөөнөөр “Эрмэлзэх арван зүйл”-ийг баталж, МАН-ын Төв Хороо (ТХ)-г 4 хүнтэй сонгожээ. Намын ТХ-ны даргаар С.Данзан, гишүүдэд Ц.Дамбадож, Д.Лосол, Коминтерний 1 төлөөлөл байхаар шийдвэрлэжээ.

3-р сарын эх гэхэд цэргийн тоо 400 гаруйд хүрч, дөрвөн хороо болгон эмхлэн байгуулав. Анхны хороон даргаар Б.Пунцаг, О.Цэрэндорж, Ц.Хасбаатар, Ч.Базарсад нарыг томилжээ. Монголын хувьсгалчид юуны өмнө Хиагтыг гамин цэргээс чөлөөлөхийг зорив.

ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ. МОНГОЛ УЛС СЭРГЭН МАНДСАН НЬ (1911-1924)

Хиагтад Хятадын 25-р морьт дивизийн штаб, 500 хүнтэй морьт хороо, 40 хүнтэй хотын комендант, 1400 орчим хүнтэй 4 морьт хороо, нийтдээ 2000 шахам цэрэг 12 пулемёт, 7 их буу бүхий цэргийн хүч байрлаж байжээ.

1921 оны 3-р сарын 13-нд эрх чөлөөний тэмцлийг удирдан зохион байгуулах Ардын түр засгийн газар (АТЗГ)-ыг 7 хүний бүрэлдэхүүнтэй байгуулав. АТЗГ байгуулагдсанаар Монгол хоёр Засгийн газартай болов.

1921 оны 3-р сарын 17-нд гамин цэргийн эрх баригчдад тулган шаардах бичиг өгчээ. Хятадын тал хариу өгөөгүй тул Хиагтыг 3 талаас нь довтлон байлдаж, 3-р сарын 18-ны шөнө ялалтаар өндөрлөв.

Гамин цэргийг устгасны дараа АТЗГ, МАН-ын өмнө цагаантны эсрэг тэмцэх, улс орноо бүрэн чөлөөлөх зорилт тулгарав. ЗОУ-аас цэрэг зэвсгийн тусламж хүсч, улаан цэргийн Аялан байлдах корпус цагаантантай тэмцэхээр Монголд орж иржээ.

Сурвалж-4: “1-д, цагаантан Монголд бүжг улмаар ЗОУ-д шинэ аюул занал учруулж болох; 2-т, цагаантан монголчуудад нөлөөгөө дэлгэрүүлж, эндээс шинэ цэргийн хүч бүрэлдэхэд нь саад учруулах үүднээс; 3-т, Японы үзүүлэх нөлөөг зогсоох; 4-т, Хятадын эзэгнэлийг устгах, 5-д (эхэд хоосон орхисон) зэргийг харгалзан 6-д, Дорно дахины ард түмний секцийн тэргүүлэгчид Зөвлөлтийн цэргийг Монголын нутагт нэн даруй оруулах нь чухал гэж санал нэгтгэй тогтов.”
ОК(б)Н-ын Сибирийн Товчооны яаралтай хуралдааны протоколоос. (1921. 06.16. Эрхүү)

1921 оны 6-р сарын 28-нд АТЗГ, МАН-ын ТХ-ны хамтарсан хурлаас Нийслэл Хүрээг чөлөөлөх шийдвэр гаргаж, байлдааны төлөвлөгөөг батлав. Цэргийн хамтарсан хүчин 6-р сарын 30-нд Алтанбулагаас хөдөлж, түрүүч нь 7-р сарын 6-нд Нийслэл Хүрээнд оржээ. Цэргийн гол хүч 7-р сарын 8-ны өглөө Нийслэл Хүрээнд ирэв. 7-р сарын 10-ны өдөр, морин цагт засгийн эрх шилжүүлэх ёслол болж, Ардын Засгийн Газар (АЗГ)-ыг байгуулав. 7-р сарын 11-нд Богдыг хэмжээт эрхт хаанаар өргөмжилжээ. Оны цолыг хэвээр хэрэглэж, “Ардын эрхтэй хэмжээт цаазат улсын засгийг явуулах” болсныг олон түмэнд зарлан тунхаглав. Мөн өдөр цэрэг, ардын цуглаан, хувьсгалын ялалтын баяр наадам болжээ.

1921 оны хувьсгал нь шинж чанарын хувьд үндэсний ардчилсан хувьсгал байлаа. 1921 оны хувьсгалын үр дүнд Монгол Улс тусгаар тогтнолоо дахин олж, түүхийн нэгэн шинэ үе эхэлжээ.

1. 1920 оны 8-р сард ЗОУ-ын тал “тусламж аваад ямар засаг байгуулах, ямар аргаар тэмцэх зэргийг тусгасан бичгийг МАН-ын нэрийн өмнөөс бичиж өгөх”-ийг шаардсан нь Монголын төлөөлөгчдийн дунд хурц маргаан үүсгэсэн юм. Үүний учир шалтгааныг бусад мэдээлэлтэй холбон шинжлэн дүгнэж тодорхойлно уу.
2. Сурвалж баримт, мэдээлэлд тулгуурлан хүснэгтийн дагуу шинжлэн судлаад, хариултаа нотлон тайлбарлаарай.

Хувьсгалын шалтгаан, хүчин зүйлс		Хувьсгалын гол удирдагчид	Хувьсгалын үр дүн, ач холбогдол
Дотоод	Гадаад		

3. ЗОУ-ын зүгээс, “Монголын ард олны үндэсний хөдөлгөөнийг үзэл суртлын талаар эзэмдэн авч... чиглүүлэх” заавар (Монгол-Түвэдийн хэлтсийн үйл ажиллагааны заавраас) өгч байсан баримтыг задлан шинжилж, хийсэн дүгнэлтээ танилцуулна уу.
4. Монгол болон ЗОУ-ын хүсэл зорилго, ашиг сонирхлын талаар ямар оюун дүгнэлт хийж болох вэ?

5. Хэмжээт цаазат хаант Монгол Улс (1921-1924)

- Хэмжээт цаазат хаант Монгол Улсын шинж онцлог юу байв?
- Монгол Улсын бүрэн эрх, тусгаар тогтнол бүрэн баталгаажиг чадсан болов уу?
- Монголын нийгэм, эдийн засаг, соёлд ямар өөрчлөлт гарав?

1921 оны хувьсгалын ялалтаар Монгол Улс тусгаар тогтнолоо эргүүлэн олж, хөгжил дэвшлийн зүг улс орноо хөтлөн жолоодох түүхэн боломж дахин нээгдэв. Монгол Улс **үндэсний ардчилсан өөрчлөлтийн бодлого** явуулахыг чухалчилж байв.

Үүний тулд юуны өмнө **тусгаар тогтнолоо бататгах, дотоод, гадаад байдлаа бэхжүүлэх** шаардлага тулгарав.

АЗГ цагаан цэргээс улс орноо бүрэн чөлөөлөх тэмцлийг эн тэргүүнд явуулав. 1921 оны 8-р сард улс орныхоо төв хэсгийг, 11-р сар хүртэл зүүн хязгаарыг, 1922 оны эх гэхэд баруун хязгаарыг тус тус цагаантнаас бүрэн чөлөөлсөн юм. 1921 оны намар Хасбаатар, Дамбадорж нарын удирдсан цэргүүд Толбо нуурт 42 хоног бүслэгдэн байлдсан нь тэр үеийн хамгийн хүнд бэрх тулалдаан байлаа.

1921 оны 9-р сарын 10-14-нд Монгол ардын засгийн газраас дэлхийн олон улсад хандан хэмжээт цаазат хаант Монгол Улс байгуулагдсаныг зарлан мэдэгдэж, найрамдалт харилцаа тогтоох хүсэлтэй байгаагаа илэрхийлсэн юм. ДИУ мөн л Монголын тусгаар тогтнолыг эрс эсэргүүцэж, өөрийн нэг бүрэлдэхүүн хэсэг гэх үзлийг баримталсаар байв.

Харин ЗОУ Монголын хүсэлтийг хүлээн авсан хэдий ч бүрэн утгаар дипломат харилцаа тогтоож чадахгүй байв. С.Данзан тэргүүтэй Монголын төлөөлөгчид Москвад айлчилж, 1921 оны 11-р сарын 5-нд найрамдлын гэрээ байгуулжээ. Энэхүү гэрээгээр хоёр тал Засгийн газруудаа харилцан хүлээн зөвшөөрч, бүрэн эрхт төлөөлөгч суулгах, улс төр эдийн засгийн тааламжтай харилцаа тогтоохоор болов. Хятадын зүгээс цэрэг-улс төрийн дарамт шахалт үзүүлж, тусгаар тогтнолд заналхийлж байсан нөхцөлд Монгол улс ЗОУ-ыг түшиглэсэн нь чухал алхам байлаа.

Монгол-Хятадын харилцаанд ЗОУ зуучийн үүрэг гүйцэтгэж, хэрэг дээрээ Монголоос Хятадыг шахаж, өөрийн нөлөөний бүс болгох бодлогыг далдуур тууштай явуулж байлаа. Тийм нөхцөлд Монгол Улс үнэндээ ЗХУ-ын халхавч нөмөр дор, түүний дагуул холбоотон байдалтай оршиж, тусгаар тогтнол, бие даасан байдлаа хадгалж үлдэх арга зам эрэлхийлэхэд хүрэв.

Сурвалж-1: “БНМАУ нь Хятадын суверенитетийн дор автоном байх хэлбэрийг бид тунхаглах боловч хэрэг дээрээ улс төр, эдийн засгийн байгууллын хувьд Монголыг Зөвлөлт маягийн хэлбэрт ойртуулахын тулд бид ажиллана”. ЗСБНХУ-ын Гадаад хэргийн ардын комиссар Г.В.Чичеринээс Монгол дахь бүрэн эрхт төлөөлөгч Никифоровт өгсөн заавраас.

1924 оны Зөвлөлт, Хятадын гэрээнд Монголыг Хятадын нэг хэсэг хэмээн заасан нь манай улсын тусгаар тогтнолыг олон улсын хэмжээнд хүлээн зөвшөөрөх боломжийг олон жил хаасан юм.

Сурвалж-2: “Зөвлөлт Засгийн газар Гадаад Монгол нь Дундад Иргэн Улсын нэг хэсэг мөн болохыг хүлээн зөвшөөрөх бөгөөд уг нутаг дэвсгэр дэх Хятадын бүрэн эрхийг хүндэтгэнэ”. Зөвлөлт-Хятадын 15 зүйлт гэрээ бичгийн 5-р зүйлээс. (1924.5.31).

Монголын төр улс орныхоо **дотоод байдлыг засан тохинуулахад** хүч анхаарал хандуулав. 1921 оны хувьсгалд Монголын нийгмийн бүхий л давхаргын төлөөлөл оролцож, улмаар үндэсний эв нэгдлийг эрхэмлэсэн эвслийн шинжтэй

засаг байгуулсан билээ. Энэ сацуу улс төрийн тогтолцоогоо боловсронгуй болгох, “сонгож байгуулдаг засаг” буюу Бүгд найрамдах засаг тогтоох, хуучин нийгмийн харилцааг халж өөрчлөх бодлого хэрэгжиж эхэлсэн юм. Ерөнхий сайд Д.Бодоо Монголд **хэмжээт цаазат (Үндсэн хууль) хаант төр** илүү тохиромжтой гэж үзэж байлаа. Тиймээс тэрээр ардын эрхт хэмжээт цаазат хаант төрийн тогтолцоог хуульчлан баталгаажуулахыг зорьж байв.

1921 оны намар Улсын Их Хурал хуралдах хүртэл ажиллах олны төлөөллийн байгууллага болох **Улсын түр цагийн хурал** (УТЦХ)-ыг байгуулав. Энэ үеийн улс төрийн тогтолцооны нэг хэсэг болох УТЦХ нь бодлого, шийдвэр боловсруулах, зөвлөх эрхтэй өвөрмөц байгууллага байлаа.

УИХ хуралдаж, Үндсэн хууль батлах хүртэл Богд хаан ба АЗГ-ын хоорондын харилцааг зохицуулах шаардлага гарсан тул 1921 оны 11-р сарын 1-нд **“Тангарагийн гэрээ”**-г батлан мөрдүүлжээ. Түүнийг “Хэмжээт засагт ард улсуудын үндсэн хуулиудын гол утгыг баримтлан тогтоосон” юм. Тиймээс “Тангарагийн гэрээ” нь хэрэг дээрээ Үндсэн хуулийн үүрэг гүйцэтгэж байсан гэж хэлж болно. 1921 оны сүүлээс Үндсэн хуулийн төсөл боловсруулах ажил эхэлж, 1922 оны 5-р сарын 29-нд тусгай комисс байгуулжээ. Энэ ажил багагүй саад, бэрхшээлтэй тулгарч, 1924 он хүртэл үргэлжилсэн билээ.

АЗГ орон нутагт өөрийн бүрэн эрхт төлөөний түшмэдийг томилон суулгаж, улмаар орон **нутгийн засаг захиргааг ардчилсан үндсэн дээр өөрчлөх** бодлого явуулж эхлэв. 1923 онд “Засаг ба засаг бус ван, гүнгүүдийн эрх хэмжээний дүрэм”, “Монгол Улсын нутаг захиргааны дүрэм”, “Их шавийн захиргааны дүрэм”, 1924 онд “Ховдын харьяат газрын захиргааны дүрэм” зэргийг батлан гаргажээ.

Нийгэм-эдийн засгийн хүрээнд хийх ардчилсан өөрчлөлтийн хамгийн гол зорилт нь хуучин нийгмийн харилцааг халах явдал байв. АЗГ-аас 1922 оны 1-р сарын 25-нд **эзэн, хамжлагын харилцааг халах** түүхэн шийдвэр гаргаж, 5-р сарын 5-нд ноёд, тайж нарын хамжлага захирах эрхийн тамгыг хураан авчээ. Ард олныг нийгмийн хүлээс, ноёдын мэдлээс салгаж чөлөөлсөн нь маш чухал ардчилсан өөрчлөлт байв.

Төрөөс **аж ахуй, эдийн засгаа сэргээн хөгжүүлэх**, ард олны аж амьдралыг дээшлүүлэх, улс орны үндсэн баялаг болох мал сүргээ өсгөн үржүүлэх явдалд эн тэргүүнд анхаарав. Улсын сан хөмрөгийг арвижуулахад чиглэгдсэн тодорхой арга хэмжээ авч хэрэгжүүлж байлаа. Өртөө, улааг цэгцэлж, гадаадын худалдаачдад төлөх өрийг хүчингүй болгон, алба татварын бодлогыг өөрчилж, харийнхны мэдэлд байсан үйлдвэр, уурхайн газруудыг улсын болгох арга хэмжээ авчээ. Шуудан холбооны газар, Монголын харилцан туслалцах хоршоо байгуулж, санхүү, банкны тогтолцоог бүрдүүлэн, үндэсний мөнгөн тэмдэгттэй болох алхам хийв.

1923 онд үндэсний эдийн засгаа бүх талаар хөгжүүлэх үзэл баримтлал болох “Эдийн засгийн үндсэн бодлого” хэмээх баримт бичгийг батлан гаргав.

■ **Сурвалж-3:** “...Орос, Хятад, Рибин (Япон), Америк, Англи, Герман зэргийн олон их, бага улс дотроос зарим нь эзэрхэг шунахай бөгөөд бага буурайг дарламтгай ба залгимтгай, зарим нь хурц эрдэмтэй, зарим нь бүдүүлэг байх мэт чанар дүрс адилгүй учир, зүй нь харилцан худалдаа ашиг, эрдэм соёлын тухай гэрээ болзоо тогтоон нэвтрэлцэхэд хүрвэл эрхбиш хэдэн давхар эргэцүүлэн хянаж, тогтоовол зохино. ...шилэн сонгоход хүрвэл аль ч талаар Герман, Орос, Америк гэх мэтээр дэс дараалан орно за...”

“Эдийн засгийн үндсэн бодлого”-ын 17-р зүйлээс.

Монголын төр, улс орны дэвшил хөгжил **соёл боловсролыг эрхэмлэх** явдалтай салшгүй холбоотой хэмээн үзэж байв. 1921 оны 11-р сард 3 жилийн бага сургууль дахин нээж хичээллүүлжээ. Бага, дунд сургуулийн танхимын дүрэм батлан гаргаж, Дотоод яаманд “Сургуулийн хэлтэс” байгуулан сургуулийн хэргийг хариуцуулав.

Сурвалж-4: Бага сургуулийг 3 жил, дунд сургуулийг 5 жилийн хугацаатай тогтоож, бага сургуульд 8-13 насны хүүхэд, дунд сургуульд бага сургуулиа төгссөн 10-16 насны хүүхдүүдийг суралцуулна. Мөн тус орны тухайн байдлыг харгалзан монгол бичиг төсөөлөх 14-18 насны хүүхдийг дунд сургуульд бас хамруулан сургана. "Бага, дунд сургуулийн танхимын дүрэм"-ээс. (1922).

1922 оноос багш бэлтгэж эхлэн, 1923 онд Багшийн сургууль байгуулжээ. Мөн 1922 оноос цэрэг, улс төрийн боловсон хүчнээ ЗОУ-д илгээн сургах болов.

Сурах бичиг гаргах, түгээхэд анхаарч "Цаасан шувуу", "Оюунтүлхүүр", С.Жамъяны зохиосон "Монгол үсгийн цагаан толгой", "Урт өдрийн улигт үгийн бичиг" гэх зэргийг хэвлэн, хэрэглэж байлаа.

Сурвалж-5: "...Үүнээс дээш тоочсон олон зүйлүүдийг бүрэн бүтэн сайнаар, ёсоор явуулсугай хэмээхүл ард түмэн даяараа ерийн эрдэмд боловсрох хэрэгтэй. Урьд, эдүгээ аль цагт, орон газар хаана ч атугай, эрдмээр илүү нь эрхбиш түрүүлдэг учиртайг дэлхий дээрх олон улс ухамсарлан мэдэж, эрдэмд боловсруулахыг засгийн бодлогын манлай болгожээ. Улс эрдэм мөхөс болбоос ажил үйлдвэр нь бүдүүлэг, эд хөрөнгө ба сүр хүчин буурай, хэрэв эрдэм дэлгэрсэн болбоос элдэв зүйлийн боловсон арга хэрэглэж, эд хөрөнгө зузаан, сүр хүчин их болно... Учир тийм тул эдийн засгийг үүрд бат нот, арвин зузаан болгоё хэмээвээс ард түмнийг эрхбиш ерийн үсэг бичиг, утга уянга ба тусгай ашиг тус бүхий эрдмүүдэд сургахыг урьдал болговол зохино".
"Эдийн засгийн үндсэн бодлого"-ын 18-р зүйлээс.

Хүн амын эрүүлийг хамгаалах, өвчин эмгэгээс сэргийлэх, эмчлэх, уламжлалт эмчилгээний зэрэгцээ орчин үеийн эмнэлэг байгуулах арга хэмжээ авч байв.

1921 оны 11-р сарын сүүлээр орчин цагийн шинжлэх ухааны анхны байгууллага болох "Судар бичгийн хүрээлэн" байгуулагдав. Тус хүрээлэн ховор чухал ном судар цуглуулах, судлах, орчуулах, судалгааны ажил явуулах, түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах ажил хийж байлаа. Гадаадын улс орнууд, эрдэмтэн судлаачидтай хамтран ажиллах болж, 1922 оноос Р.Ч.Эндрюсийн экспедиц, 1923 оноос П.К.Козловын шинжилгээний анги Монголд ажиллаж гайхамшигт нээлтүүд хийжээ.

1. Сурвалж-1, 2, 3-т тулгуурлан Орос, Монголын байр суурийг тодорхойлно уу?
2. Сурвалж-4, 5-ын мэдээнд тулгуурлан боловсролын салбарт гарсан өөрчлөлтүүдийг жагсаан бичнэ үү.
3. Боловсролын үнэ цэн, ач холбогдлыг үнэлж, эрэмбэлнэ үү.

6. Монгол Улсын хөгжлийн талаарх үзэл баримтлалууд

- Монголын эрх баригчид улс орныхоо цаашдын хөгжлийн талаар ямар нийтлэг болон ялгаатай чиг шугам баримталж байсан бэ?
- Голлох зүтгэлтнүүдийн үзэл баримтлалд ямар ялгаа байв?
- Монгол Улс хөгжлийн чиг шугамаа сонгоход гадаад хүчин зүйлс яагаад нөлөөлөв?

1921 оны хувьсгалын өрнөл үеэс хөндөгдөн яригдаж ирсэн нэг гол сэдэв бол Монгол Улсын цаашдын хөгжлийн чиг шугамын асуудал байсан юм. Уг хувьсгалд ноёд язгууртнууд, бичиг, цэргийн түшмэд, жижиг хөрөнгөтнүүд, лам нар, энгийн ардууд зэрэг нийгмийн бүх давхаргын төлөөлөл оролцсон тул улс орны цаашдын хөгжлийн талаар янз бүрийн үзэл бодол зэрэгцэн оршиж байв. Тэдний нэг хэсэг нь уламжлалт төр ёс, хаант засгаа хэвээр хадгалан хөгжих ёстой гэсэн байр суурьтай байлаа. Харин нөгөө хэсэг нь олон улсын чиг хандлагыг баримтлан ардчилсан төрийн байгуулал тогтоон хөгжих нь зөв гэж үзэж байжээ. Тэрчлэн шинэ тулгар Монгол Улсын хувь заяа, цаашдын хөгжлийн чиг шугам ямар байх нь ЗОУ, Коминтерний анхаарлын төвд цаг ямагт байсан юм. Зарим асуудлаар тухайн үеийн Монголын удирдагчид ч харилцан адилгүй үзэл бодол илэрхийлж байв.

ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ. МОНГОЛ УЛС СЭРГЭН МАНДСАН НЬ (1911-1924)

Догсомын Бодоо (1885-1922) Их шавийн харьяат, лам явсан. Шинэтгэгч үзэлтэн, соён гэгээрүүлэгч, багш, сэтгүүлч, нийтлэлч. Шанзудбын яаманд бичээч, "Шинэ толь", "Нийслэл Хүрээний сонин бичиг"-ийн идэвхтэй ажилтан, Хүрэн дэх Орос сургуульд монгол хэл бичгийн багшаар ажиллаж байв. Консулын дэнжийн бүлгэмийг үндэслэгч, 1921 оны хувьсгалын гол удирдагчдын нэг. 1920 оны зун ЗОУ явсан 7 төлөөлөгчийн нэг. Хувьсгалын зарим баримт бичгийн эх зохиогч. 1921 оны 3-р сараас АТЗГ-ын Гадаад хэрэг эрхэлсэн түшмэл, 4-р сараас АТЗГ-ын дарга, 7-р сараас Ерөнхий сайд бөгөөд Гадаад яамны тэргүүн сайдаар тус тус ажиллаж байв. 1922 онд хилсээр хэлмэгдүүлж буудан хороосон ба 1997 онд цагаатгаж, нэр төрийг нь сэргээжээ.

Сурвалж-1: "Бидний Ардын намын хүн нар Орос улсын ... цэрэг хүчийг хэрэглэн автономитыг олоод, Хутагтыг хэмжээтэй эрхтэй эзэнд өргөж, ...нэгэнт бусдын гараас гарч өөрийн дотоод эрхийг олохуй лугаа сацуу, гадаадын элдэв ёс ба ялангуяа ардын эрх тусыг үйлдэх ёс суртлыг нийтлэх арга замыг хир чадах чинээгээр явуулж, баахан засрах төлөвийг олж, мэдэл нээгдэх байдлыг үзээгч нэг хоёр жилийн дотор дахин хувьсаж, цөөн эрхтнийг эвдвэл дотоодод эвдрэл бага, гадаадад шүүмжлэлгүй хэрэг бүтэх ... болно".

МАН-ын төлөөлөгчдөөс ОКБН-ын ТХ-ны Сибирийн товчоонд өргөсөн бичгээс. (1920.8.29).

Д.Бодоо, ардын эрхт, хэмжээт цаазат засаг тухайн цаг үед нэг хэсэгтээ тохиромжтой, өөрийн өвөрмөц онцлогт тохирсон замыг сонгон, дарлал мөлжлөггүй, ард түмнээ адил тэгш үзэн, шашнаа дэлгэрүүлэн, эв найрамдлыг эрхэмлэн, боловсрон хөгжих ёстой гэж үзэж байлаа.

Сурвалж-2: "Эдүгээ манай Монгол Улс нь их бүдүүлэг бөгөөд боловсорсон олон улсын адил их, бага улаан үзэлт улс огт тохирохгүй, хурлын эрхт БНУ бас хэцүү, хуучин ёсоор хэмжээгүй эрхт эзэнт улс байгуулбал... улс төрийн эвдрэл үүсгэх ба дээд, доод 2 анги болж үлэмжхэн хувьсгал гаран зовлон зүдүүр эдэлсээр эцэст нь урьдын автономитын эвдрэлт лүгээ дахин учрах болохул бидний ядуу ард яахин тэсвэрлэж чадах аж. Иймийн учир хэмжээт эрхт эзэнт улс байгуулсан буюу. Энэхүү хэмжээт хэмээсэн үг нь төрийн хэргийг сайд хийгээд яам, олны төлөөлөгчдийн хурлаар юу гэж тогтсоныг эзэн эвдэхгүй, шашин багшийн хэрэгт төр албан газраас хамаарахгүй ...Хэмжээт эзэнт улсыг бат лут хэмээн баримтлахад Англи улсыг өмнөх толь болгож болно"

Цорж мэргэн, Зуугийн хувилгаан нарт Ерөнхий сайд Бодоогийн бичсэн захидлаас.

Солийн Данзан (1885-1924) Сайн ноён аймгийн Сүжигт бэйсийн хошууны харьяат. Сангийн яаманд түшмэлээр ажиллаж байсан. Хүрээний нууц бүлгэмийг үндэслэгч, 1921 оны хувьсгалын гол удирдагчдын нэг. 1920 оны зун ЗОУ явсан 7 төлөөлөгчийн нэг, МАН-ын анхны дарга. 1921 оны 3-р сараас АТЗГ-ын эрхэлсэн түшмэлээр ажилласан. 1921 оны 7-р сараас Монгол Улсын Сангийн яамны сайдаар, 1923 оны хавраас Бүх цэргийн жанжин, Ерөнхий сайдын жинхэнэ орлогчоор ажиллаж байв. 1921 оны 11-р сарын 5-нд ЗОУ-тай гэрээ байгуулсан Монголын төлөөлөгчдийн тэргүүн. 1924 оны 8-р сард хилсээр хэлмэгдүүлэн буудан хороож, 1992 онд цагаатгаж, нэр төрийг нь сэргээжээ.

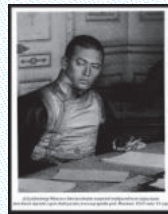

С.Данзангийн хувьд, Монголд Бүгд найрамдах засаг тогтоох, хүн төрөлхтний туулж ирсэн жам ёсны дагуу, шат дараалан хөгжих ёстой гэж үзэж байв.

Сурвалж-3: "“Юун хэмээвээс ертөнцийн хүн төрөлхтөнд бүгдээр найрамдах буюу зөвлөлдөх мэтсийн олон зэрэг дэс, байр байх бөгөөд үлгэрлэвээс, авирах гишгүүрт нэгээс үүсгэн дэвших ба усанд гүехэнээс гүнд орохоор одохын утга адил буй. Үүний зэрэг дэс солигдвоос үл болох. ...нүүдэл, суурьшсан улс аль нь боловч журам сурталд түшиглэн амьдардаг. ...хүчирхэг буурайн ёс суртлыг нэвтрээгээд түүнээс уламжлан өөрийнхөө ёс заншил лугаа аль зохилдож нийлэлцсэнийг сонгон авч журамлахын тулд, хэн этгээд харилцан боловсрон мэдэж тэмцэлгүйгээр засах шинэтгэхийн ёсыг явуулдаг. ...Хэмжээт эрхт засгийг сайжруулан явуулахад сэцэн сэргэлэнг сонгон сургаж, дэлхий дахины ёсон сурталд нэвтэрч, өөрсдөө тэмцэлгүй, зүйгээр засаж чадах хүртлээ эрдэмтнийг сонгож, хуучин шинийн төв дундыг барьж түр явуулах” шаардлагатай гэж С.Данзан үзэж байжээ. Ө.Бадрах. Намаас баруун бөөрөнхийчүүд лүгээ тэмцсэн амжилттай их тэмцлийн туршлага номоос. (1932).

Уламжлал, шинэчлэлийг хослуулах, ардчилсан чиг шугамыг баримтлан хөгжих ёстой гэж үзэгсдийн бас нэг төлөөлөл нь Д.Сүхбаатар байлаа.

Дамдины Сүхбаатар (1893-1923) Их Хүрээний Амгаланбаатарт төрсөн. 1912 онд цэргийн алба хааж, бага даргын сургууль төгссөн, пулемёт салааны даргаар ажиллаж байв. 1918 оноос Хэвлэлийн хороонд үсэг өрөгчөөр ажилласан. Энэ үедээ Хүрээний нууц бүлгэмд элсчээ. 1920 оны зун ЗОУ явсан 7 төлөөлөгчийн нэг. Монгол Улсын төр, цэргийн зүтгэлтэн, улсын баатар, ардын цэргийг үндэслэн байгуулагч. Хаагтыг чөлөөлөх байлдааныг биечлэн удирдсан, 1921 оны хувьсгалын гол удирдагчдын нэг. 1921 оны 7-р сараас Монгол Улсын Цэргийн яамны сайд, Бүх цэргийн жанжнаар ажиллаж байв. 1921 оны намар ЗОУ-д очсон төлөөлөгчдийн бүрэлдэхүүнд оролцжээ. 1923 оны 2-р сард нас барсан.

Сурвалж-4: “Богд хаанаа эрдэнийн сууринаа хэвээр залж өргөмжлөн, элдэв хэргийг явуулж бүхий нь бурхны шашнаа хүндэтгэж, ард түмнийг амгалан туйл дор хүргүүлэн, тэгш журамт, баян хүчирхэг улс болохыг гол болгосон хэрэг болой. ...иймийн тул, түшмэл цэргүүд бүгдээр эртний ёс суртал, эдүгээх шинэ засгийн бодлого, зорилтыг гүнээ ухамсарлан мэдэж, гажуугаас зайлж, шударгад дэвшиж, мууг гээж, сайнд улирч, өөр өөрийн хүлээсэн албан хэрэгт үнэн санаа, чин зоригоор хичээнгүйлэн зүтгэгтүн”.

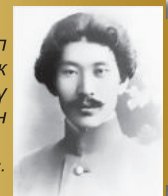
Жанжин Д.Сүхбаатарын ухуулан сэнхрүүлсэн бичгээс. (1922).

Монголын улс төрийн зүтгэлтнүүд үндэсний өвөрмөц онцлог, уламжлалаа харгалзахын зэрэгцээ дэвшилтэт ардчилсан төрийн хэлбэр болох Бүгд Найрамдах байгуулал тогтоох, бүх монгол овогтноо нэгтгэх, тусгаар тогтнолоо хамгаалан бэхжүүлэх талаар үзэл санаа нэгтэй байсан юм. Харин тэдний хооронд яс хаях, хутган үймүүлэх, хагаралдуулах явдал гарч, зарим асуудлаар санал зөрөлдөж байсан тал бий.

Нөгөөтэйгүүр энэ үед Коминтерн, ЗОУ-ын зүгээс Монгол Улсыг социалист чиг шугамаар хөгжүүлэх бодлого, үзэл баримтлалыг хүчтэй сэргүүлэн тавьж байсан билээ. Үүнд тухайн үед Монголд ажиллаж байсан Элбэгдорж Ринчино, Т.Р.Рыскулов нарын төлөөлөгч, сургагч нар гол үүрэг гүйцэтгэжээ. Тэд зорилгодоо хүрэхийн тулд Монголын удирдагчдын доторх үзэл бодол, байр суурийн зөрөлдөөнийг өлгөн авч, нэгийг нөгөөгийн эсрэг түлхэн ашиглаж замаа цэвэрлэх, байр сууриа бэхжүүлэх алхмуудыг дэс дараатай хийж байв. Д.Бодоо, С.Данзан тэргүүтэй цөөнгүй зүтгэлтнүүд улс төрийн тавцангаас зайлуулагдсан нь үүний тодорхой илрэл юм.

Сурвалж-5: “МАН-ын эцсийн зорилт нь эв хамтын ёс мөн бөгөөд нам капитал хөрөнгөтний хөгжлийн шатыг алгасах зорилгод хүрэхээр урагшаа давшин явж байна. Нам энэ зорилгыг тавьж, явуулах арга замыг олж тогтоохдоо чухамхүү ямар анги, хүчнийг шүтэн түшиглэх тухай зүйлийг тавибал зохино. ... намын түшиг, шүтэх гол этгээд бол нэгэнт дунд ба хоосон ядуу этгээд болой...”.

Э.Ринчино. “Монголын хувьсгалын ирээдүй цагийн байдал төлөв” хэмээх бичгээс.

1. Сурвалж-1-ийг суелан шинжилж, төлсөлийн хувьсгалыг ЗОУ-ын туслалж авахын тулд ямар утга агуулгатай бичиг өргөв? Түүний учир шалтгаан юу болохыг тодорхойлно уу.
2. Сурвалж-2, 3-ыг харьцуулан шинжлэх замаар Д.Бодоо, С.Данзан нарын үйл хэрэг, үзэл бодлыг хэлэлцээрэй.
3. Сурвалж-4-ийг судлаад өөрт төрсөн сэтгэгдлээ цөөн үгээр бичиж бусдадаа тайлбарлана уу.
4. Сурвалж-5 болон бусад мэдээллийг ашиглан ЗХУ, Коминтерний зүгээс Монголд социалист чиг шугамыг тулган хүлээлгэхийг хүчлэн эрмэлзэж байсны учир шалтгааныг тайлбарлаарай.
5. Дээрх үзэл баримтлалуудаас хамгийн оновчтой гэж үзэж байгаагаа сонгон авч тухайн үеийн нөхцөл байдалтай холбон үндэслэлээ тайлбарлана уу.

III БҮЛЭГ. БНМАУ СОЦИАЛИЗМЫН ЗАМААР (1924-1990)

- БНМАУ яагаад Зөвлөлтийн дагуул улс гэгдэх болсон бэ?
- Монгол Улс социалист байгуулалтын замыг сонгосон шалтгаан юу байсан бэ?
- Монголчууд дэлхий дахинтай зэрэгцэн хөгжихөд нөлөөлсөн хүчин зүйлс юу байсан бэ?

1. Монгол Улсын анхдугаар Үндсэн хууль

1921 оны хувьсгал ялсны дараа Монгол Улсын Үндсэн хуулийг боловсруулах ажил эхэлжээ. Монголын төрийн зүтгэлтнүүд үүнд ихээхэн нухацтай хандаж, Д.Бодоо, Ж.Цэвээн нар өөрсдийн санал бодлыг тусгасан төслийг боловсруулж байв.

1922 оны 5-р сарын 29-нд Үндсэн хууль боловсруулах комиссыг Шүүх яамны сайд Н.Магсаржаваар ахлуулан, Ж.Цэвээн, Ч.Бат-Очир нарын бүрэлдэхүүнтэй байгуулжээ. Тэдэнд "...Англи мэт улсын хуулиас товчлон авч эдүгээгийн явуулан буй засгийн байдалд нийлүүлэн зохиох" удирдамж өгч, "бас өөр боловсронгуй хүмүүсийг урин авч хэрэглэх" эрх олгон, төсөл боловсруулахыг даалгав. Комисс Англи, Швед, Бельги, Голланд зэрэг улсын Үндсэн хууль ба түүнд дүйцэх баримтыг орчуулж судалжээ. Гэвч 1924 онд Үндсэн хууль боловсруулах комиссыг өөрчилж, шинэ төслийг Б.Цэрэндорж, Ж.Цэвээн, Э.Ринчино, П.Всесвятский нар боловсруулсан юм. Үндсэн хуулийг боловсруулахад Монгол дахь Коминтерний төлөөлөгч, Зөвлөлтийн мэргэжилтний оролцоо, үзэл хандлагын нөлөө их байсан ч Монголын төрийн зүтгэлтнүүд улс орныхоо онцлог, олон улсын жишгийг харгалзсан Бүгд найрамдах засаг тогтоох төслийг боловсруулж чаджээ.

Сурвалж-1: "...Үндсэн хуулийн төслийг нөхөр Всесвятскийтэй хамтран боловсруулсан юм. ЗСБНХУ хийгээд Алс-Дорнодын Бүгд Найрамдах Улсын Үндсэн хууль болон бусад янз бүрийн төслийг авч хэлэлцээд уг төсөлд бага зэргийн засвар оруулан бүхэлд нь баталсан юм...

... БНМАУ-ын Үндсэн хуулийг (гол хуулийг) боловсруулж, Их Хурлаар батлах явдал хамгийн чухал асуудал болон тавигдаж байгаа юм. ...уг Үндсэн хууль юуны өмнө Монгол ямар бүгд найрамдах засагтай байх вэ, түүний үндэс нь юу байх вэ гэдгийг яг таг заан тодорхойлох, хоёрдугаарт, уг засаг хүн амын ямар ангийг тулгуурлах вэ? гэдгийг тогтоох, гуравдугаарт, Засгийн газрын байгууллагуудын үүргийг зааж өгөх ёстой юм.

... Үндсэн хуулийн гурав дахь гол зүйл бол байнгын тэргүүлэгчид бүхий Бага Хурлыг байгуулах явдал мөн. Их Хурлын тухай хуучин дүрэмд байнгын тэргүүлэгчдийн тухай заалт байсан боловч тэр нь утгагүй зүйл байв. Шинэ үндсэн хуульд зааснаар Их, Бага Хурал хийгээд Эдийн засгийн зөвлөл бүхий Засгийн газартай байна гэдэг бол манайхны Бүх Оросын Зөвлөлүүдийн Их Хурал, Бүх Холбоотны Төв Гүйцэтгэх Хороо, Ардын Комиссар нарын Зөвлөл гэсэн тэй адил юм.

Т.Рыскуловоос КИГХ-ны нарийн бичгийн дарга Д.З.Мануильский, КИГХ-ны Алс Дорнодын хэлтсийн эрхлэгч Г.Н. Войтинский нарт явуулсан илтгэлээс.

Засаглалын ямар хэлбэрийг сонгох асуудал ид яригдаж байх үед, 1924 оны 5-р сарын 20-нд Богд хаан таалал төгсчээ.

1924 оны 6-р сарын 7-нд МАН-ын ТХ, Монголд ардын бүгд найрамдах засаг тогтоох тухай тортоол гаргав. Түүнд төрийн дээд эрхийг ард түмний сонгосон төлөөлөгчдөөс бүрдсэн **Улсын Их Хурал** (УИХ) барихаар заажээ. УИХ хуралдуулах бэлтгэлийг хангаж, 1924 оны 11-р сарын 8-28-ны өдрүүдэд Улсын анхдугаар Их

Хурал Нийслэл Хүрээнд хуралдав.

УИХ-аар Засгийн газар, яамдын тайлан, бүх аймаг, шавь, Ховдын тариачин, Алтайн Урианхай, Хасагийн хошуудын илтгэлийг сонсож, Засгийн газраас баталсан хууль дүрэм, Үндсэн хуулийн төслийг хэлэлцжээ.

УИХ-аар хэлэлцэн шийдвэрлэсэн хамгийн гол асуудал бол Монгол Улсын анхдугаар Үндсэн хуулийг батлан тогтоосон явдал болно.

Үндсэн хуульд Монгол Улсыг “Бүгд Найрамдах Бүрэн эрхтэй Ард Улс” хэмээн нэрийдэв. Үндсэн хуулиар Монгол Улсын төрийн байгууллын тогтолцоог хуульчлан баталжээ. УИХ-ыг олон шатны хурлаас буюу арван гэр, баг, сум, хошуу, аймгаас төлөөлөгч сонгон байгуулах болжээ. Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс (БНМАУ)-ын төрийн дээд эрхийг УИХ-д хадгалах ба хурлын чөлөө цагт **Улсын Бага Хурал** (УБХ), мөн хурлын чөлөө цагт УБХ-ын Тэргүүлэгчид ба Засгийн газрын дунд хадгалахаар хуульчилж төрийн эрх мэдлийг хуваарилсан байна. Энэ нь ард түмнээс төрийн хэрэгт оролцох эрх чөлөөг Монголын түүхэнд анх удаагаа хуульчлан тунхагласан чухал ач холбогдолтой зүйл байв.

Үндсэн хуулинд иргэдийн эрхийг тунхаглаж, түүнээ хэрэгжүүлэх баталгааг хуульчилжээ. Тус улсын иргэд угсаа, шашин, эрэгтэй, эмэгтэй ялгаваргүйгээр нэгэн адил эрхийг эдлэх, хүн бүр чөлөөтэйгээр үг хэлэх, хэвлэх, жагсах, хуралдах, эвлэлдэх, эрдэм боловсролыг олж авах, бусдын хөдөлмөрийг үл мөлжигч 18 нас хүрсэн иргэн бүр сонгох, сонгогдох эрхтэйг батлан тунхаглажээ.

Сурвалж-2: 35-р зүйл. Аливаа Хурлын төлөөлөгчдийг сонгох ба мөн төлөөлөгчдөд сонгогдох эрхгүй хүмүүс нь:

1. Ямагт ацгийг эрмэлзэж бусдыг зарж мөлжин амьдрагчид
 2. Ямагт бусдыг хөлслөн зарах ба хөрөнгө орлого зэргийн үржлээр амьдрагч жинхэнэ худалдааны ба мөнгө хүүлэгчид
 3. Урьдын ван, гүн ба хутагт хувилгаад жич орон хийдэд үргэлж суух санваартан лам нар
 4. Солиорсон ба ухаан эвдэрсэн бөгөөд зохих газраас шинжлэн батлагдагсад
 5. Эд хичээх зэргээр нэрийг гутаах явдал үйлдэж, зарга шүүх газраас ял шийтгэгдэгсэд болно.
- БНМАУ-ын Үндсэн хуулиас. (1924).

1. Сурвалж-1 -ийг уншаад Үндсэн хуулийн ач холбогдлыг хэрхэн тодорхойлж байна вэ?
2. Монголд Бүгд найрамдах засаглал тогтооход нөлөөлсөн гадаад, дотоод шалтгааныг ангилж, эрэмбэлээрэй.
3. Үндсэн хуулийн төслийг эцэслэн боловсруулахад хэн голлох оролцоотой байв? Яагаад?
4. Сурвалж 2-ын мэдээнд тулгуурлан Үндсэн хуулийн 35-р зүйлийн талаар та санал бодлоо илэрхийлнэ үү.
5. Анхдугаар Үндсэн хуулийн эерэг, сөрөг талуудыг харьцуулж дүгнээрэй.

2. Улс орноо хөгжүүлэх чиг хандлага, зөрөлдөөн

Үндэсний ардчилсан үзэлтнүүдийн бодлого, үйл ажиллагаа

1921 оноос Монголд хэрэгжиж эхэлсэн ардчилсан өөрчлөлт, шинэчлэлтийн бодлогыг **Коминтерн, Бүх Холбоотын Коммунист /большевик/ Нам (БХК(б)Н)** эв хамтын ёс руу залж, МАХН-ыг большевикчлахыг оролдон, хөгжлийн социалист загварыг тулгаж байв. Энэ шахалт дарамтыг Монголын удирдлага сөрөн зогсож, ардчилсан өөрчлөлтөө гүнзгийрүүлэхийг чармайж байлаа.

Б.Цэрэндорж, Ц.Дамбадорж, А.Амар, Н.Жадамба нар дэлхийн хүчирхэг улс орнуудтай найрамдалт харилцаа тогтоох, хамтын ажиллагааг хөгжүүлэх, монгол туургатныг нэгэн гэр улс болгон хөгжих зорилт дэвшүүлэн тавьж байв. Тэд ЗХУ-тай тогтоосон найрамдалт харилцаагаа бэхжүүлэхэд анхаарч, ДИУ-тай хэвийн харилцаа тогтоох талаар идэвхтэй үйл ажиллагаа явуулахын сацуу Герман, Франц улсад хүүхдүүдээ сургах зэргээр харилцаж байв.

Нийгэм, эдийн засгийн хүрээнд “бусдыг мөлжихгүй нийтээр тэгш хөрөнгөжих”, “шашныг ариунаар мандуулах” зорилт тавьж, иргэдийн эрх чөлөө, сүсэг бишрэлийг хүндэтгэх бодлого барьж байв.

Сурвалж-1: ... Ялангуяа Цэрэндорж, Цэвээн, Дамбадорж, Жадамба нараас Холбоот улсын тусламж нь эдүгээ тустай мэт боловч эцэстээ тийм үнэн хэрэг буюу ач тустай явдал ч бус, хэзээ ч биднийг идэх залгих гэж буй явдал бөгөөд Коминтерн ба Холбоот улсаас бидний улс төрийн гадаадтай харилцах явдлыг боогдуулж, эрхийг гартаа атгаж авахыг оролдож буй. Тиймийн тул эдүгээ Япон, Англи, Америк, Герман зэрэг гадаадын хүчирхэг хөрөнгөтөн улстай шууд харилцаж тэдгээрийн эд хөрөнгө, эрдэм боловсролын тусламжаар түргэн хөгжиж СССР-ийн улс төрийн гадаад бодлогоос эрх биш ангижран гарвал зохих болно гэх зэргээр хортой хувьсгалын эсэргүү санал бодлогуудыг агуулан ил далдаар эсэргүүцэн тэмцэж байсан болой...
Ө.Бадрах. Намаас баруун бөөрөнхийчүүд лүгээ тэмцсэн амжилттай их тэмцлийн туршлага номоос. (1932).

Хувийн үйлдвэрлэл, үйлчилгээг дэмжих зорилгоор дотоодын гаалийг 1925 оноос эхлэн хорогдуулж, 1928 онд бүрмөсөн халжээ. Гадаадын пүүс, аж ахуйн нэгжүүд тус улсын эдийн засагт чухал байр суурьтай байв. 1927 оны байдлаар тэд БНМАУ-ын дотоодын бараа, эргэлтийн гүйлгээний 67 хувийг гүйцэтгэж байв.

1926 оны 9-р сард Засгийн газраас төр шашны хэргийг тусгаарлан явуулах тухай хуулийг баталжээ. Тухайн үед МАХН, "шашны номлол ба ардын төрийн ёс суртлын хооронд онц харшлалтай зүйлгүй" хэмээн тунхаглаж байв. Хуучны түшмэдийг ашиглах бодлого амжилттай хэрэгжиж байв.

Гэвч Монголын удирдагчдын бодлого, үйл ажиллагаа большевик үзлийг дээдэлсэн Коминтерний удирдагчдын хатуу эсэргүүцэлтэй тулгарсан юм.

ЗХУ, Коминтерн Монголд төрийн эргэлт зохион байгуулсан нь. 1927 оны сүүлчээр Коминтерн, МАХН-ын байдлын тухай хэлэлцээд “тус намын доторх барууны хэлбэрэлтэй урьдахаас илүү ширүүн тэмцэх”-ээр шийдвэрлэжээ. 1928 онд Монголд Коминтерний төлөөлөгчийн газрыг И.Райтер нарын гурван хүний бүрэлдэхүүнтэй байгуулахаар тогтов. И.Райтер нар Монголд ирмэгцээ сөрөг хүчнийг зохион байгуулах ажлыг эхлүүлжээ.

БХК(б)Н, МАХН-ын VII их хуралд Коминтерний төлөөлөгчөөр Б.Шмераль, М.Амагаев, В.Мақдональд нарыг оролцуулахаар шийдвэрлэж, ажиллах заавар өгчээ.

Сурвалж-2: "...Төлөөлөгчдийн өмнө дор дурдсан үүрэг зорилт тавьсугай.

1. Ажил хэргийн байдлыг газар дээр нь нарийн нягт судалж, Коминтерний Гүйцэтгэх Хороо (КИГХ)-нд зохих мэдээлэл өгөх

3. Зүүн (хөдөөгийнхний) хэсгийг дэмжиж, КИГХ-ны боловсруулсан...хөтөлбөрийн үндсэн дээр тэднийг зохион байгуулах

4. Намын удирдах байгууллагад ядахдаа зүүнийхний урьдын байр суурийг хадгалж үлдэх..."

МАХН-ын VII их хуралд оролцох Коминтерний төлөөлөгчдөд өгсөн удирдамжаас. (1928).

Коминтерний төлөөлөгчид Монголд ирмэгцээ "хөтөлбөрийг дээд зэргээр биелүүлэх боломжтой" гэж төвдөө мэдэгджээ. Тэд МАХН-ын ТХ-ны гишүүдтэй ганцаарчилсан уулзалт зохион байгуулж, тэднийг нам, төрийн удирдагчдын эсрэг түлхэж, улмаар Намын сургуулийн оюутнууд, ЗХУ-д суралцагсдыг “**дайрагч отряд**” болгон ашиглахаар төлөвлөжээ. Мөн МАХН-ын их хурлын өмнө хуралдсан бүгд хурлын үеэр зарим оролцогсдыг “**боловсруулах**”, айлган сүрдүүлэх, дарамтлах зэргээр ажиллаж, “**барууны аюул**” гэгчийг илчлэх ажлыг зохион байгуулсан байна.

1928 оны 10-12-р сард МАХН-ын VII, БНМАУ-ын V Их Хурал хуралджээ. Намын их хурал дээр тэдний түлхээсээр зүүн жигүүрийнхэн, эрх баригчдыг Коминтерн, ЗХУ-аас салан холдохыг оролдсон, Хятад, Японд дотночлон хандсан, улс орныг хөрөнгөтний замд оруулах гэсэн зэргээр буруутган шүүмжлэв. Мөн барууны

хэлбэрэл гаргалаа, эд бол “баруунтан”, “барууны бүлэг” хэмээн буруутгаж, ажил албанаас нь зайлуулжээ. Тэдний халааг П.Гэндэн, Ө.Бадрах, Б.Элдэв-Очир, З.Шижээ, Б.Лааган, Ц.Жигжиджав нарын зүүнтнүүд авсан байна.

Сурвалж-3: "... Монголын нутаг дэвсгэр Англи, Герман, Францын нутгийг нийлүүлснээс их мөртөө хүн ам нь ердөө л 800 мянга орчим...Монгол орон империалистууд, дэлхийн хувьсгалын дайсны нөлөөнд орчихоогүй байгаа дээр нь бид тэрхүү нутаг дэвсгэрт тогтоосон нөлөөгөө хадгалж байхын тулд бусармаг муухай аргаар ч болов оролцож байхад манай зорилт оршино гэж бодож байна. Энэ зорилт нь 800 мянган малчны оронд социализм байгуулахаас ч чухал юм... Нөхөд минь аугаа их хязгаарын төлөө ердөө л 800 мянган хүн ам аж төрдөг энэ орныг бид маш хямдханаар авч болно..." МАХН-ын VII их хуралд оролцсон Коминтерний төлөөлөгчдийн тэргүүн Б.Шмералийн тайлангаас. (1928).

1. Зүүнтний удирдагчдын нэг Ө.Бадрах Монголын үндэсний ардчилсан үзэлтнүүдийг "хувьсгалын эсэргүү санал бодлогыг агуулж байсан" гэсэнтэй та санал нийлэх үү? Тэр яагаад ийнхүү дүгнэх болов?
2. Сурвалж 1,2,3-ыг уншиж харьцуулаад ямар дүгнэлт хийж болох вэ?
3. Монголын дотоод хэрэгт ЗХУ, Коминтерн хэрхэн оролцож байсныг тодруулахад дээрх сурвалжууд ямар хэрэгтэй вэ? Чухал ач холбогдолтой сурвалж нь таны бодлоор аль нь вэ? Яагаад?

БНМАУ-д нийгэм журмыг хурдавчлан байгуулах оролдлого, үр дагавар.

Коминтерний түлхээсээр засгийн эрхэнд гарсан зүүнтнүүд Монголд нийгэм журам (социализм)-ыг шууд байгуулах чиг бодлогыг хэрэгжүүлж эхлэв. 1929 оны 12-р сарын 3-нд Коминтернээс тусгай зааврыг МАХН-ын ТХ-нд ирүүлж, "БНМАУ-ыг хөрөнгөтний бус замаар буюу нийгэм журмын замаар хөгжүүлэх төлөвлөгөө зохиож ажиллах, богино хугацаанд нийгэм журмыг байгуулахдаа ЗХУ-ын туршлагыг хэрэглэх тухай" заажээ. Коминтерний төлөөлөгч В.Кучумов дээрх зааврын үзэл санааг МАХН-ын VIII их хурлын тогтоолд (1930) тусгаснаар Монголд зүүний алдаа завхрал лавшран гүнзгийрэв. Энэ үед иргэдийг удам угсаа, хөрөнгө, үзэл бодол, шашин шүтлэгээр нь ялгаварлан гадуурхах явдал газар авч, язгууртан, чинээлэг иргэд, сүм хийдийн хөрөнгийг хураах, хамтралжуулах, гадаад худалдаанд онц эрх тогтоох, хувийн худалдаа, тээвэр, үйлчилгээг хязгаарлах, сүм хийдийг хаах, лам нарыг албадан хар болгох зэрэг кампанит ажлыг өрнүүлэв.

Юуны түрүүнд нам эвлэл, төрийн албанаас баруунтан хэмээгдэгсдийг “цэвэрлэх” ажлыг эхлүүлж, хагас жилийн дотор намын 18 мянган гишүүнээс 5 мянга гаруйг нь хөөжээ. Намыг нэг ангийн болгох, ядуу үгээгүй нарыг намд элсүүлэх ажил өрнүүлснээр 2 жилийн дотор МАХН 40 мянган гишүүнтэй болсон байна.

Монголд ажиллаж байсан гадаадын пүүс компанийн үйл ажиллагааг зогсоож, гадаад иргэдийг хөөн гаргах ажиллагааг эхлүүлж, экспортын гол бүтээгдэхүүн – малын түүхий эд, ангийн арьс үсийг гадагш гаргах онц эрхийг улсын мэдэлд авчээ.

Хувийн өмч, хувийн хөдөлмөрийг устгах, энгийн худалдаа, жин тээврийг шахах бодлого явуулав. Үүний улмаас бараа таваарын хомсдол нүүрлэж цай, гурил, будаа, даалимба эд бараагаар гачигдаж, амьдралын түвшин доройтоход хүрчээ.

Сурвалж-4: "... 1931 оны 3-р сард санаанд багтмааргүй баримт илрүүлсэн. Монголын төв хоршооны агуулахад ... 130 мянган төгрөгийн хулдаас, янз бүрийн гоёл чимэглэлийн зүйл 913 төгрөгийн, ...130 мянган төгрөгийн их үнэтэй тоглоом, Улаанбаатар дахь Монголын төв хоршоо хилэн үстэй тоглоомон тэмээг ширхгийг нь 75-100 төгрөгөөр үнэлэн худалдаж байсан бол амьд тэмээ 25-40 төгрөгийн үнэтэй байсан нь үнэндээ доромжилсон хэрэг болсныг тэмдэглэх хэрэгтэй.

...Монголын төв хоршооны агуулах, дамжуулах цэгүүдэд бараа их хэмжээгээр хуримталж байгаагаас зарим бүс нутгийн хүмүүс өлсгөлөнгийн байдалтай байна...Таваарын өлсгөлөнгөөс болж говийн бүсээс 2000 өрх айл мал хөрөнгийн хамт хил давсан байна..."

МАХН-ын Төв Хянан шалгах комиссын ерөнхий сургаач П.И.Гапеевын рапортаас. (1932).

Шашинтай тэмцэхдээ хамгийн харгис аргыг хэрэглэж байв. Иргэдийн сүсэглэх шүтэх эрхэнд халдаж, лам нарыг элдвээр хавчин хяхаж байлаа. Зая бандида, Хамба номун хан, Хүүхэн хутагт зэрэг нэр нөлөө бүхий лам нарыг баривчлан хороожээ. Сүм хийд, лам нарт албан **татварын онцгой бодлого** тулгажээ. 1930 оны байдлаар Монголын нийт мал сүргийн 12,8 хувь буюу 3 сая нь жасад харьяалагдаж байв. Жасын мал хөрөнгийг шууд хураах нь нам, засгийн нэр төрд халтай байсан тул жасын малыг ядуу хоосон ба дунд аж ахуйтнаар, хамтралд гэрээгээр маллуулах шийдвэр гаргав. Энэ дагуу 1930 оны 2-р сараас "**жасын кампани**" гэх бодлого хэрэгжүүлж, жасын малыг шилжүүлэн хариулуулах нэрээр хураан авчээ. Тэгснээр сүм хийдийн малын 87 хувь буюу 2,6 сая толгой мал улсын мэдэлд гарт шилжиж, бүх сүм хийдэд ердөө 392 мянган толгой мал үлджээ.

Монголын нийгмийн чинээлэг хэсгийн мал хөрөнгийг хураах балмад ажиллагаа 1929 онд эхлэв. Феодалын хөрөнгө хураах Төв комиссыг 8 хүний бүрэлдэхүүнтэй байгуулж, даргаар нь Х.Чойбалсанг томилжээ. Хөрөнгө хураах ажил 1932 оны эх хүртэл үргэлжилж, хуучны түшмэд, ноёд, язгууртан, хутагт хувилгаад, баян чинээлэг ардын 1560 гаруй өрхөөс 11 сая орчим төгрөгийн хөрөнгө хураасан байна. Хөрөнгийг хураахдаа өрхийн ам бүлийн тоог харгалзалгүйгээр 100 хувийн хөрөнгийг үлдээн түүнээс илүү гарсныг хураах журмаар гүйцэтгэжээ. 100 хувь гэдгийг тооцоходоо 30 төгрөгийн хөрөнгийг 1 хувьтай тэнцүүлэн боджээ.

Зураг 1. Хөрөнгө хурааж буй нь

Сурвалж-5: "... Хөрөнгө хураах асуудлаар бид томьёолол өгсөн..., ... хоёрдугаарт, хурааж авсан хөрөнгийг яах вэ? ... ядуучуудад юу ч өгөхгүй байна гэдэг бол ардууд манай талд орохгүй болно гэсэн үг... Бид хөрөнгийг сангийн аж ахуй, хамтрал, ядуучуудад тарааж өгөхийг санал болгож байна."

П.Гэндэн, З.Шижээ нартай И.А.Пятницкийн хийсэн уулзалт ярианы тэмдэглэлээс. (1932).

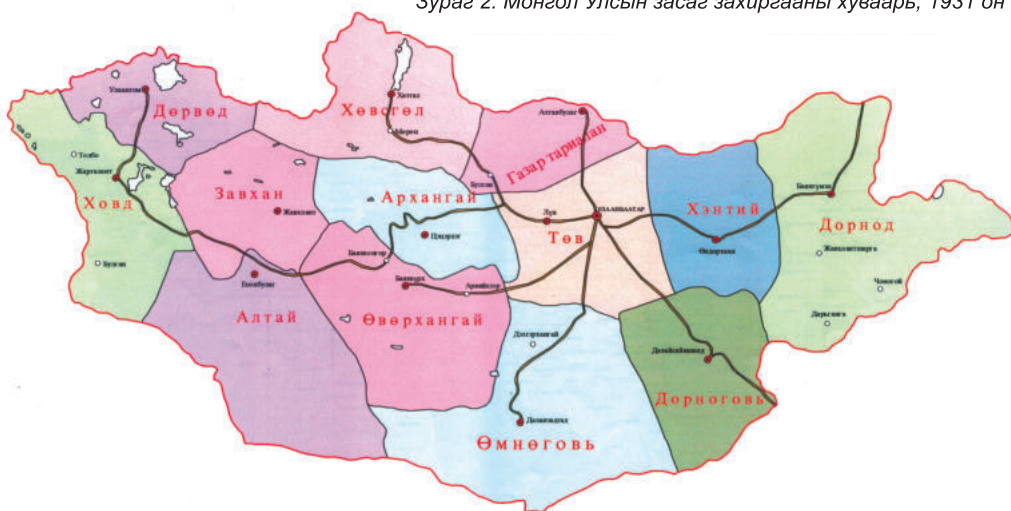
Зүүнтнүүд **хамтралжуулах бодлогыг** хүчлэн хэрэгжүүлэв. 1932 оны эх гэхэд 55.000 өрхийг нэгтгэсэн 752 хамтралтай болжээ. Хамтрал нь дотроо **коммун, артель, нөхөрлөл** гэсэн хэлбэртэй байв. Малчдыг хамтралд албадан оруулж, хураасан малыг хамтралд хуваан өгчээ. Нийгэмчилсэн мал, хөрөнгө үрэгдэн шамшигдаж байсны улмаас 1930 онд 23,7 сая байсан мал ердөө хоёр жилийн дотор 16,3 сая болж 7,4 сая толгойгоор хорогдсон юм.

Тэрчлэн зүүнтнүүд засаг захиргааны уламжлалт хуваарийг өөрчлөн зохион байгуулж, 13 аймаг болгон хуваажээ.

- Зүүнтнүүд засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн хуваарийг өөрчлөх болсны учир шалтгаан юунд байсан гэж бодож байна вэ?

Зураг 2. Монгол Улсын засаг захиргааны хуваарь, 1931 он

1. Энгийн худалдааг хаасны улмаас үүссэн нөхцөл байдлыг тодорхойлно уу.
2. Хөрөнгө хураах Коминтерний зөвлөмжийг Монголын тал ямар арга барилаар, яагаад хэрэгжүүлэх болов?
3. Хөрөнгө хурааж, худалдаа, тээвэрт улсын онц эрх тогтоосны шалтгааныг дүгнэж бичээрэй.
4. Зураг-2-ыг ажиглан 1931 оны засаг захиргааны хуваарийг өмнөх болон одоогийн засаг захиргааны хуваарьтай харьцуулж ижил болон ялгаатай талыг тодруулаарай.

3.1932 оны зэвсэгт бослого, дүрвэх хөдөлгөөн

Зүүнтнүүдийн алдаатай бодлого, үйл ажиллагааны уршгаар БНМАУ-ын эдийн засаг, нийгмийн амьдрал гүн гүнзгий хямралд оров. Ард иргэд хэвийн аж төрөх боломжгүй болсноос нутгаа орхин хил даван нүүж эхэлжээ. 1930 оноос дүрвэх хөдөлгөөн эхэлж, 1932 оны дунд үе хүртэл үргэлжлэв. Одоогийн Ховд, Баян-Өлгий, Говь-Алтай, Баянхонгор, Өвөрхангай, Сүхбаатар, Дорноговь, Дундговь, Дорнод, Өмнөговь, Хөвсгөл аймгийг хамарчээ. Дүрвэгсдийн дотор лам, ноёд төдийгүй нам, эвлэлийн гишүүд, төрийн хууль тогтоох байгууллагын гишүүд хүртэл байжээ. Бүрэн бус мэдээгээр 42000 гаруй хүн дүрвэх хөдөлгөөнд хамрагдсан гэж үздэг. Төр, засгаас авч явуулсан арга хэмжээний үрээр нэлээд хэсэг нь эргэж ирсэн ба 1940 он хүртэл буцаж ирэх явдал үргэлжилсээр байв.

Зэвсэгт барин тэмцэх явдал 1929 оноос эхэлжээ. 1930 оны хавар Чандмань уулын аймагт нэлээд зохион байгуулалттай тэмцэл эхэлж, түүнд лам голдуу 600 гаруй хүн оролцсон ч бослогыг цэргийн хүчээр дарав. Шүүх таслах комиссын тогтоолоор 33 лам, 9 феодал, 25 ардыг олны өмнө буудан хороож, 40 гаруй хүнийг 10 жил хүртэл хорих ялаар шийтгэжээ.

1932 оны 4-р сарын 12-нд Хөвсгөл аймгийн Рашаант сумын Хялганатын хүрээнд зэвсэгт бослого дэгджээ. Босогчид зохион байгуулалтад орж, хуучин ноёныхоо нэрээр “Очирбатын яам” гэгчийг байгуулжээ. Тэд “шарын цэрэг” элсүүлэн, ойр зэргэлдээ орших сумдыг түйвээн хүрээгээ тэлсээр байв. Бослогыг удирдаж байсан тэргүүн, жанжин, хувилгаад нь ард олны дургүйцэл, тэмцэл хөдөлгөөнийг далимдуулан хуучны байгууллыг дахин сэргээхийг эрмэлзэж байлаа.

Сурвалж-1: Нөхөр Сталин Танаа.

Монгол дахь байдал сүүлийн хэдэн хоногт эрс муудлаа. 5-р сарын 30-нд Цэцэрлэг хотын 500 винтов бүхий 1195 хүнээс бүрдсэн гарнизон бүхлээрээ босч засгийн байгууллагыг устгаад... бослогыг дарж буй отрядууд ихэд ядарч туйлдсан байна. Хөвсгөлийн районд бослого дахин гарах аюултай байна.Манайхаас туслахгүй бол эднийхэн (монголчууд) байгаа хүчээрээ бослогыг дарж дийлэхгүй гэж Охтин үзэж байна. Нийслэл Хүрээнд байдал хамгийн аюултай байгаа бөгөөд манай талаас туслахгүй бол алдаж магадгүй байна...

... Охтины саяын мэдээ тийм ч үнэн зөв биш бөгөөд биднийг осолтой хэрэгт татан оруулахын тулд байдлыг зориуд дэвэргэсэн бололтой...Монголд манай цэргийг явуулах нь осолтой ажил гэж үзэж байна...энэ хэрэг дээр сайтар бэлтгэлгүй яаран шийдвэр гаргах нь Японтой зөрчил зөрөлдөөн үүсгэж, ЗСБНХУ-ын эсрэг Япон, Хятад, Монголын нэгдмэл фронтын бааз суурь болж магадгүй...Монгол дахь Зөвлөлтийн хүмүүс, төлөөлөгчдийн газрын ажлын тухай гэрч баримт болох элдэв баримт бичиг, шифр, протокол мэтийн бичиг цаасыг Монголоос ЗСБНХУ-д нэн даруй маш нууцаар авч гарахыг зөвлөө. Ямар ч нөхцөлд энэ туйлын чухал. И.В.Сталин.

БНМАУ-д Зөвлөлтийн цэргийн тусламж үзүүлэхийг хүсч И.В.Сталинд явуулсан, мөн И.В.Сталинаас харцу илгээсэн цахилгаан утасны мэдээнээс. (1932).

Босогчид замдаа тааралдсан сургууль, хоршоо, хамтралыг тонон дээрэмдэх, устгах, орон нутгийн төр, захиргааны байгууллагын ажилтан, нам, эвлэлийн гишүүдийг баривчилж зүй бусаар тамлан хороох зэргээр ардын төрөөс өшөө хонзон авах шинжтэй болон хувирчээ. Тэдний дунд ардын засагт хамаг хөрөнгөө дээрэмдүүлсэн баячууд, шашин шүтээнээ доромжлуулсан сүсэгтэн нараас гадна нам, эвлэлийн гишүүд, захиргааны ажилтнууд, бүр Улсын Их, Бага Хурлын гишүүд ч байжээ. Бослого хоромхон зуур хүчээ авч Дөрвөд (Увс), Ховд, Завхан, Алтай, Өвөрхангай, Архангай, Хөвсгөл, Өмнөговь аймгийг хамарчээ. Засгийн газраас зэвсэгт бослогыг дарах бүрэн эрхт комисс байгуулан ажиллуулж, Монгол ардын хувьсгалт цэрэг (МАХЦ), Дотоодыг Хамгаалах Газар (ДХГ)-ын тусгай морьт хорооны хүчийг дайчилжээ. Зэвсэгт бослогын тухай Москвад байнга мэдээлж байв. Зарим эх сурвалжид тэмдэглэсэнээр бослогыг дарахад Зөвлөлтийн улаан армийн анги салбар оролцсон байна.

Сурвалж-2: 10.Монголын тухай.

а. Дараах үндсэн арга хэмжээ боловсруулахыг комисст даалгах:

1. Монгол нөхдийн үндсэн алдаа бол Зөвлөлт БНУ бол хөгжсөн аж үйлдвэртэй, пролетари бүхий социалист улс, харин БНМАУ бол хөрөнгөтний ардын ардчилсан улс гэдгийг ойлгохгүй, ЗХУ-ын зөвлөлт засгийн бодлогыг тэд сохроор хуулж байгаад оршиж байна
2. Энэ алдаа бол Монголд өрнөж байгаа бослогын гол шалтгаан мөн.
3. Хэрэв хөрөнгөтний ардчилсан БНУ-ын бодлогыг зөв ойлгож, энэ алдаагаа засахгүй бол Монгол Улс оршин тогтноход аюул занал хэвээр байх болно.

БХК(б)Н-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны хуралдааны протоколоос. (1932).

1933 оны 4-р сарын 19-30-нд бослогын толгойлогчдыг шүүх хурал явагдаж Ч.Самбуу (дүвчин), Ц.Жамц, Б.Түгж, Б.Аюурзана, Б.Жамсрандорж нарын 18 хүнд цаазлан хороох ял, 15 шүүгдэгчид хорих ял оноожээ.

Энэхүү бослогыг Монголын түүх бичлэгт 1932 оны лам нарын бослого, хувьсгалын эсэргүү бослого гэж нэрийдэж байсан нь ташаарал юм. Учир нь энэ үйл явдалд зөвхөн лам нар бус Монголын нийгмийн бүхий л давхрааныхан оролцож, тухайн үеийн нам төрийн бодлогыг эсэргүүцэн тэмцсэн билээ. Тиймээс судлаачид 1932 оны бослогыг **иргэний дайны шинж чанартай** гэж үздэг.

1. Дүрвэх хөдөлгөөн, зэвсэгт бослого гарах болсон үндсэн шалтгаан чухам юу байсан бэ?
2. Монголын түүх бичлэгт өмнө нь 1932 оны зэвсэгт бослогыг лам нарын бослого, хувьсгалын эсэргүү бослого гэж нэрлэдэг байсны учрыг тайлбарлаж, өөрийн санал дүгнэлтээ бичнэ үү.
3. Түүхэн баримтууд хэр үндэстэй гэж бодож байгаа талаар саналаа хэлнэ үү.
4. Сурвалж-1,2 дээр ажиллан мэдээллийг батлах буюу няцааж, үндэслэлээ тайлбарлаарай.
5. БНМАУ-ыг яагаад хөрөнгөтний ардчилсан улс гэж Зөвлөлтийн тал тодорхойлох болсон талаар тунгаан бодож саналаа илэрхийлнэ үү.

4. Шинэ эргэлтийн жилүүд дэх өөрчлөлт шинэчлэл, ахиц дэвшил

1932 оны 5-р сард БХК(б)Н-ын ТХ-ны Улс Төрийн Товчоо Монголын талаар тусгай тогтоол гаргав. Тогтоолд, Монголын хямрал нь тус улсын нам засаг, Коминтерний төлөөлөгчдийн буруутай үйл ажиллагаанаас үүдэлтэй гэв. ЗХУ-д социализм байгуулж буй туршлагыг шууд хуулбарлан хэрэглэсэн, нийт лам нарын эсрэг тэмцэж, ардын сүсэг бишрэлийг доромжилсон, Үндсэн хуулиар олгогдсон хүний эрхийг бүдүүлгээр зөрчсөн, хувийн өмч хөрөнгийг хураасан, энгийн худалдааг устгасан, чинээлэг ардын эсрэг тэмцсэн нь гол алдаа болсон гэж тэмдэглэжээ.

1932 оны 6-р сарын 29-30-нд МАХН-ын ТХ, Хянан байцаах Төв Комиссын хамтарсан онц III бүгд хурал хуралдав. Тус хурал зүүнтний алдаа завхралын шалтгааныг нийгэм журмыг хурдавчлан байгуулах зорилгоор хувьсгалын одоогийн шатанд тохирохгүй бодлого явуулснаас болсон гэв. Цаашид БНМАУ шинэ маягийн хөрөнгөтний ардчилсан бүгд найрамдах улсын шинж чанартайгаар оршин тогтнох ёстой гэж тодорхойлжээ. МАХН-ын удирдлагыг өөрчилж, УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн даргаар А.Амар, Ардын Сайд нарын Зөвлөлийн ерөнхий сайдаар П.Гэндэн нарыг сонгон баталжээ. Онц бүгд хурлын шийдвэрийг түүхнээ **“Шинэ эргэлтийн бодлого”** гэж нэрлэдэг.

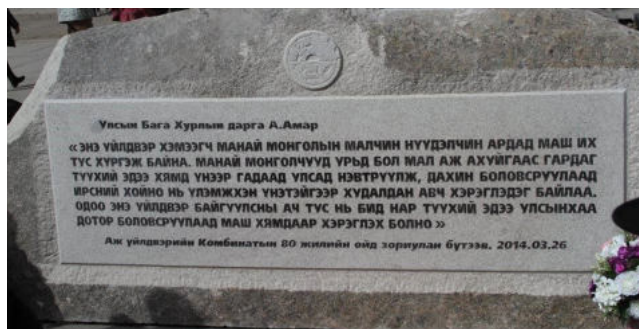
Сурвалж-1: *“Эдгээр нугалаа мушгилт буруу ташаа болсон зүйлүүд нь нийт нам бол ардын хувьсгалт ардчилсан Бүгд Найрамдах улс болох Монголын БНУ-ын эдийн ба үндэс байдлын онц зүйлүүдийг ойшоосонгүйг гэрчилж буй бөгөөд Монголын БНУ-ын онц байдлуудлыг ойшоолгүй, СССР-ийн зөвлөлт засгийн аж ахуй, улс төрийн ажлын арга бодлогуудыг хэвээр буулган авч хэрэглэсэн ба СССР бол Бүгд Найрамдах Монгол улсаас онц тусгай өрнөн хөгжсөн аж үйлдвэртэй ба пролетартай бөгөөд үйлдвэрийн зэвсгийн өмчит ёсыг устгасан нийгэм журамт улс мөн хэмээхийг анхааралгүй сул тавьсан болно.”*

МАХН-ын Төв Хорооны онц III бүгд хурлын тогтоолоос.

Тус хурлаас улс орныг хямралаас гарган хөгжлийн хэвийн замд оруулахын тулд дараах арга хэмжээг авч хэрэгжүүлэхээр заажээ. Үүнд:

- Ардын Засгийн газрыг бэхжүүлэх, үндэсний ардчилсан үзлийг чиг баримжаа болгох,
- Хамтрал, коммуныг татан буулгах, энгийн нэгдлүүдийг байгуулах,
- Чинээлэг ардыг хавчих явдлыг зогсоох, ардын аж ахуйтны хувийн идэвх санаачилга, баяжих, хөрөнгөжихийг сайшаан дэмжих,
- Хувийн хөдөлмөр, худалдааг хөгжүүлэх,
- Албан татварын бодлогоор ядуу, дунд ардуудад хөнгөлөлт үзүүлэх, улс, хоршооллын байгууллага, хувь хүмүүст зээл олгох,
- Шашин шүтлэгийг бүрэн чөлөөтэй болгох зэрэг болно.

Зүүнтний үеийн хууль дүрэм, заавар журмыг хянан үзэх, шинэчлэн боловсруулах ажил эхэлж, 1932-1934 онд 300 шахам хууль дүрмийг баталжээ. Ардын аж ахуйтны мал сүргээс хураах албан татварыг хөнгөвчилж, чинээлэг аж ахуйтанд зээл олгодоггүй байсан хуучин журмыг халж, нийт аж ахуйтанд зээл олгох, хянаж байх шинэ журмыг тогтоов. Шинэ эргэлтийн бодлогын үрээр 1940 он гэхэд мал сүргийн тоо толгой 26,204 мянгад хүрч, 1932 оныхоос 39.1 хувиар өссөн байна.

Зураг 3. Аж үйлдвэрийн комбинатын нээлт дээр А.Амарын хэлсэн үгтэй дурсгалын хөшөөний бичээс

Өмчийн бүхий л хэвшлийг дэмжиж, эн тэнцүүхэн хөгжүүлэхийг чухалчилж байв. Аж үйлдвэрийг хөгжүүлэхдээ улсын үйлдвэрийн газрыг байгуулах, хоршоолсон гар үйлдвэрийг бэхжүүлэн олшруулах, хувийн гар урлалыг зохистой дэмжих бодлого барьж байлаа. 1933-1935 онд Аж үйлдвэрийн комбинат, Төв цахилгаан станц, Хатгалын

ноос угаах үйлдвэр байгуулагдаж үндэсний аж үйлдвэрийн суурь тавигджээ.

Шинэ эргэлтийн эхний жилүүдэд буюу 1932-1933 онд ард олны шүтэх, сүсэглэх эрхийг сэргээн хэрэгжүүлсэн боловч 1933 оны 7-р сараас эхлэн өөрчлөгдөв. Өргөн олны сүсэг бишрэлийг хүчээр хориглож, лам нарт хэд хэдэн төрлийн татвар ногдуулан хураах болсон ба нам, эвлэлийн гишүүдийг шашин шүтэх эрхийг хориглож, улмаар 1938 оны эхээр бүх сүм хийд хаагдсан билээ.

Үндэсний соёлын өвийг феодалын соёл хэмээн үгүйсгэж, хуучин сэхээтнийг бүхэлд нь хавчин гадуурхаж байсан явдлыг зогсоов. 1934 оноос бичигтэн бүр бичиг үсэг үл мэдэх хүмүүсийг сургах ажил өрнүүлснээр хүн амын бичиг үсгийн түвшин дээшлэв. 1935 онд нийт хүн амын 5,6 хувь нь бичигтэй байсан бол 1940 онд 20,8 хувь болж нэмэгджээ.

Монгол орны ургамлын нэр төрлийг бүртгэх, ургамал, хөрс, ус бэлчээрийн судалгаа хийгдэж байв. Монгол орны физик газарзүйн зургийг хэвлэн гаргажээ.

Театрын урлагийн хөгжилд гарсан том дэвшил нь “Учиртай гурван толгой” жүжгийг 1934 онд Төв театрын тайзнаа тоглосон явдал байв. 1935 онд “Монгол кино” үйлдвэр байгуулагдаж, дараа жил нь “Монгол хүү” гэх анхны уран сайхны кино дэлгэцнээ гарав. Ном хэвлэлийн ажил өргөжин 1921 онд 1000 даралт хуудас хэвлэж байсан бол 1936 онд 12 сая болж өсчээ. 1930-аад оны эцэст 5 сонин, 7 сэтгүүл нийтдээ 90 мянган хувь хэвлэгдэж, 10 хүн тутамд нэг хэвлэл оногдох болжээ. 1934 оны 9-р сарын 1-нээс байнгын радио өргөн нэвтрүүлэг явуулах болсон нь хүн амын соёлын гэгээрэлд ихээхэн нөлөө үзүүлэв.

Шинэ эргэлтийн бодлого нь Монголын нам, төрөөс 1928 оны эцэс хүртэл хэрэгжүүлсэн үндэсний ардчилсан хөгжлийн чиг шугамыг сэргээн хэрэгжүүлсэн үйл явц байлаа. Шинэ эргэлтийн жилүүдэд Монголын улс төрийн зүтгэлтнүүдийн бие даасан бодлого, үйл ажиллагаа дахин идэвхжиж, эдийн засаг, соёлын салбарт багагүй амжилт олсон юм.

1. Зөвлөлтийн тал Монголын улс төр, эдийн засгийн амьдралыг өөрийн үзэмжээр залж байсны учир шалтгаан, гол хөшүүрэг нь юу байсан бэ?
2. Зөвлөлтийн тал БНМАУ-д тулган хэрэгжүүлэхийг оролдсон социализм байгуулах зорилтоосоо татгалзах болсны учир шалтгааныг тайлбарлана уу.
3. Жижиг хувийн өмчтөнийг дэмжих бодлого нь социалист нийгэм байгуулах үзэл баримтлалтай зөрчилдсөн болохыг шалтгаан, үр дагаврын холбоонд нь тайлбарлаарай.
4. Сурвалж 1-ийн мэдээнээс ямар дүгнэлт хийж болох вэ?
5. Зураг 3-т буй аж үйлдвэрийн комбинатын нээлт дээр А.Амарын хэлсэн үгтэй дурсгалын хөшөөны бичээсийг уншиж, шинэ эргэлтийн бодлогын ач холбогдлын талаар дүгнэлт хийгээрэй.

5. Улс төрийн хэлмэгдүүлэлт: үйл явц, үр дагавар

Монголд хууль ёсыг ноцтой завхруулж улс төрийн талаар хэлмэгдүүлэх явдал 1922 онд Ерөнхий сайд Д.Бодоог хилсдүүлэн хөнөөснөөр эхэлжээ. ЗХУ, Монголыг нөлөөнийхөө хүрээнд байлгах бодлогоо үргэлжлүүлэн, лам нарын эсрэг эрс хатуу тэмцэн устгахыг шаардаж байв. 1933-1934 онд Монголын буриад голдуу иргэдийг хувьсгалын эсэргүү, Японы тагнуул гэх зохиомол хэрэгт холбогдуулан хэлмэгдүүлжээ.

Монголын түүх бичлэгт ард иргэдээ угсаа гарал, үзэл бодол, хөрөнгө чинээгээр нь ялгаварлан хилсээр залхаан цээрлүүлсэн явдлыг хэлмэгдүүлэлт гэж нэрлэдэг.

Тэрчлэн ЗХУ, Монголын удирдлагад дуулгавартай, зааврыг нь ягштал биелүүлэх хүнийг дэвшүүлэхийг зорьж, А.Амар, П.Гэндэн, Г.Дэмид нарыг “манай чиг шугамыг хангаж чадахгүй” гэж үзэн зайлуулах арга хэмжээ авчээ. Зөвлөлтийн шууд оролцоотойгоор 1936 оны эхээр ДХГ-ыг **Дотоод Явдлын Яам (ДЯЯ)** болгож, урьд нь Ерөнхий сайдын орлогч болгоод байсан Х.Чойбалсанг сайдаар нь томилуулжээ. Тэрээр 1937 оны 9-р сарын 2-нд **Цэргийн Явдлын Яам (ЦЯЯ)**-ны сайд бөгөөд Бүх цэргийн жанжнаар томилогдсоноор хүчний байгууллагын бүх эрх мэдэл түүний гарт төвлөрчээ. Ингэснээр Монголд нэг хүний ганцаар дарангуйлах **тоталитар дэглэм** тогтох нөхцөл бүрдэж, хууль ёс ноцтой зөрчигдөхөд хүргэжээ.

Тоталитар дэглэм. Нэг үзэл суртал, нэг хүний дарангуйлалд тулгуурладаг, ардчилал, хууль ёсыг гажуудуулдаг улс төрийн дэглэм.

Сурвалж-1: ... Хүнийг сэжиг таавраар дайчлан баривчлах, мөрдөн байцаалтыг хууль бус аргаар явуулж, тулган хавчих замаар хилс хэрэг хүлээлгэж, нэрсийн жагсаалтаар Онц бүрэн эрхт комисст оруулан үйл олноор нь буудан алах явдал Дотоод яамны энэ үеийн үйл ажиллагааны гол арга болж байжээ. ... Хэзээ хэнд элссэн, хэнийг элсүүлсэн бэ гэдэг асуулт голлон тавьж олон хүний нэр гаргуулах болсон нь хэргийн материалуудаас тодорхой харагдаж байна. Хүний бие махбодийг тарчилган зовоох эрүү шүүлтийн өөр нэг хэлбэр бол хорих журам байжээ. Нэг дор үй олон хүн оруулж, унтах, хэвтэх, сууж амрах бололцоогүй болгон хорьж байсан ба өдрийн цагт унтахыг чандлан хориглож, өдөржин суугаа буюу босоо байлгаад, шөнөд нь аваачин удаан цагаар мөрдөж, хүнийг тэсвэрлэшгүй байдалд оруулж нойроор хавчин зовоодог байсан... мөн цементэн шалтай, дэвсгэргүй, гал түлдэггүй хүйтэн жижиг өрөөнд хүнийг дан өмд цамцтай нь оруулж түгжээд, цонхыг нь онгорхой байлгаж осгоодог харгислал 1949 он хүртэл хэрэглэгдэж байжээ...

“Улсын аюулаас хамгаалах байгууллагын ажилд гарч байсан алдаа завхралыг шалгасан дүнгийн тухай” илтгэлээс. (1962).

1937 оны 8-р сарын 24-нд ЗХУ-ын Дотоод хэргийн ардын комиссарын орлогч М.П.Фриновский, Батлан хамгаалахын ардын комиссарын орлогч И.Н.Смирнов, ЗХУ-аас БНМАУ-д суух бүрэн эрхт төлөөлөгч С.Н.Миронов нар Улаанбаатарт ирж, Японоос БНМАУ-ыг эзлэх төлөвлөгөө гэгчийг Монголын удирдлагад танилцуулж, “Заговор” (Хуйвалдаан) гэх 115 хүний нэрийн жагсаалтыг гардуулжээ. Уг жагсаалтын дагуу хүмүүсийг дайчлан баривчлах ажиллагаа 1937 оны 9-р сарын 10-ны шөнө эхэлжээ. Энэ хэрэгт яамны сайд дарга нараас жирийн ардыг хүртэл олон мянган хүнийг баривчилж, тэдэнд “Японы тагнуулын байгууллагын даалгавраар БНМАУ-ын нутагт тагнуул үйлдэх, бослого гаргах, хорлон сүйтгэх үйл ажиллагаа явуулах гэж байсан” хэмээн хилс ял тулгаж шийтгэжээ. Энэ үйл явц 1937-1940 онд оргилдоо хүрснийг **их хэлмэгдүүлэлт** гэж нэрийддэг.

БНМАУ-ын VII Их Хурлаас сонгогдсон УБХ-ын гишүүдийн тал илүү хувь нь хэлмэгдсэнээр төрийн эрх барих дээд байгууллага бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх чадамжгүй болжээ. Засгийн газрын гишүүдийн ихэнх нь, Монгол ардын хувьсгалт

цэрэг (МАХЦ)-ийн удирдах бие бүрэлдэхүүний 85 хувь нь хэлмэгджээ. Монголын удирдагчдыг Зөвлөлтийн хуулиар яллан ЗХУ-ын шоронд хорьж, тамлан зовоож хороож байв. БНМАУ-ын Бага Хурлын дарга Д.Догсом, орлогч дарга Д.Лосол, Ерөнхий сайд А.Амар, П.Гэндэн нарын улс төрийн зүтгэлтнүүд ЗХУ-ын шүүхээр яллагдан амь насаа алджээ.

ЗХУ, И.В.Сталины зүгээс лам нарыг шууд устгах зааврыг тулгаснаар лам нарыг Монголын ард түмний дайсан, Японы түшиг тулгуур хэмээн олноор нь баривчилж цаазалжээ. Албан баримтаар 1937-1939 онд нийт 17 мянга орчим лам нарыг хороож, хорьж шийтгэжээ. Монголын соёл шашны голомт болсон 700 гаруй сүм хийдийг устгав.

Сурвалж-2: "... Бүх 767 хүрээ хийдээс эмхэтгэн цэвэрлэж зохих газруудад нь хуваарилан олгосон 724, одоо цэвэрлэгээтэй 6, хуваарилалтад ороогүй 37 болно. Энэхүү цэвэрлэлт ба дуусгалтын ажил нь нилээд удаан хугацааны дотор явагдаж өнгөрсөн бөгөөд ийнхүү удааширсан шалтгааныг дурдвас

1. Эл сүм хийдийн доторх бурхан ном буюу элдэв хог новш нь үлэмжхэн их бөгөөд түүнийг эмхэтгэн цэвэрлэхэд туйлын хүнд учраас
2. Цэвэрлэх устгах зүйлийг олон нийтийн өмнө ил сул задгайгаар устгаж шатаах хийгээд ажиллан суллаж болохгүйн дээр орон нутгийн ардууд нь нутгийн бэлчээрийн аясаар хүрээлж нутагласан газрууд ч байсан учраас зарим нэг цагт ажиллаж болохгүй шалтгаан тохиолдож байсан.
3. Зэс гуулин эдлэл ба аж ахуйн хэрэгслүүдийг нэгтгэн хураамжлах явдалд хөсөг уналгын талаар цаг ямагт боогдож саатаж байсан..."

Шашны хэрэг эрхлэх газрын орлогч дарга тохинуулагч Баярсайханы рапортаас. (1939).

Зөвхөн их хэлмэгдүүлэлтийн үед 20000 гаруй хүнийг цаазаар авч, 5740 гаруй хүнд янз бүрийн хугацаагаар хорих ял ногдуулжээ.

Монгол дахь улс төрийн хэлмэгдүүлэлтийг гадаад, дотоод хүчин зүйл нөхцөлдүүлсэн юм. Үүнд, өөрийн аюулгүй байдлаа хангах, нөлөөний бүс, түшиц газраа хадгалах, өргөтгөх, үзэл суртлаа дэлгэрүүлэх гэсэн ЗХУ-ын геополитикийн ашиг сонирхол гол нөлөө үзүүлжээ. Хэлмэгдүүлэлт нь ангич үзэл онолын мөн чанараас, түүнийг сохроор даган хүлээн зөвшөөрснөөс үүдэлтэй байсан юм.

Зураг 4. Хэлмэгдэгсдийн дурсгалд зориулсан хөшөө

1940-өөд оноос үзэл суртлын ажил бол ангийн тэмцлийн хэлбэр гэх чиг хандлага тогтов. МАХН-ын Төв Хорооноос “Улсын хөгжимт драмын театрын уран бүтээлийн тухай”, “БНМАУ-ын түүх, утга зохиолыг дунд сургуульд зааж байгаа байдлын тухай”, “Ардын унших бичгийн тухай” зэрэг тогтоол гаргаж, олон хүнийг түүх, соёлын өв уламжлалд ангич намч байр сууринаас хандаагүй, үндсэрхэг үзэлтэн хэмээн хэлмэгдүүлжээ. Социалист байгуулалтын үед хэлмэгдүүлэлт нь нам, захиргааны арга

хэмжээ авч шийтгэх, хүний нэр төр, нандин чанарыг гутаах, үзэл бодлоор хавчин гадуурхах, нэр хоч өгөх зэрэг олон хэлбэртэй болж үргэлжилжээ.

1. Сэжигтнийг гэмт хэрэг үйлдсэн эсэхийг тогтоохдоо хүнлэг бус арга хэрэглэхийн хор уршиг, үр дагаврыг тодорхойлно уу? Тэр үед эрүү шүүлт хэрэглэж байсныг хэрхэн нотлох вэ?
2. Сүм хийдийг устган цэвэрлэх болсны үр дагаврын талаар ямар дүгнэлт хийж байна вэ?
3. Хэлмэгдүүлэлтийн хор уршиг, үр дагаврыг бүдүүвчээр илэрхийлээрэй.
4. Социализмын үеийн хэлмэгдүүлэлтийн хэлбэрүүдийг баримт түшин нэрлэнэ үү. Ямар ялгаатай байсан бэ?
5. Хэлмэгдэгсдийг цагаатгах талаар төрөөс авч хэрэгжүүлсэн бодлого, үйл ажиллагааны утга учир юунд оршиж байна вэ?

6. Дэлхийн II дайны үеийн БНМАУ, тусгаар тогтнолын бэхжилт

Халх голын дайны ялалт, ач холбогдол. 1930-аад оноос дэлхий дахинд эдийн засгийн хямрал гүнзгийрч, зөрчил хурцадсанаас олон улсын байдал ээдрээтэй болж иржээ. Герман, Итали, Японы гурвалсан холбоо бий болсноор дайны шинэ голомт үүсэв. Японы эрх баригчид Азид түрэмгийллээ идэвхжүүлж, 1932 он гэхэд Зүүн хойд Хятад, Өвөр Монгол, Манжуурыг эзэлж **Манжго** хэмээх улс байгуулжээ. 1934 оны эцэс 1935 оны эхээр БНМАУ-ын дорнод хилд Японы цэргийн томхон хүч хуримтлагдаж, Японы аюул бодит зүйл болж иржээ. Ийм нөхцөлд манай улс батлан хамгаалах хүчээ нэмэгдүүлэн бэхжүүлэхэд онцгой анхаарах шаардлага бий болсон байна.

1934 оны дунд үеэс Япон, Манжго-гийн талаас БНМАУ-ын хилийг зөрчих, хилийн харуул руу довтлох, хил орчмын нутгийн хүн ардыг түйвээн дээрэмдэх явдал шатлан өргөжиж, 1935 оны 1-р сард Халхын сүмийг цэргийн хүчээр эзлэн авчээ. БНМАУ-ын Засгийн газар цэргийн мөргөлдөөнийг өргөтгөхгүй байх, хилийн будлианыг яриа хэлэлцээний замаар зохицуулах санал тавьж, 1935 оны 6-р сард Манжуур өртөөнд БНМАУ ба Манжго-гийн төлөөлөгчдийн хэлэлцээр эхэлжээ. Гэвч уг хэлэлцээ тодорхой үр дүнд хүрээгүй юм.

Японы аюулаас сэргийлэх үүднээс 1936 оны 3-р сарын 12-нд БНМАУ, ЗСБНХУ-ын хооронд Харилцан туслалцах Протоколыг Улаанбаатар хотноо байгуулж, “хэрэв энэхүү гэрээ тогтоосон нэгэн этгээдийг цэргийн хүчээр довтолбол бие биедээ элдэв тусламж, мөн цэрэг зэвсгийн тусламж үзүүлэх үүрэг хүлээх”-ээр тогтжээ.

Протокол. Хоёр улс хоорондоо харилцан тохиролцсон зүйлсээ бичгээр үйлдэн баталгаажуулсан гадаад харилцааны баримт бичгийн нэгэн төрөл.

1937 онд БНМАУ-ын Засгийн газрын хүсэлтийн дагуу Зөвлөлтийн цэргийн анги нэгтгэлүүд манай улсын нутагт ирж, тус улсын дорнод хязгаарт байрлав.

Сурвалж-1: "... БНМАУ-д манай цэргийг оруулсан, бидний зорилгыг БНМАУ-тай хийсэн Харилцан туслалцах тухай манай гэрээний улс төр, цэргийн ач холбогдлоор гэж тайлбарлан таниулах хэрэгтэй. Ингэхдээ дараах зүйлүүдийг анхаарвал зохино. ...БНМАУ-д цэрэг оруулахдаа Монголыг булаан эзлэх зорилгыг ч Манжуур, Хятадад цөмрөн орох зорилгыг ч тавиагүй, гагцхүү Японы цөмрөлтөөс БНМАУ-ыг хамгаалах л зорилготой..."

И.В.Сталинаас УАХЕГ-ын дарга М.П.Фриновский, Улаан Армийн Улс төрийн Ерөнхий газрын дарга П.А.Смирнов нарт өгсөн заавраас.

1939 оны 5-р сард Япон, Манжго-гийн тал Монгол руу довтлон хилийн зарим нутгийг эзлэн авчээ. Монгол-Зөвлөлтийн цэргийн командлал Халх гол орчимд хүчээ хуримтлуулан 1939 оны 8-р сарын эцсээр дайсны гол хүчийг бут цохижээ. Халх голын дайнд цэргийн техник хэрэгслийн ололтыг ашиглах, турших ажил хийгдсэн ба хоёр талаас 130 гаруй мянган хүн оролцож, 1000 гаруй танк, 800 гаруй хуягт машиныг хэрэглэжээ. Энэ дайнд Япон, Манжго-гийн талаас 48 мянга гаруй, Монгол, Зөвлөлтийн 26 мянга орчим хүн амь үрэгджээ.

Халх голын дайнд ялагдал хүлээсэн, нөгөө талаар гол холбоотон Герман улс 1939 оны 8-р сарын 23-нд ЗХУ-тай Харилцан үл довтлох гэрээ байгуулсан нь Японы Засгийн газрыг хэлэлцээний ширээний ард суухаас аргагүй болгов. ЗХУ, Япон хоёр 1939 оны 9-р сарын 16-нд байлдааны ажиллагааг бүрэн зогсоох гэрээ байгуулснаар Халх голын дайн дуусчээ. Эдүгээ Халхын голын дайныг дэлхийн II дайны эхлэл байсан гэж үзэж байна. Энэ ялалт нь ЗХУ, фашизм, милитаризмын хүчтэй хоёр фронтод тулгарах аюулыг зайлуулж, гол анхаарлаа өрнөдөд тавих цэрэг-улс төрийн ашигтай нөхцөлийг бүрдүүлсэн юм.

Милитаризм. Цэргийн хүчин чадлаа нэмэгдүүлж, түүндээ дулдуйдан эдийн засаг, улс төр, үзэл суртлын бодлогоо хэрэгжүүлдэг тогтолцоо.

Дэлхийн II дайны үеийн БНМАУ. Нацист Герман Харилцан үл довтолх гэрээгээ зөрчин 1941 оны 6-р сарын 22-нд ЗХУ-д гэнэт халдан довтолсноор БНМАУ дэлхийн II дайнд татагдан ороход хүрэв. БНМАУ 1936 оны Харилцан туслалцах Протоколоор хүлээсэн үүргийнхээ дагуу Зөвлөлтийн ард түмэнд бүхий л бололцоогоороо туслахаар шийдвэрлэжээ. Түүнчлэн 1941 оны 11-р сард хуралдсан НТХ-ны бүгд хурал тус улсын улс төр, эдийн засаг, соёл, батлан хамгаалах бүх ажлыг дайны үеийн байдалд захируулан зохион байгуулах шийдвэр гаргажээ.

Сурвалж-2: ...1941 онд Монгол Улсын улс ардын аж ахуйн шийдвэрлэгч зорилгууд нь малын тоо толгойг бүхий л аргаар хөгжүүлэх ба ноос үсийг аль болох ихээр цугларуулан явах хийгээд бэлтгэх зорилгууд мөн байсан болой. ...малын тоо толгой ба ноосыг цугларуулан авах явдлыг нэмэгдүүлэх явдал болбоос Монголын улс ардын аж ахуйд ихээхэн ач холбогдолтойгоос гадна юуны урьд фронтод туслалцах бололцоог нэмэгдүүлнэ.

МАХН-ын Төв Хорооны бүгд хурлын тогтоолоос. (1941.11.20).

1940-1990 он хүртэлх 50 жилийн хугацаанд БНМАУ-ын малын тоо толгой 20-иод саяд хэлбэлзэж байв. Хамгийн олон малтай байсан үе нь 1941 онд малын тоо толгой 27,5 саяд хүрсэн бол хамгийн цөөн тооны малтай байсан нь 1945 онд 20 сая болж хорогджээ. Энэ нь 1944-1945 оны мичин жилийн зуднаар бараг 4 сая мал үхэж, дайны жилүүдэд хүнс тэжээлийн зүйлс дутагдаж байсан тул 5,9 сая малыг махны хэрэглээд зарцуулсан, өмнөх оноос 2 сая төл дутуу бойжуулсан зэргээс шалтгаалжээ.

Дайн үеийн хүндрэлийг давах гол нөөц нь мал аж ахуй байв. Дайны үеийн нөхцөл байдалтай уялдан малаа өсгөх, ашиг шимийг нь бүрэн ашиглахад чиглэсэн олон арга хэмжээ авав. Малчид 1941 оноос ноос, 1944 оноос махыг улсад албан журмаар нийлүүлэх болж, ердийн хөсгөөр улсын ачааг албан журмаар тээвэрлэдэг болов. Малчдын санаачилга зүтгэлийг үнэлэх, туршлагыг нь дэлгэрүүлэх зорилгоор **Сайн малчдын улсын зөвлөгөөн** хийв. Дайны жилүүдэд ЗХУ-д нийлүүлсэн мал 2 илүү дахин, ноос бараг 2 дахин нэмэгджээ.

Дайны жилүүдэд импорт 2 дахин багасч, өргөн хэрэглээний болон хүнсний бараа ховордов. Тиймээс ард иргэдэд хүртээмжтэй олгох, үнийн хөөрөгдлөөс сэргийлэх үүднээс барааг картаар хуваарилах болжээ. Улс, хоршооллын байгууллагууд дотоод нөөц бололцоогоо ашиглаж цай, тамхи, чүдэнз, саван зэрэг өргөн хэрэглээний бараа, тэрэг, тоног төхөөрөмж, газар тариалангийн багаж сэлбэг хэрэгсэл зэрэг 60 гаруй нэр төрлийн бүтээгдэхүүнийг шинээр үйлдвэрлэсэн байна. Улаанбаатарт гурилын үйлдвэр, аймгуудад хүнсний комбинат, гурилын тээрэм, сумдад сүү тосны завод байгуулжээ. Үйлдвэрийн газрууд, ажилчдын хөдөлмөрийн бүтээмжийг дээшлүүлэх, туршлага, шинэ санаачилгыг дэлгэрүүлэх зорилгоор 1943 онд **Тэргүүний ударник нарын зөвлөгөөн** зохион байгуулав.

Дайны жилүүдэд соёл, гэгээрлийн салбарт багагүй ахиц гарчээ. 1941 оноос сургалтыг **кирилл үсгээр** явуулж эхэлсэн бөгөөд нэг бичиг үсэгтэн гурван хүнд шинэ үсэг заах хөдөлгөөн өрнүүлэв. Гэгээрлийн салбарт гарсан хамгийн том дэвшил бол 1942 онд **МУИС-ийг** байгуулсан явдал юм. Тайз, дэлгэцийн урлагийн хөгжлийг “Мандухай сэцэн хатан”, “Амарсанаа” зэрэг жүжиг, “Сүхбаатар”, “Цогт тайж” кино илтгэн харуулна. 1941 онд улсын цирк нээгдэж, анхны тоглолтоо хийжээ.

Дайны эхэн үеэс Улаан армид туслах бүх нийтийн хөдөлгөөн орон даяар өрнөв. Ард олны санаачилгыг дэмжиж, Улаан армид бэлэг хуримтлуулах, фронтод бэлэг хүргэх ажлыг удирдан зохион байгуулах **Бэлэглэлийн төв комиссыг** 1941 оны 9-р

сард Засгийн газрын дэргэд, тэрчлэн аймаг хот, сум бүрд салбар комисс байгуулав. Үйлдвэр аж ахуйн газар, хөдөлмөрчид илүү цагаар ажиллах, амралтаа эдлэхгүй хөдөлмөрлөх, төлөвлөгөө нормоо давуулан биелүүлэх, хөрөнгө материал хэмнэх, тусгай захиалгат зүйлийг үйлдвэрлэх зэргээр ажиллаж байлаа.

БНМАУ өөрийн хөрөнгөөр байлдааны зэвсэг техник ЗХУ-д захиалан хийлгэж бэлэглэх явдал тусламжийн нэг гол хэлбэр болсон юм. “Хувьсгалт Монгол” танкийн бригад, “Монгол Ард” нисэх онгоцны эскадрилийн дайчдын хоол хүнс, хувцас хэрэглэлийн зардлыг манай тал дайн дуустал бүрэн дааж байв.

Тусламжийн өөр нэг хэлбэр нь Улаан армийн хэрэгцээнд шилдэг сайн агт морьдоор тусалж байсан явдал юм. Манай малчид дайны жилүүдэд ЗХУ-д нийтдээ хагас сая шахам агт морьдыг худалдаж, 32,5 мянган морь бэлэглэсэн байна. Мөн чөлөөлөгдсөн нутгийг сэргээн босгох, Улаан армийн офицер байлдагчдын ар гэрт туслах, шархадсан цэргүүдэд бэлэг, дулаан хувцас явуулах ажил өрнөж байлаа.

Дайны жилүүдэд монголчууд фронтод найман удаагийн бэлгийн цуваа хүргэж, олон зуун сая төгрөгийн үнэ бүхий мал, эд материалын зүйлийг Зөвлөлтийн ард түмэнд өгч тусалжээ. Ийнхүү БНМАУ нь дэлхийн II дайнд шууд оролцоогүй боловч, гүн ар тал болж, фашист Германыг бут цохих үйлсэд өөрийн хувь нэмрийг оруулсан билээ.

1. Зөвлөлтийн тал БНМАУ-д цэргээ оруулах болсон гол учир шалтгаан нь БНМАУ-ыг Японы аюулаас хамгаалах гэдэгтэй Та санал нийлэх үү? Та ямар гаргалгаа гаргаж хийж чадах вэ?
2. Дайны үеийн нөхцөл байдал нь Монголын нийгэм-эдийн засгийн амьдралд ямар нөлөө үзүүлсэн бэ?
3. Дайны жилүүдэд малын тоо толгой өсөөгүй шалтгааны талаар өөрийн бодлыг бичнэ үү.
4. БНМАУ Зөвлөлтийн ард түмэнд бүх талаар тусалсны учир шалтгаан, ач холбогдлыг дүгнэн тодорхойлоорой.
5. Монгол бичгээ халсан нь соёлын ололт мөн үү? Яагаад шинэ үсэгт шилжих болсон бэ?

БНМАУ Японы эсрэг дайнд оролцсон нь: 1945 оны 5-р сарын 9-нд нацист Герман буун өгч, Европт энх амгалан байдал тогтов. Гэвч Ази тивд Германы холбоотон милитарист Япон дайныг үргэлжлүүлэхийг эрмэлзсэн хэвээр байлаа. ЗХУ, Ялтын бага хурлаар хүлээсэн үүргээ биелүүлэн 8-р сарын 9-нд Японд дайн зарлав. БНМАУ ч энэ үйл хэрэгт өөрийн хувь нэмрээ оруулах, тусгаар тогтнол, аюулгүй байдлаа хангах үүднээс 8-р сарын 10-нд Японд мөн дайн зарлажээ. БНМАУ Японы эсрэг дайн зарлахдаа ах дүү Өвөр Монголын ард түмнийг чөлөөлөн нэгтгэх эрмэлзэл дүүрэн байгаагаа илэрхийлэв.

Сурвалж-3: ...Монгол ах дүү нараа, ...эдүгээ алдар гавьяат улаан цэрэг нь Ази тивийн ард түмэнд амгалан тайван байдлыг тогтоон, агуу их Монголын ард түмнийг нэгдүүлж, тэдэнд үндэсний эрх чөлөө олгох, тусгаар тогтносон улс гэр болгохын тулд Ниппоны булаан эзлэгчдийн өмнөөс шударга дайны илд мэсийг өргөө...

БНМАУ-ын Засгийн газраас Өвөр монголчуудад хандсан уриалгаас.

Х.Чойбалсан, Ж.Лхагвасүрэн нарын удирдсан МАХЦ-ийн анги нэгтгэл Өвөр Байгалийн фронтын баруун жигүүр болж, Долоннуур-Жэхэ, Чуулалт хаалганы чиглэлд давшин байлджээ. Монгол-Зөвлөлтийн морьт механикжуулсан бүлэг Японы хамгаалалтын шургуу эсэргүүцлийг дарж, томхон хот сууринг эзлэн авчээ. Жанчхүүгийн давааны бэхлэлтэд болсон 8-р сарын 21-ний өдрийн ширүүн тулалдаанд Л.Аюуш, Д.Данзанваанчиг нарын БНМАУ-ын баатрууд төрөн гарчээ. Японы эсрэг дайнд МАХЦ-ийн 21 мянган цэрэг дайчид оролцон их элсэн манхан,

усгүй цөлийг даван туулж 950 км давшиж ялалт байгуулсан юм. Өвөр Монгол, Хятадын чөлөөлөгдсөн нутгийн ард иргэд Зөвлөлт, Монголын дайчдыг халуун дотноор угтан авчээ.

1945 оны 9-р сарын 2-нд Япон үг дуугүй бууж өгөх актад гарын үсэг зурснаар дэлхийн II дайн дуусчээ. Энэ дайнаар хувь заяаны эрхээр хагацан салсан ах дүү монголчууд нэгдэн нийлэх түүхэн бололцоо олдсон ч их гүрнүүдийн тохиролцоогоор шийдэгдэлгүй үлджээ. БНМАУ нацист Герман, милитарист Японы эсрэг шударга тэмцэлд оролцон Холбоотны үүргээ нэр төртэйгээр биелүүлсэн юм.

БНМАУ тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлаа баталгаажуулсан нь: 1945 оны Ялтын бага хурал дээр ЗХУ, Их Британи, АНУ-ын удирдагчид **“Гадаад Монголын статус кво”**-г хүлээн зөвшөөрөх тохиролцоонд хүрчээ. 1945 оны дундуур ЗХУ, Бүгд Найрамдах Хятад Улс (БНХУ)-ын хооронд хэлэлцээр болж, Монголын ард түмэн тусгаар тогтнох эрмэлзлээ санал хураалтаар нотлон харуулбал Хятадын Засгийн газар одоогийн байгаа хил хязгаарын хүрээнд Монголын тусгаар тогтнолыг хүлээн зөвшөөрөхөөр тохиролцжээ. УБХ-ын Тэргүүлэгчид 1945 оны 9-р сарын 21-нд БНМАУ-ын тусгаар тогтнолын тухай бүх нийтийн санал хураалт явуулах тогтоол гаргажээ.

Статус-кво. Латин хэлний “Status-quo” буюу “оршин байгаа байдал” гэдэг үгнээс гаралтай. Тухайн мөчид бодит байдал дээр тусгаар оршин байгаа байдлыг төр засаг, нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд хүлээн зөвшөөрөх утга агуулга илэрхийлдэг.

Сурвалж-4: 1. БНМАУ-ын сонгуулийн эрх бүхий бөгөөд 18 насанд хүрсэн тус улсын харьяат эрэгтэй, эмэгтэй бүх ард иргэд саналаа гаргана. Зөвхөн ухаан солио хүмүүс үүнд оролцохгүй.

3. Ийнхүү санал гаргуулах ажлыг анхлан баг, хорьдоор явуулж, дараагаар нь түүний дүнг сум хороо, аймаг хот, улсын хэмжээгээр нэгтгэн гаргана...

6. ...сонгогчдын нэрсийн жагсаалтад багтсан ард иргэн бүхэн санал гаргах өдөр тийнхүү санал гаргах газраа биеэрээ хүрэлцэн ирж өөрийн нэрийн дор “зөвшөөрсөн”, “татгалзсан” хэмээх хүснэгтийн нэгэнд гарын үсгийг зурснаар саналаа илэрхийлнэ.

БНМАУ-ын тусгаар тогтносон асуудлын талаар бүх ард түмний санал гаргуулах ажлыг явуулах тухай заавраас. (1945).

1945 оны 10-р сарын 20-нд орон даяар болсон бүх нийтийн санал хураалт БНМАУ-ын эрх чөлөө тусгаар тогтнолын баярын өдөр болж өнгөрчээ. Санал хураалтад сонгуулийн насны иргэдийн 98.4 хувь буюу 487.409 хүн оролцож, бүгд тусгаар тогтнолын төлөө саналаа өгчээ. Санал хураалтыг Хятадын Засгийн газрын төлөөлөгчид ажигласан бөгөөд 1945 оны 11-р сарын 10-нд УБХ-ын Тэргүүлэгчид санал хураалтын дүнг ЗХУ, Хятадын Засгийн газарт албан ёсоор хүргүүлсэн юм. Гоминданы Засгийн газар санал хураалтын дүнтэй танилцаад 1946 оны 1-р сарын 5-нд БНМАУ-ын тусгаар тогтнолыг хүлээн зөвшөөрч, улмаар мөн оны 2-р сарын 13-нд дипломат харилцаа тогтоожээ. БНМАУ хоёр хөрш улстайгаа дипломат харилцаа тогтоосноор тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлаа **де-юре** баталгаажуулж, олон улсын тавцан дээр гарч ирэх өргөн бололцоо нээгдэв.

Де-юре (de-jure). Хууль ёсоор хүлээн зөвшөөрөгдсөн гэх утгатай, нэг улсыг нөгөө улс нь албан ёсоор хүлээн зөвшөөрч оршин тогтнож буйг илэрхийлэх хэлбэр.

1. Монголын түүх бичлэгт 1945 оны Японы эсрэг дайныг яагаад Чөлөөлөх дайн хэмээн нэрийддэг талаар өөрийн санал бодлоо бичнэ үү.
2. 1945 онд БНМАУ Японд дайн зарласны зорилго юу байсныг дүгнэн ярилцаарай.
3. Бүх нийтийн санал хураалтын ач холбогдлыг дүгнэн тодорхойлоорой.
4. Бүх ард түмний санал хураалт сонгуулийн ямар зарчмаар явагдсан бэ?

7. БНМАУ-д социализм байгуулах оролдлого

Нийгэм журамд орох зорилт дэвшүүлсэн нь. БНМАУ-ын улс төр, нийгэм эдийн засгийн амьдралд гарсан өөрчлөлтөөс үүдэн улс орны хөгжлийн үр дүнг нэгтгэн дүгнэх, дараагийн шатны бодлого зорилт, улс төрийн чиг шугамаа тодорхойлох шаардлага тулгарав. 1939 оны эцсээр маршал Х.Чойбалсан Москвад очиж нам, улсын их хурлын бэлтгэлийг хангах, МАХН-ын шинэ мөрийн хөтөлбөр, дүрэм, шинэ Үндсэн хуулийн төслийг боловсруулах зэрэгт дэмжлэг үзүүлэхийг Зөвлөлтийн талаас хүсчээ.

1940 оны 3-р сард МАХН-ын X их хурал хуралдаж, МАХН-ын шинэ мөрийн хөтөлбөрийг батлав. Их хурал БНМАУ “хөрөнгөтний бус хөгжлийн зам дээр баттай зогссон” гэж дүгнэж, намын цаашдын зорилго бол “эзэрхэг түрэмгий ба феодалыг эсэргүүцсэн хувьсгалыг туйлд хүргэх”, “нийгэм журамд орох бэлтгэл үндсийг хангах явдал мөн” гэж заажээ. МАХН-ын шинэ мөрийн хөтөлбөрт намын удирдан зохион байгуулах ролийг дээшлүүлэх, марксизм-ленинизмыг өөрийн үйл ажиллагаанд удирдлага болгон явуулахаар заав. Их хурал “мал аж ахуйг хөгжүүлэх нь МАХН-ын эн тэргүүний гол зорилтуудын хамгийн чухлын нэг нь болно” хэмээгээд, малын тоо толгойг 200 саяд хүргэх зорилт тавьжээ. МАХН-аас ойрын ирээдүйн зорилт бол улс ардын аж ахуйг хөгжүүлэх, ард олны аж байдлын түвшинг тасралтгүй дээшлүүлэх, хүн ардын боловсролын хэмжээг дээшлүүлэх явдал гэж үзсэн байна. Тус их хурлаас МАХН-ын Төв Хорооны Ерөнхий нарийн бичгийн даргын албан тушаалыг шинээр бий болгож, Ю.Цэдэнбалыг сонгожээ.

Сурвалж-1: БНМАУ-ын бодлого тус орны эдийн засагт байгаа феодализмын үлдэгдлүүдийг бүрмөсөн устгаад, хүн амын мэдрэлд байгаа феодализмын үлдэгдлүүдтэй тэмцэж улмаар нийгэм журамд орох явдлыг бэлтгэхийн тулд тус орныг капиталын ёсны бус замаар хөгжүүлэх явдлыг хангахад чиглэгджээ.

БНМАУ-ын ойрын жилүүдэд тавих үндсэн бөгөөд шийдвэрлэх зорилгууд бол... тус оронд мал аж ахуй, аж үйлдвэр, тээврийн явдлыг хөгжүүлэх, түүнээс капиталын ба мөлжигч этгээдүүдийг хязгаарлан зайлуулах, хөдөлмөрчин олны аж байдлыг тасралтгүй дээшлүүлэх, түүнчлэн тус оронд шинжлэх ухаан ба техникийг бүхий л аргаар хөгжүүлэх, хүн ардын үсэг бичиг ба боловсролыг дээшлүүлэхэд оршино.

МАХН нь марксизм-ленинизмын сургаалыг гагцхан зөв шинжлэх ухаан гэж батлан үзэж өөрийн ажилд удирдлага болгон явуулж, Монголын ард түмний тэмцлийг чиглүүлнэ.

МАХН-ын мөрийн хөтөлбөрөөс. (1940).

1940 оны 6-р сард БНМАУ-ын VIII Их Хурал хуралдав. Их Хурлын хэлэлцсэн нэг гол асуудал бол БНМАУ-ын **шинэ Үндсэн хууль** байв. Үндсэн хуулийн төслийг бүх ард түмнээр хэлэлцүүлж, хөдөлмөрчдийн саналыг тусгажээ. Төлөөлөгчид, БНМАУ-ын шинэ Үндсэн хуулийн төслийг хэлэлцэж, 1940 оны 6-р сарын 30-ны өдөр санал нэгтэй батлав. Үндсэн хуульд улс орны хөгжлийн зорилт, онцлог, мөн чанарыг шинээр тодорхойлжээ.

Сурвалж-2: “БНМАУ бол эзэрхэг түрэмгий ба феодалын дарлалыг устгасан, цаашид нийгэм журамд давшин орохын учир улс орноо хөрөнгөтний бус замаар хөгжүүлэх явдлыг хангаж бүхий хөдөлмөрчин ардын тусгаар тогтносон улс мөн болно” гэж заажээ.

БНМАУ-ын Үндсэн хуулиас. (1940)

Дэвшүүлсэн зорилтоо хэрэгжүүлэхэд чиглэсэн зарим алхмуудыг эхлүүлсэн боловч дэлхий дахин, бүс нутагт бий болсон нөхцөл байдал, түүний дотор тус улстай харилцаатай байсан цорын ганц орон болох ЗХУ дэлхийн II дайнд татагдан орсны улмаас энэ үйл явц хэсэг хугацаанд удааширсан юм.

1. БНМАУ-ын хөгжлийг нам, улсын их хурлаас хэрхэн дүгнэсэн бэ?
2. МАХН яагаад марксизм-ленинизмыг гол үзэл онолоо болгосныг тухайн үеийн нөхцөл байдалтай холбон тайлбарлаарай.
3. БНМАУ-д социализм байгуулахад юу саад болж байна гэж үзэж байсан талаар бодлоо бичнэ үү.
4. Нийгэм журамд хүрэхийн тулд хөрөнгөт бус хөгжлийн замаар замнах тухай МАХН-ын бодлого хэр үндэстэй болох талаар санал бодлоо илэрхийлээрэй.

Төлөвлөгөөт хөгжлийн эхлэл. 1941 оноос БНМАУ-ын улс ардын аж ахуй, соёлыг нэг жилийн төлөвлөгөөгөөр хөгжүүлж эхэлжээ. Эдийн засгийн төлөвлөлт нь нийгмийн үйлдвэрлэл, хэрэглээг төрөөс л зохицуулах зарчимд үндэслэж байв. Улмаар 1947 онд МАХН-ын XI их хурлаас улс ардын аж ахуйг хөгжүүлэх анхдугаар таван жилийн төлөвлөгөөний удирдамжийг батлав. Энэхүү төлөвлөгөө нь олон хэвшилт эдийн засгийг төлөвлөрсөн төлөвлөгөөний үндсэн дээр удирдан зохицуулах гэсэн анхны оролдлого байсан юм. Анхдугаар таван жилийн төлөвлөгөөнд БНМАУ-ын эдийн засаг, үйлдвэрлэх хүчнийг хөгжүүлэх, мал сүргийн тоог 31 саяд хүргэх, аж үйлдвэрийн нийт бүтээгдэхүүнийг 96,8 хувиар өсгөх зорилт дэвшүүлжээ.

Таван жилийн төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэхдээ олон нийтийн идэвх санаачилгыг өрнүүлж, улсын үйлдвэр, аж ахуйн газруудын дунд уралдаан зохиох зэрэг хэлбэрийг өргөн ашиглах болов.

ЗХУ-ын тусламжаар Налайхын нүүрсний уурхай, Төв цахилгаан станц, Аж үйлдвэрийн комбинат, Мебелийн үйлдвэрийг өргөтгөн, Бүрэнцогт, Түмэнцогт, Чулуунхороот, Цэнхэрмандалд хувь нийлүүлсэн уул уурхайн үйлдвэр, Зүүнбаянд нефтийн үйлдвэр, Наушк-Улаанбаатарын 400 орчим км урт төмөр замыг байгуулжээ. Аймгуудад авто бааз байгуулагдаж, ачаа, зорчигч тээвэрлэлт сайжирчээ. Аймгийн төвүүдийг цахилгаанжуулж, аймгийн төвийг нийслэл, сумтай холбосон телефон харилцаатай болов.

Зураг 5. Төмөр замын нээлт. (1949.11.7).

1950-иад онд Монголын улс төр, нийгмийн амьдралд томоохон өөрчлөлт гарлаа. 1952, 1953 онд Х.Чойбалсан, И.Сталин нар дараалан таалал төгссөн нь улс төрийн шинэ нөхцөл байдлыг бий болгов. ЗХУ-ын дотоодод гарсан өөрчлөлт, социалист систем бүрэлдэн тогтсон явдал Монголын нийгмийн амьдралд ихээхэн нөлөө үзүүлжээ. Монголд **үндэсний сэхээтний** нэгэн шинэ үе буй болж, тэдний дундаас төрөн гарсан анхны эрдэмтэд (Н.Жагварал, Д.Төмөр-Очир, Л.Цэнд) Монгол орны хөгжлийн чиг хандлага, социализм байгуулах онолын үзэл баримтлалыг дэвшүүлэх болсон байна.

1954 онд хуралдсан МАХН-ын XII их хурал БНМАУ-ын түүхэн хөгжлийн асуудлаар хэд хэдэн дүгнэлт хийв.

Сурвалж-3: "... Манай хувьсгалын нийт ардчилсан зорилтыг 1940 оны үед үндсэнд нь шийдвэрлэсэн юм. Манай орон барагцаалахад, тэр үеэс эхлэн социалист хөгжлийнхөө шатанд орж, феодалыг эсэргүүцсэн хувьсгал социалист хувьсгал болон шилжиж эхэлсэн юм. Манай орон, хувьсгалын хөгжлийн социалист шинэ шатанд ормогц, социализмыг дэлгэрэнгүй байгуулах эд материалын ба соёлын урьдчилсан нөхцөлийг хангахын тулд ихээхэн цаг шаардагдах юм. Манай нам эдгээр эд материалын ба соёлын урьдчилсан нөхцөлийг бий болгохын тул ажиллаж ирсэн, ажилласаар ч байна..."

"...БНМАУ-д социализм байгуулах явдал бол манай намын жанжин шугам мөн. Манай оронд социализм байгуулах явдал бол улс ардын нийт аж ахуйд социалист үйлдвэрлэлийн харилцаа, ялж, эцэст нь бүх мөлжигчдийг устгах, аливаа мөлжлөг, түүнийг үүсгэх бүх шалтгааныг устгах явдал мөн..."

МАХН-ын XII их хуралд тавьсан Төв Хорооны тайлан илтгэлээс. (1954).

Их хурал "Монгол ардын хувьсгал нь хоёр үе шатыг дамжин хөгжиж байна, эхний шат нь 1921-1940-өөд оны хүртэл үеийг хамрах хувьсгалын ардчилсан шат, хоёрдугаар шат нь 1940 оноос одоог хүртэл үргэлжилж байгаа социалист хувьсгалын шат болно" гэж дүгнэв.

1940-өөд оноос манай орон хөрөнгөт бус хөгжлийн замаар замнаж, улмаар социализмд шилжих түүхэн шилжилтийнхээ үед байна гэж тунхаглах болов. МАХН үндэсний аж үйлдвэрийн хөгжлийн явцад **ажилчин ангийн** манлайлах үүрэг өсч, ажилчин, малчны холбоо бэхжиж байгаа нь социализм байгуулах чухал нөхцөл гэж үзэж байлаа. Монголд хүнд үйлдвэрийн бүх салбарыг заавал хөгжүүлэх бус ЗХУ болон социалист орнуудын тусламжид түшиглэн социализмын материаллаг суурийг тавьж болох бөгөөд хөнгөн аж үйлдвэрийн салбарыг урьдаар хөгжүүлэхээр заажээ.

Ийнхүү намын XII их хурлаас социалист байгуулалтыг шууд практик зорилт болгон тавьжээ. Тухайн үед "социализмыг дэлгэрэнгүй байгуулах" хэмээх ойлголтыг хувийн өмчийг устгаж, нийгмийн өмчийн үнэмлэхүй ноёрхлыг тогтоох явдал гэж үзэж байсан учраас ардын хувийн аж ахуйтныг хоршоолох нь хойшлуулшгүй зорилт гэж тус их хурал онцлон заасан юм.

1. Социализмыг дэлгэрэнгүй байгуулах тухай үзэл баримтлал хэдий үеэс эхтэй болохыг баримтаар нотол.
2. Сурвалж 1,2,3-ыг харьцуулан судалж, ялгааг нь тодорхойлно уу. Тэдгээрээс ямар мэдээлэл олж авсан бэ?
3. Мөлжлөгийг устгахын тулд нийгэм улс төрийн ямар бодлогыг авч хэрэгжүүлэх нь зохистой гэж үзэж байсан бэ? Та юу гэж бодож байна?
4. Улс орны хөгжлийг шатлан хуваасан нь хэр зохистой вэ? Энэ нь хэр үндэслэлтэй вэ?

БНМАУ дахь социалист байгуулалт. Социалист хөгжлийн шинэ үеийн агуулга, тухайн нөхцөлд намаас баримтлах бодлого чиглэлийг тодорхойлоход 1961 онд хуралдсан МАХН-ын XIV, 1965 оны XV их хурал гол үүрэг гүйцэтгэжээ.

1960 оноос манай орон өөрийн хөгжлийн шинэ үе, социалист нийгмийг байгуулж дуусгах үедээ орсон гэж тунхаглав. Энэ үеийн үндсэн гол зорилт бол социализмын материал техникийн баазыг байгуулах ажлыг бүхий л талаар гүнзгийрүүлэн дуусгах явдал гэж үзэж байлаа. Энэ зорилтыг хангаснаар БНМАУ аж үйлдвэр-хөдөө аж ахуйн орон болж, социализмыг бүрэн байгуулна гэж төлөвлөж байв.

Сурвалж-4: БНМАУ-д социализм байгуулж дуусгах үед МАХН-аас тавих гол зорилт бол орчин үеийн шинжлэх ухаан техникийн дэвшилтийн ололтыг үндэс болгож, социалист нийгмийн үйлдвэрлэх хүчнийг бүхий л талаар хөгжүүлэх, тус орны эдийн засгийн хүч чадал, социалист соёлыг түргэн хурдацтай өрнүүлэх, нийгмийн социалист харилцааг боловсронгуй болгох, хөдөлмөрчдийг коммунист ёсоор хүмүүжүүлэх ажлыг хүчтэй болгох улмаар ард түмний аж амьдралын байдал, соёлын хэмжээг цаашид дээшлүүлэх явдал мөн.

Энэ үеийн эдийн засгийн гол асуудал бол улс орноо цаашид үйлдвэржүүлэх, хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийг механикжуулах, улс ардын аж ахуйн бүх салбарын техник хангамжийг дээшлүүлэх зэргээр социализмын материал техникийн бааз байгуулж дуусгах явдал мөн

МАХН-ын IV программаас. (1966).

МАХН-ын IV программд, социалист байгуулалтын энэ шатанд тавих гол зорилт нь *нэгд*, социализмын материал техникийн бааз байгуулж дуусгах, *хоёрт*, нийгмийн социалист харилцааг боловсронгуй болгох, *гуравт*, хөдөлмөрчдийн коммунист хүмүүжлийг хүчтэй болгох явдал гэж заажээ.

Социализмын материал техникийн бааз байгуулах асуудал улс орныг үйлдвэржүүлэх явдалтай салшгүй холбоотой хэмээн МАХН үзэж байлаа.

Гэхдээ хөнгөн хүнсний болон түлш эрчим хүчний үйлдвэрлэлийг түрүүлэн хөгжүүлэх зорилт дэвшүүлж, энэ хүрээнд 1966-1982 онд төвийн эрчим хүчний нэгдсэн системийг бий болгожээ. Улаанбаатар хотын IV цахилгаан станцыг шинээр барьж, I, III станцад өргөтгөл хийв. Налайх, Шарын голын уурхайг шинэтгэн, Багануур болон Адуунчулуун, Таван толгойн нүүрсний орд газрын цогцолборыг шинээр нээжээ. 1976 оноос олон улсын геологийн экспедиц БНМАУ-д ажиллах болж, олон орд газруудыг нээсэн бөгөөд үүний үр дүнд Дархан, Эрдэнэт, Багануур, Бор-Өндөр, Хөтөл зэрэг аж үйлдвэрийн шинэ төв үүсч, үйлдвэрийн бүтэц, байршилд томоохон өөрчлөлт гарав.

Үйлдвэрийн хотууд шинээр байгуулагдсан нь барилгын үйлдвэрлэлийн хөгжилд нөлөөлөв. Бүх төрлийн тээвэр хөгжиж, ачаа эргэлт нэмэгдлээ. Салхит, Эрдэнэт, Мааньт, Багануурын төмөр зам, төмөр замын барилга байгууламж ашиглалтад орсноор төмөр замын урт нэмэгдэв. 1980-аад онд нийт 200 орчим хот, суурин хоорондоо агаарын харилцаатай болж, зорчигч, шуудан тогтмол тээвэрлэхээс гадна түргэн тусламжийн нислэг хийдэг болжээ. Улсын холбооны нэгдсэн систем байгуулагдаж, 1967 оноос Монголд үндэсний телевизийн нэвтрүүлэг эхлэв. Албан баримтаар, 1980-аад оны дунд үе гэхэд аж үйлдвэр, нийгмийн нийт бүтээгдэхүүний 48 хувь, үндэсний орлогын 34 хувь, хөдөө аж ахуй-аж үйлдвэрийн нийлсэн бүтээгдэхүүний 75 хувийг үйлдвэрлэж байжээ. Аж үйлдвэрийн салбарт ЗХУ-ын тусламжаар байгуулсан үйлдвэрүүд голлох үүрэг гүйцэтгэж байлаа.

МАХН-ын их хурлууд, ТХ-ны бүгд хурлаар үйлдвэрлэлийн үр ашгийг дээшлүүлэх, үйлдвэрлэлийн техник баазыг өргөтгөн бэхжүүлэх зэрэг зорилт дэвшүүлж байсан нь улс орныг үйлдвэржүүлэх үндсэн чиг шугам болж байв. МАХН улс орныг аж үйлдвэр, хөдөө аж ахуйн орон болгох асуудлыг томъёолохдоо үйлдвэржүүлэлтийн түвшинг тодорхойлох шалгуурыг оновчтой сонгож чадаагүй бөгөөд үндэсний орлогын 50-аас дээш хувийг аж үйлдвэрийн салбар бүтээдэг болсон цагт энэ зорилт хангагдана гэж үзэж байв. Түүнчлэн үйлдвэрлэлийг импортлох буюу хөдөлмөрийн социалист хуваарьт оролцох замаар улс орныг хөгжүүлнэ гэж тунхаглаж, БНМАУ-д хүнд үйлдвэржүүлэлт шаардлагагүй гэсэн зарчим барьж байв. Энэхүү өрөөсгөл бодлогын уршгаар Монголын аж үйлдвэрийн цар хүрээ хязгаарлагдмал, хөнгөн хүнсний салбар зонхилсон, салбарын бүтэц явцуу хэвээр үлджээ.

Сурвалж-5:...манай зорилт нь социалист үйлдвэржүүлэлтийн процессыг цаашид гүнзгийрүүлэхэд оршиж байна. Энэ зорилгоор хүнд аж үйлдвэр, түүний дотор түлш, эрчим хүч, уул уурхай, металл боловсруулах салбарын хамгийн ашигтай цогцолборыг хөгжүүлэх нь чухал байна. Үйлдвэржүүлэлтийг эрчимжүүлэх явдал машины болон химийн аж үйлдвэрийн зарим төрлийн үйлдвэрлэлийг бий болгож хөгжүүлэхтэй бас холбоотой... Эдгээр зорилтыг хэрэгжүүлснээр эцсийн дүнд БНМАУ-д социализмын материал техникийн бааз байгуулж дуусах зорилтод хүрэх бөгөөд ингэснээрээ манай орон хөгжингүй социалист нийгэм байгуулах түүхэн үедээ аажмаар шилжин орох нөхцөлийг хангах болно.

МАХН-ын XVIII их хуралд тавьсан Төв Хорооны тайлан, илтгэлээс. (1981).

1980-аад оны сүүлч гэхэд улс орны хөгжлийн хурдац саарч, гадаад өр нэмэгдэж, хөгжлийн тэнцвэр алдагдаж иржээ. Төсвийн алдагдал 20 гаруй хувьд хүрч, үйлдвэрлэлийн салбарын уялдаа, тэтгэн дэмжих чадвар сульдаж, ЗХУ-аас эдийн засгийн хувьд хараат улс болсон байв.

1. Сурвалж 4,5-ыг уншин харьцуулж, нийтлэг болон ялгаатай зүйлсийг тодорхойлно уу.
2. МАХН-ын программд социализм байгуулж дуусгах зорилтыг тунхаглахдаа шийдвэрлэх гол зорилтыг юу юу гэж заасан талаар дүгнэж бичээрэй.
3. БНМАУ нь аж үйлдвэр-хөдөө аж ахуйн орон болох зорилтыг хангах гол шалгуур нь юу байсан, дээрх зорилтоо хангаж чадсан эсэхийг нотлоорой.
4. Зураг-6-г ажиглан өөрийн орон нутагт ямар үйлдвэр байгуулагдсан болон хөнгөн хүнсний үйлдвэрүүдийн өнөөгийн байдал, ач холбогдлыг үнэлээрэй.

8. БНМАУ-ын нийгэм-эдийн засагт гарсан өөрчлөлт

Улс төр, нийгмийн амьдрал. 1956 оны ЗХУКН-ын XX их хурал “Нэг хүнийг тахин шүтэх явдал, түүний үр дагаврын тухай” асуудал хэлэлцэж шийдвэр гаргасан нь МАХН-ын удирдлагад зохих нөлөө үзүүлэв. 1956 оны НТХ-ны IV бүгд хурлаар Х.Чойбалсанг тахин шүтэж байсан болон хууль ёсыг ноцтой зөрчиж, үй олон хүнийг хэлмэгдүүлсэн явдлыг анх удаа албан ёсоор хэлэлцэн шүүмжилсэн билээ. Тус хурлаас нэг хүнийг тахин шүтэх явдлын уршгаар хууль ёсыг ноцтой зөрчсөн асуудлыг хянан шалгахыг Улс Төрийн Товчоонд даалгажээ. Ингэснээр олон түмэн үзэл бодлоо чөлөөтэй илэрхийлэх боломж нээгдэж, нийгэм улс төрийн амьдрал идэвхжсэн байна. Олон түмний санал шүүмжлэлийг сонсох ажлыг Улс Төрийн Товчооноос зохион байгуулав. Гэвч энэ явдал нь эрүүл саруул үзэл бодол, чөлөөт шүүмжлэлт уур амьсгалыг үгүй хийхэд чиглэгдсэн, сэхээтнүүдийн амыг барьж, дуулгавартай байлгах гэсэн дарамт шахалтын шинжтэй үйл явдал болон хувирчээ. 1956 оны 12-р сарын 5-нд “Манай намын бодлогод харш үзэл санаа, үг өгүүлэл гарч байгаа тухай” тогтоол гаргав. Сэхээтний доторх шүүмжлэлт уур амьсгалыг “**сэхээтний төөрөгдөл**” гэж нэрлэв.

 Зарим сэхээтэн жижиг хөрөнгөтний үзэл санаанд автагдан үзэл суртлын талаар төөрөлдөж, намын бодлогод харш үг яриа гаргасан гэж буруушааж үүний шалтгааныг тэдний улс төр, онолын мэдлэг нимгэн, амьдрал практикаас тасархай, үзэл суртлын хатуужил суугаагүйгээс болсон гэж үзсэн байна.

МАХН-аас хувийн өмчийг үгүйсгэн нийгмийн өмчийг тулгаж, нэг үзэл суртлыг тунхаглах болсноор улс төр-эдийн засаг, үзэл суртлын хүрээнд төвлөрөл

хүчтэй болж, **авторитар дэглэм** тогтох нөхцөл бүрдэв. 1960-аад оноос БНМАУ-ын улс төрийн тогтолцооны цөм нь МАХН болов. МАХН, үзэл онол үйл ажиллагааныхаа үндсийг марксизм-ленинизм хэмээн тодорхойлж, түүнийг нийгмийн бүх хүрээнд тулган хүлээлгэв. МАХН нийгмийн оюун санааны амьдралыг бүхэлд нь хянах тогтолцоог бий болгож, ангич намч, **пролетарийн интернационалч** зарчимд үнэнч байх үзэл суртлын хатуу шалгуурыг тулгаж байлаа. МАХН төр, олон нийтийн

байгууллагын дотоод хэрэгт шууд оролцож, хууль хяналтын гадна орших болсноор хүнд сурталт, захиран тушаах арга барил бүрэлдэн тогтжээ.

Сурвалж-1: - Ш.Бат-Очир (Эрдэм шинжилгээний ахлах ажилтан): 1953 оноос хойш том аж ахуйтнууд цөөрч иржээ. Манайд ардын аж ахуйтны дотор аж ахуйн ялгааар гарах нь зайлшгүй боловч том хөрөнгөтнүүд болж хувирах нь юу л бол. ...Энэ талаар намаас явуулж буй бодлого хэр зүйтэй вэ? ...Саналаа чөлөөтэй тавихыг дайсны санаа юм шиг ойлгодог талыг аль болохоор болих юм сан. Чөлөөтэй саналыг хөгжүүлэх талаар хяналт их байгаа... онолын асуудлыг чөлөөтэйгээр тавиад олон нийтээр шүүмжлүүлж буруушаагдаж байж уг санал маань зөвөө олмоор байдаг.

- Б.Бирваа (Эрдэм шинжилгээний ахлах ажилтан): Сонгууль ихээхэн ёс төдий болж ардчиллыг зөрчиж гарч ирж байна. Сонгуулийг ард нь танхгүй мөртөө сонгож байна. ...Сантмаргац сумаас Их Хуралд депутат байгаа хүн нь юу ч мэдэхгүй хүн. Одоо махкомбинат дээр ажилладаг юм байна. Ард түмэндээ тус болохоор хүмүүсийг орон нутагт нь ойрыг харгалзан олж авах нь чухал.

- П.Лхамжав (Эрдэм шинжилгээний ахлах ажилтан): Сонгуулийн талаар хөдөө орон нутагт их чирэгдэл болгож байна. Олон газраас хүн ард эрт босож хавчилгын журмаар шахам ирж саналаа өгдөг. Манай сонгууль шууд гэдэг. Гэтэл үнэндээ олон шаттай байна. Засгийн газрын бүрэлдэхүүн ба Улс Төрийн Товчоог шууд сонгодог байх.

МАХН-ын Төв Хорооны дэргэдэх

Намын түүхийн институтын ажилтнуудын санал шүүмжлэлээс. (1956).

Эдийн засагт гарсан өөрчлөлт. БНМАУ-д социализм байгуулж дуусгах зорилтыг хэрэгжүүлэхийн тулд хөдөө аж ахуйг шинээр зохион байгуулах шаардлага урган гарч иржээ. МАХН, **ардын аж ахуйтны** дунд хөрөнгө чинээний ялгаа их, мөлжлөгийн элемент байгаа, иймд нийгмийн өмч бий болгож нэгнээ мөлжих явдлыг устгах ёстой хэмээн тунхаглаж байв. Тиймээс ардын аж ахуйг “эдийн засаг дахь феодализмын үлдэгдэл”, “эрчимгүй бүдүүлэг, хоцрогдсон” аж ахуй хэмээн тодорхойлж, түүнийг өөрчлөхгүйгээр ард олны амьдрал ахуйг сайжруулж чадахгүй гэх үзэл санааг сурталдаж байв.

1960-аад оноос Монголд нийгмийн өмч ноёрхож улс, хоршооллын гэсэн хоёр хэлбэрээс бүрдэх болжээ. Өөрөөр хэлбэл, улсын эдийн засагт төрийн өмч дангаар зонхилох болсон байна. Нийгмийн үйлдвэрлэл, хэрэглээг төр зохицуулах зарчим үйлчилж байв. Тиймээс энэ үеийг төвлөрсөн төлөвлөгөөт эдийн засгийн тогтолцооны үе гэж нэрлэдэг.

1958 онд МАХН-ын XIII их хурал, хөдөө аж ахуйг социалист ёсоор өөрчлөн байгуулах нөхцөл нэгэнт хангагдсан гэж дүгнээд “...ойрын гурван жилд ардын аж ахуйтны ихэнхийг сайн дурын зарчмын үндсэн дээр хоршоолон нэгтгэх нь зүйтэй” гэсэн шийдвэр гаргажээ. Малчин ардуудын зэрэгцээгээр хувийн мал аж ахуйтай байсан ажилчин албан хаагчид хүртэл малаа нийгэмчилсэн байна. 1959 оны 6-р сард Хөдөө аж ахуйн нэгдлийн шинэ Үлгэрчилсэн дүрмийг баталж, нэгдлийн гишүүдийн аминд үлдэх малын тоог хангайд 50, говьд 75 толгойгоор тогтоов. Улмаар нэгдлийн гишүүдийн амины малыг дахин нийгэмчлэх ажлыг улс даяар богино хугацаанд явуулж 1959 онд үндсэндээ дуусчээ. Мөн онд нэгдлүүдийг томруулан нэгтгэж оны эцэст 389 нэгдэлтэй болж, нэг нэгдэл дунджаар 43 мянган малтай болсон байна.

1979 онд нэгдэлжих хөдөлгөөн ялсны 20 жилийн ойн үеэр БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөлийн дарга Ю.Цэдэнбал хөдөөгийн жижиг үйлдвэрлэгчдийг хоршоолох замаар социализмд дэвшүүлэн оруулах үйл хэргийг амжилттай шийдвэрлэсэн нь БНМАУ ба Монголын ард түмний амьдралд ач холбогдлоороо 1921 оны ардын хувьсгалтай тэнцэхүйц үлэмжхэн түүхэн үйл явдал болсон гэх дүгнэлт хийж байв.

Энэ үеийн мал сүргийн тоо үндсэндээ нэг хэмжээнд байсан бөгөөд 1960 онд улсын бүх малын тоо 23 сая байсан бол 1990 онд 23.1 сая болжээ.

Сурвалж-2: "... Хүн бүр бага балчраасаа эхлэн туйлын аж ахуйч, арвигч хямгаач, социалист өмчийн эс ширхэг бүрийг алхам тутамдаа нүдлэн хамгаалагч, хөдөлмөрийг бишрэн шүтээгч байх ёстой".
 "... Хир буртаг өчүүхэн ч хүргэхгүй нандинган хайрлаж, тахин шүтэж байх зүйл маань нэгдүгээрт нийгмийн өмч, хоёрдугаарт социалист өмчийг цогцлоон бүрдүүлэгч эх үүсвэр болсон ариун цагаан хөдөлмөр мөн".
 МАХН-ын Төв Хорооны тогтоолоос. (1979).

1958 онд газар тариаланг өргөн далайцтай хөгжүүлэх шийдвэрийг МАХН-ын XIII их хурлаас гаргажээ. **Атрын анхдугаар аяны** үр дүнд 1959-1960 онд 286 мянган га атар газар хагалж, 256.5 мянган тонн үр тариа, 18.5 мянган тонн төмс, 6.9 мянган тонн хүнсний ногоо, 34.4 тонн тэжээлийн ургамал хураан авч, газар тариалан бие даасан салбар болон хөгжив. Ийнхүү манай улс олон үеийн турш газар тариалангийн бүтээгдэхүүнийг гол төлөв гадаадаас авдаг хэрэглэгч орон байснаа үйлдвэрлэн бүтээгч орон болж хувирав. Гэвч социалист байгуулалтын жилүүдэд нэг га талбайгаас авах ургацын хэмжээг нэмэгдүүлэх бус харин тариалах талбайг нэмэгдүүлэх бодлого голлон барьж байлаа. Атар газар эзэмших ажил жил тутам нэмэгдсээр 1975 онд 510 мянган га-д хүрсэн байна. 1976 оноос атар газар эзэмших II аяныг явуулж, газар тариалангийн үйлдвэрлэл хөдөө аж ахуйн нийт бүтээгдэхүүний 30 гаруй хувийг эзлэх болов.

Социализмын жилүүдэд монголчуудын аж амьдрал, соёлын түвшинд томоохон өөрчлөлт гарчээ. Үүнд: **соёлын довтолгоо** чухал үүрэг гүйцэтгэсэн бөгөөд түүний үрээр иргэншсэн ертөнцийн ахуйн соёл хэвшин тогтсон билээ.

1. Сурвалж 1-ийн мэдээнд тулгуурлан сэхээтнүүдээс гаргасан санал хэр үндэслэлтэй болохыг тайлбарлана уу.
2. Сурвалж 2-ын мэдээнд тулгуурлан яагаад социалист өмчийг социалист нийгмийн оршин тогтнох үндэс гэж үзэж байсныг дүгнээрэй.
3. МАХН нийгмийн харилцааг боловсронгуй болгох зорилтдоо юу юу хамааруулж байсныг ангилж бичээрэй.
4. Хүнд сурталт захиран тушаах дэглэм тогтох болсны шалтгааныг хэрхэн дүгнэж байна вэ?
5. Социалист байгуулалтын жилүүдэд хувийн өмчийг хориглосон атлаа социалист өмчийг хамгаалахыг шаардаж байсан шалтгааны талаар ямар дүгнэлт хийж болох вэ?
6. Ардын аж ахуйтныг хоршоолох нь социалист нийгэм байгуулах зорилттой хэрхэн уялдаж байсныг баримтаар батална уу.
7. Атар эзэмшиж, газар тариалангийн үйлдвэрлэл хөгжүүлсний ач холбогдлыг үнэлээрэй.

9. БНМАУ-ын боловсрол, шинжлэх ухаан, соёлын хөгжилт

Боловсролын салбарын хөгжил. 1960-аад он гэхэд боловсролын нэгдсэн тогтолцоо бүрэлдэж, хүн амын ерөнхий боловсролын түвшин дээшлэв. 1966 онд бүх хичээлийн хөтөлбөрийг шинэчлэн, шинэ системд шилжих төслийг боловсруулжээ. Сургуулийн бүтцийг 3+5+2 болгон өөрчилснөөр 1972 оноос бүрэн бус дунд боловсролыг 8 жилийн хугацаанд олгох болж, сургуулийн насны бүх хүүхдийг бүрэн бус дунд боловсролтой болгох зорилтыг хэрэгжүүлэв. Бүх нийтийг бичиг үсэгтэй болгох хөдөлгөөн үр дүнгээ өгч, 1970 онд гэхэд хүн амын 89,3 хувь нь бичиг үсэгт тайлагджээ. Үүнийг ЮНЕСКО үнэлж Н.Крупскаягийн нэрэмжит олон улсын алтан медалиар манай улсыг шагнасан юм.

1982 онд БНМАУ-ын **Боловсролын тухай хуулийг** батлан гаргав. 1990 он гэхэд ерөнхий боловсролын 634 сургуульд 440.9 мянган сурагч суралцаж байлаа.

Тусгай мэргэжлийн боловсролын тогтолцоо бүрэлдэн хөгжив. 1970-аад онд Техник мэргэжлийн сургууль (ТМС) олноор байгуулагдаж, мэргэжилтэй ажилчдыг бэлтгэн гаргах болжээ. Мөн ЗХУ, социалист орнуудын ТМС-д оюутан сургаж байв. Техник мэргэжлийн боловсрол хөгжсөнөөр улс ардын аж ахуйн салбарт ажиллагсдын бүтэц, соёл, техникийн боловсролын түвшинд ахиц гарчээ.

Дээд боловсролтой боловсон хүчин бэлтгэхэд онцгой анхаарсны дүнд 1960 онд их, дээд сургуулиудад 6900 оюутан суралцаж байсан бол 1985 онд 24600 болж өсчээ.

Шинжлэх ухаан, техникийн хөгжил. 1961 оны 5-р сарын 17-нд Шинжлэх ухааны хүрээлэнг Шинжлэх Ухааны Академи болгон өөрчлөн байгуулав. ШУА-д байгаль, нийгмийн ухааны суурь судалгааны ажлууд хийгдэж, манай зарим эрдэмтэд судалгааны шилдэг бүтээл туурвижээ. Малын үүлдэр угсааг сайжруулах, элдэв өвчнийг анагаах чиглэлээр хийсэн судалгааны үр дүнд Хангай, Байдраг, Торгууд, Ерөө үүлдрийн хонь, Гурвансайхан үүлдрийн ямаа, Сэлэнгэ үүлдрийн үхэр, Халиун үүлдрийн зөгий зэрэг шинэ үүлдэр гаргав. Үр тариа, хүнсний ногооны шинэ сортыг бий болгов. Олон зүйлийн эм, био бэлдмэл гарган авч, малыг эмчлэх, өвчнөөс урьдчилан сэргийлэх, үржлийг идэвхжүүлэхэд хэрэглэжээ.

Монгол орны ургамал амьтны төрөл, зүйлийн судалгаа хийж, ургамал, амьтан, газар нутгийн дархлал, экологийн тэнцвэр хадгалах, Монголын Улаан номыг гаргах, ургамлын өвчин, хортонтой тэмцэх зэрэг ажлууд хийгджээ. Монгол орны геологийн тогтоц, ашигт малтмалын байршлыг тогтоожээ. Эдийн засгийн муж, дэд мужуудыг тогтоож тэдгээрийн хөгжлийн чиглэлийг тодорхойлсон байна.

Олон улсын эрдэмтэдтэй 90 орчим асуудлыг хамтран судалж байсны ихэнх нь сансар судлал, атом, биотехнологи, электроник, био болон нар, салхины эрчим хүчийг ашиглах зэрэг байгаль-техникийн чиглэлийн судалгаа байлаа. Монголын эрдэмтэд сансар судлалын “Интеркосмос” программыг хэрэгжүүлэх ажилд гар бие оролцож, 1981 онд Монгол хүн сансарт нисэв.

Зураг 7. Сансрын нисгэгч Ж.Гүррагчаа, В.Жанибеков

Нийгмийн ухааны салбараас түүх, хэл, утга зохиол, гүн ухаан, эдийн засгийн асуудлыг түлхүү судалж, олон арван бүтээл гаргажээ. Эдгээрээс хамгийн дорвитой нь “БНМАУ-ын түүх” 3 боть, Монголын гүн ухааны сэтгэлгээний хөгжил, монгол хэлний зүй, үгсийн сан, нутгийн аялгуу, Монголын уран зохиолын түүхэн хөгжил, ардын аман зохиолын төрлийг судалж туурвисан бүтээл болно.

Сурвалж-1: “...Феодалын байлдан дагуулалт, хаад ноёдын хоорондын тэмцлийг хэт тоочин, түүхийг бүтээгч ард түмний роль, ангийн тэмцлийг үгүйсгэсэн байна... “БНМАУ-ын түүхийн дээж бичигт” хятадын сурвалж бичгээс 120 гаруй ишлэл авсан атлаа марксизм-ленинизмыг үндэслэгчдийн зохиол бүтээлээс нэг ч ишлэл авч тусгаагүйн дээр ардын хувьсгалын түүхийн баримт бичиг, БНМАУ-ын түүхийн гурван боть зохиол зэрэг чухал сурвалж материалаас 20 гаруйхан ишлэл оруулсан нь эмхтгэгчид [Г.Сүхбаатар, Л.Жамсран] Хятадын дарлагч ангийн эрх ашгийг хамгаалсан хуучин сурвалж бичгийг түүхэн үнэ цэнтэй зүйл мэтээр товойлгосныг харуулж байна...”

МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны тогтоолоос. (1980).

Урлаг, уран сайхны хөгжил. Урлаг, утга зохиол шинэ төрөл зүйлээр баяжиж, театр жүжгийн зохиолын хөгжилтөд ахиц гарлаа. 1960-аад оноос хойш Монгол кино үйлдвэр жилд дунджаар уран сайхны бүрэн хэмжээний 7-8 кино, баримтат кино 100, түүний дотор кино мэдээ 24-ийг бүтээж байв. 1988 онд “Мандухай сэцэн хатан” кино дэлгэцнээ гарсан нь манай кино урлагийн түүхэнд томоохон үйл явдал байлаа.

Дан хөгжмийн зохиол, уламжлалд тулгуурласан үндэсний болон сонгодог хөгжмийн зэмсэгт зориулсан бүтээлүүд олноор гарчээ. Бүжгийн жүжиг үндэсний болон сонгодог чиглэлээр хөгжив. Улсын дуурь бүжгийн театр байгуулагдсанаас хойш үндэсний болон дэлхийн сонгодог бүжгийн жүжиг 30 орчмыг найруулан тавьжээ.

Зургийн урлаг нь хөрөг, монгол зураг, тосон будаг, зураасан зураг, зурагт

хуудас, тайзны чимэглэл, хулдаасан ба чулуун бар зэрэг олон арга хэлбэртэй хөгжсөн байна. Уран барималчид баримал, хөшөө, дурсгалын багана, цогцолбор бүтээж иржээ. Д.Чоймболын “Сүхбаатарын хөшөө”, Зайсан толгой дахь Монгол-Зөвлөлтийн дайчдын дурсгалын цогцолбор зэргээр уран баримлын хөгжлийг баримжаалж болно. Түүнчлэн үзэл сурталд нийцээгүй гэх нэрийдлээр уран бүтээлчдийг буруутгах явдал байсаар байв.

Сурвалж-2: “...сүүлийн 2-3 жилд манай зарим зураач үзэл сурталгүй бүтээл гаргах, хөрөнгөтний урлагийн хэлбэрдэх арга барилыг дуурайсан хийсвэр зураг зурсан нь уран бүтээлийн зарим ажилтан харш үзэл суртлын нөлөөнд ямар нэг хэмжээгээр автагдсаныг гэрчлэх баримт мөн...”
МАХН-ын Төв Хорооны тогтоолоос. (1969).

1960 онд биеийн тамир, спортыг хөгжүүлэх, спортын клуб, нийгэмлэгүүдийн материаллаг баазыг бэхжүүлэх, ЕБС-ийн хичээлийн хөтөлбөрт биеийн тамирын хичээлийг үзэх зэрэг шийдвэр гаргажээ. 1962 онд Монголын Биеийн тамир спортын эвлэл Олон Улсын Олимпийн Хороонд элсч, Токиогийн зуны XVIII олимп, Инсбургийн өвлийн IX олимпийн тоглолтод оролцжээ. 1968 оны Мехикогийн олимпийн тоглолтоос Ж.Мөнхбат мөнгө, Ч.Дамдиншарав, Д.Сэрээтэр, Т.Артаг нар хүрэл медаль хүртсэн нь Монгол Улсын олимпийн анхны медаль байсан юм. Үүний зэрэгцээгээр хүйтэн дайны жилүүдэд социалист лагерийн орнуудтай нэгдмэл байр суурьтай байх үүднээс Олимпийн тоглолтод оролцохоос хүртэл татгалзаж байсан тохиолдол бий.

Сурвалж-3: “АНУ-ын эрх баригчид ... Олимпийн хартийг зөрчих явдлаа үргэлжлүүлж, Олимп-84 зохион байгуулах хорооны үйл ажиллагааг гартаа оруулж аваад, Зөвлөлтийн эсрэг, социализмын эсрэг хэнээрхэл дэгдээж, зүсэн зүйлийн хэт харгис, алан хядагчдын бүлэглэл, дээрэмчдийн хэрцгий бүдүүлэг дайралт, дайсагнасан ажиллагааг илэрхий өөгшүүлэн дэмжиж байна. Тэдгээр даварсан бүлэглэлийн зүгээс социалист орны тамирчдын амь биед халдахаар шууд заналхийлж байна. ... БНМАУ-ын Үндэсний Олимпийн Хороо олимпийн тоглолтын талаар бий болсон нөхцөл байдлыг тал бүрээс нь судлаад Лос-Анжелост болох XXIII олимпийн тоглолтод Монголын тамирчид оролцох боломжгүй гэж үзэж байна...”
Монголын Үндэсний Олимпийн Хорооны мэдээглэс. (1984).

1. Сурвалж -1,2-ыг судлаад эрдэмтэд, уран бүтээлчдийг юуны учир буруутгасан, тэр нь хэр үндэслэлтэй болох талаар өөрийн зүгээс үнэлэлт дүгнэлт хийж танилцуулаарай.
2. Ангич, намч ба пролетарийн интернационалын зарчимд үнэнч байх гэдэг нь ямар утгатай болохыг судлан тайлбарлана уу.
3. Дээрх зарчимд харш үзэл санаа бүхий бүтээл туурвисан бол ямар шийтгэл оноож байсныг баримтаар тодруулаарай.
4. Нийтээрээ бичиг үсэгтэй болсны давуу талыг тодорхойлоорой.
5. Сурвалж-3-т тулгуурлан БНМАУ Лос-Анжелосын зуны олимпод оролцоогүйн шалтгааныг тайлбарлаарай.

10. БНМАУ-ын гадаад харилцаа

Дэлхийн II дайны дараа ЗХУ, АНУ-ын ашиг сонирхол мөргөлдөж эхэлснээр хүйтэн дайны үе эхлэв. Харин 1960-1970-аад оны зааг үеэс намжмал байдал буюу харилцан ойлголцохыг эрхэмлэх болсон юм. Энэ үеийн БНМАУ-ын гадаад бодлого нь ЗХУ, социалист системийн орнуудтай найрамдал, хамтын ажиллагаагаа өргөжүүлэх, нийгмийн өөр байгуулал бүхий орнуудтай энхтайвнаар зэрэгцэн орших үндсэн дээр хэвийн харилцааг хөгжүүлэх, олон улсын байгууллагуудын үйл ажиллагаанд идэвхтэй оролцоход чиглэж байв. Өөрөөр хэлбэл, манай улсын гадаад бодлого нь ЗХУ-ын гадаад бодлогыг аялдан дагалдсан буюу дэлхийн улс орнуудыг нийгмийн байгууллаар

Хүйтэн дайны үе. Дэлхийн II дайны дараа нэг талаас ЗХУ тэргүүтэй социалист системийн орнууд, нөгөө талаас АНУ тэргүүтэй өрнөдийн капиталист орнуудын хооронд сөргөлдөх, дайсгнах харилцаа бий болсон үе.

нь ялгаварлан харилцах, үзэл сурталжсан шинжтэй байжээ.

Тус улсын гадаад бодлогод ЗХУ ба БНХАУ-тай тогтоосон харилцаа гол байр эзэлж байв. 1946 оны 2-р сард ЗХУ-тай Найрамдал харилцан туслалцах тухай гэрээ (20 жилийн хугацаатай) байгуулж, 1949 онд хоёр орны хооронд худалдааны хэлэлцээрт гарын үсэг зуржээ. ЗХУ-ын удирдагч Н.С.Хрущев, Л.И.Брежнев нар БНМАУ-д айлчилсан нь хоёр орны харилцаанд тохиосон том үйл явдал байв. Социалист байгуулалтын жилүүдэд ЗХУ-аас үзүүлсэн тусламж, зээлийн дүнд манай улсын хөгжилд зохих ахиц дэвшил гарсан хэдий ч тус улсын хараат байдалд улам бүр орсоор байв. 1980-аад оны сүүлч гэхэд БНМАУ 20 гаруй улс оронтой худалдааны харилцаатай байснаас экспортын 73 хувь, импортын 82 хувийг ЗХУ дангаараа эзэлж байв.

1949 онд Хятадад ардын хувьсгал ялснаар БНМАУ, БНХАУ-ын хооронд дипломат харилцаа тогтов. Хоёр улсын харилцаа өргөжиж, хилийн тухай гэрээ байгуулжээ. Гэвч 1960-аад оноос зарим бэрхшээл тулгарч, харилцаа “хүйтэрчээ”. Энэ нь ЗХУКН, ХКН-ын зөрөлдөөнд МАХН нь Зөвлөлтийн талыг илтэд баримтлах болсон, нөгөөтэйгүүр Хятадын талаас БНМАУ-ыг дайсагнасан шинжтэй өдөөн хатгалга, суртал нэвтрүүлэг явуулах болсонтой холбоотой юм. 1966 онд ЗХУ өөрийн аюулгүй байдлаа хангах, БНМАУ-тай байгуулсан гэрээний дагуу тус улсын нутаг дэвсгэрт цэргээ оруулан байршуулжээ. Гэхдээ БНМАУ, БНХАУ-ын харилцаа дипломат шугамаар үргэлжилсээр байсан юм. 1980-аад оноос хоёр талын хүчин чармайлтаар нааштай хандлага гарч, Монгол, Хятадын харилцаа хэвийн болох үндэс суурь тавигджээ.

1948-1950 онд БНМАУ **социалист системийн** орнуудтай дипломат харилцаа тогтоож, улс төр, эдийн засаг, соёлын харилцаагаа өргөжүүлэв. 1962 онд ЭЗХТЗ-д гишүүнээр элсэн, гишүүн орнуудтай хамтын ажиллагаагаа эрчимжүүлж, тусгай хөтөлбөр, төлөвлөгөөний дагуу зээл тусламж авч байв. Гадаад худалдааны хүрээ хэмжээ өсч байгааг харгалзан 1958 онд Худалдааны яамны Гадаад худалдааны газрыг яам болгон өргөтгөн зохион байгуулжээ.

Социалист систем. Дэлхийн II дайны дараа Зүүн Европын Албани, Болгар, Унгар, Зүүн Герман, Польш, Румын, Чехословак, Югослав, Азийн Вьетнам, Хятад, Умард Солонгос зэрэг орнууд социализмын замаар замнах болсноор үүссэн тогтолцоо. 1980-аад оны сүүлч гэхэд манай гарагийн нутаг дэвсгэрийн 26,2 хувь, хүн амын 32,3 хувийг хамарч байлаа. 1990-ээд оны эхээр энэ систем задарч оршин тогтнохоо больжээ.

■ **Сурвалж-1:** “БНМАУ бол дэлхийн социалист системийн салшгүй бүрэлдэхүүн хэсэг мөн... ЗХУ болон социалист бусад орны ард түмэнтэй тогтоосон ах дүүгийн эвдэршгүй найрамдал, нэгдэл, дэлхийн социалист системийн ард түмний нягтралыг шийдвэртэй хамгаалж байнга бэхжүүлэхийг МАХН интернационалч ариун үүргээ гэж үзэж байна. ...МАХН бол олон улсын коммунист, ажилчны хөдөлгөөний салшгүй бүрэлдэхүүн хэсэг мөн...”
■ МАХН-ын IV Програмаас. (1966). ■

БНМАУ-ын гадаад бодлогод гуравдагч ертөнц буюу хөгжиж буй орнууд гэгдэх Ази Африк, Латин Америкийн орнуудтай харилцах харилцаа зохих байр эзэлж байсан юм. Дэлхийн II дайны дараа Ази, Африкийн олон оронд эрх чөлөөний хөдөлгөөн өрнөж, Энэтхэг, Индонез, Алжир, Конго зэрэг олон улс тусгаар тогтнолоо олжээ. 1945-1953 онд Ази, Африкт шинэ тулгар 15 улс бий болсны олонх нь манай улстай дипломат харилцаа тогтоов.

БНМАУ, дэлхийн II дайнд Холбоотны эгнээнд баттай зогссон нь НҮБ-ын гишүүн орон байх нөхцөлийг бүрдүүлэв. Тиймээс НҮБ-ын дүрмийг зөвшөөрч, түүний гишүүн болох хүсэлтээ БНМАУ 1946 оны 6-р сард анх гаргасан юм. Гэвч

Тайвань болон түүнийг ивээн дэмжигч өрнөдийн зарим улс БНМАУ-ыг хүлээн зөвшөөрөгдөөгүй, ЗХУ-ын дагуул орон, гадаад бодлогын туршлага дадлагагүй, энх тайванч бус улс гэх зэргээр хавчин гадуурхсаар тус улс 15 жилийн турш НҮБ-д элсэж чадаагүй юм. 1961 оны 10-р сарын 27-нд НҮБ-ын Аюулгүйн Зөвлөлийн тогтоолын төслийг 9 улс дэмжиж, 1 улс түдгэлзснээр БНМАУ НҮБ-ын бүрэн эрхт гишүүн болжээ. Манай улс НҮБ болон олон улсын бусад байгууллагын үйл ажиллагаанд идэвхтэй оролцох болов. Монгол Улсын санаачилгаар дэлхий дахинд намжмал байдал тогтоох, цөмийн зэвсгийг хорогдуулах зэрэг асуудлаар НҮБ хэд хэдэн тогтоол гаргасны дотор 1984 онд “Улс түмний энх тайвнаар орших эрхийн тунхаглал” баталжээ. Тийнхүү БНМАУ улс түмний энх тайван, аюулгүй байдлыг бэхжүүлэх, зэвсэглэлээр хөөцөлдөх явдлыг зогсоохын төлөө тэмцэлд идэвхтэй оролцож иржээ.

Зураг 8. БНМАУ НҮБ-д элсэж төрийн далбаагаа мандуулав.

БНМАУ, НҮБ-д хууль ёсны байраа эзэлснээр Өрнөдийн улс орнууд БНМАУ-тай дипломат харилцаа тогтоох боломж нээгджээ. БНМАУ 1963 онд Австри, Их Британи, 1965 онд Франц, 1972 онд Япон, 1974 онд ХБНГУ-тай дипломат харилцаа тогтоов. Гэхдээ энэхүү харилцаа нь үзэл суртал, улс төрийн шалтгаанаар хязгаарлагдмал шинжтэй байсан юм.

Монгол Улс АНУ-тай дипломат харилцаа тогтоох талаар 1960-аад оноос эхлэн хэд хэдэн удаа оролдсон боловч хэрэгжилгүй 1980-аад онтой золгосон юм. Хоёр орны хооронд дипломат харилцаа тогтоох асуудал олон жил хойшлогдож, 1987 онд сая хэрэгжжээ.

Сурвалж-2: “А.А.Громыко: Бид энэ асуудлаар жилийн өмнө ярилцсан санагдаж байна. Ямар чиг байсан Цэдэнбал, Брежнев хоёрыг уулзаж ярилцах үед бид саналаа хэлсэн. Тэр байр суурь өөрчлөгдөөгүй, хэвээрээ байгаа шүү. АНУ-тай харилцаа тогтооно гэдэг чинь тун төвөгтэй асуудал. ...Тэдний санаархал тун өөр. Тэд танайд тагнуулын цэгтэй болох гэж чармайж байгаа юм. Тиймээс л харилцаа тогтоох гэж яарсны хэрэггүй...”

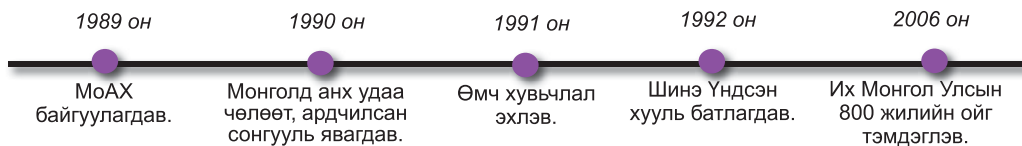
БНМАУ, ЗХУ-ын ГЯЯ-ны сайд нарын ярианы тэмдэглэлээс. (1976).

Гадаад худалдааны хувьд, Монголын экспортод мал аж ахуй, хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүн зонхилж байжээ. Экспортын барааны 42 хувийг малын ноос, ноолуур, 33 орчим хувийг мал, мах эзэлж байв. Зарим жил манай улс гадаадад 70 мянган тонн үр тариа, 4-5 мянган тонн цэцгийн тос, загас экспортолжээ. Харин импортын 55,5 хувийг өргөн хэрэгцээний бараа, 45,5 хувийг машин тоног төхөөрөмж, бусад зүйл эзэлж байв. Экспорт, импортын бүтэц, хувь хэмжээ 1970-аад оны сүүлчээс эхлэн нэлээд өөрчлөгдсөн нь Эрдэнэт комбинат, жоншны үйлдвэр, ноос ноолуур, арьс шир боловсруулах, нэхмэл сүлжмэл, савхи, нэхий эдлэлийн зэрэг олон шинэ үйлдвэр ашиглалтад орсонтой холбоотой байв.

1. Хүйтэн дайн Монголд хэрхэн нөлөөлснийг зэрэгцүүлэн тайлбарлаарай.
2. БНМАУ-ын гадаад харилцаа хязгаарлагдмал шинжтэй байсны учир шалтгаан юу байв?
3. Социалист орнуудтай тогтоосон харилцаа, хамтын ажиллагааны мөн чанарын талаар үзэл бодлоо илэрхийлнэ үү.
4. АНУ-тай дипломат харилцаа тогтоох гэсэн БНМАУ-ын саналыг Зөвлөлтийн тал яагаад зөвшөөрөхгүй байсныг хэрхэн тодорхойлох вэ?
5. БНМАУ-ын гадаад бодлогын гол ололт юу байсан бэ? Социалист байгуулалтын жилүүд дэх манай гадаад бодлого ямар сургамжийг бидэнд үлдээсэн бэ?

IV бүлэг. МОНГОЛ УЛС АРДЧИЛАЛ ШИНЭЧЛЭЛИЙН ЗАМААР (1990 оноос хойш)

- Социалист байгуулалт яагаад мухардалд ороход хүрэв?
- 1990 оны хувьсгал нийгмийн хэрэгцээ шаардлага байв уу? Тохиолдлын хэрэг байв уу?
- 1990 оны хувьсгалын дараа Монголын нийгэмд ямар, ямар өөрчлөлт гарав?

1. 1990 оны ардчилсан хувьсгал: өрнөл, ялалт, ач холбогдол

1990 оны Ардчилсан хувьсгалаар Монгол Улсын түүхэн хөгжлийн нэгэн шинэ үе эхэлсэн билээ. Тэрхүү хувьсгалын үндэс, шалтгаан чухамдаа социалист байгуулалтын явцад хуралдан боловсорчээ. БНМАУ дахь социалист байгуулалт 1980-аад оны дунд үе гэхэд **мухардмал байдал** оров. Бусад социалист орнуудын хувьд ч нөхцөл байдал мөн адил байлаа.

1956 онд Унгарт, 1968 онд Чехословакт, 1970-аад онд Польшид коммунист дэглэмийг эсэргүүцсэн тэмцэл хөдөлгөөн гарч байв. Түүнийг ЗХУ-ын шууд оролцоотойгоор, хүчирхийллийн аргаар нухчин дарсан юм.

Үүнд олон шалтгаан, хүчин зүйл нөлөөлжээ. Нэг намын дарангуйлал, захиран тушаах дэглэм ноёрхож, ардчилал, хүний эрх, эрх чөлөө тунхаглал төдий оршиж байлаа. Марксизм-Ленинизмыг цорын ганц зөв онол хэмээн тулгаж, сэтгэлгээний эрх чөлөө, олон ургалч үзлийг хаан боогдуулж байв. Иргэдийн шашин шүтэх, эс шүтэх эрхийг хавчин хяхаж, үндэсний өв уламжлалаа өнгөрсөн нийгмийн үлдэгдэл хэмээн хялайж байв. Зөвхөн улсын буюу **нийгмийн өмчийг** хүлээн зөвшөөрч, төвлөрсөн төлөвлөгөөт эдийн засгийн тогтолцоо ноёлж, эдийн засгийн бүхий л харилцааг дээрээс удирдан жолоодож байв. Нийгмийн баялгийг тэгшитгэн хуваарилах зарчим үйлчилж байв.

МАХН 1986 оноос төлөвлөлт, удирдлагыг боловсронгуй болгох зорилт дэвшүүлсэн боловч ЗХУ-ыг харж хүлээсэн идэвхгүй байр суурь баримталж байлаа. Тиймээс сэхээтэн залуучуудын дунд 1989 оноос **“Шинэ үе”**, **“Орчлон”**, **“Ертөнц”** зэрэг нууц бүлгэмүүд байгуулагдаж, үйл ажиллагаа явуулах болов.

- **Сурвалж-1:** “...бид нийт залуучуудад хандан нийгэмд эзлэх байр сууриа эргэцүүлэн бодож улс орон, ард түмний маань ирээдүйн хувь заяаг шийдвэрлэх өөрчлөн байгуулалтад бодитой хувь нэмрээ оруулан хүнд суртлын эсрэг шийдвэртэй тэмцэхийг уриалж байна. Өөрчлөн байгуулалтын хувь заяа ардчилал, ил тод байдал, ард олны оюун санааны эрх чөлөө-чөлөөт сэтгэлгээнээс онцгой хамаарах билээ.
... Үзэл бодлын плюрализм (олон чиглэл)-ыг албан ёсоор тунхаглаж ардчилал, ил тод байдлыг баталгаатай болгосон хуулийг ойрын хугацаанд боловсруулан бүх ард түмнээр хэлэлцүүлэн батлах; НҮБ-ын Ерөнхий Ассамблейгээс 1948 оны 12-р сарын 10-нд баталж гаргасан “Хүний эрхийн бүх нийтийн тунхаглал”-ыг ард олонд таниулан сурталчилж, амьдралд бүрэн дүүрэн хэрэгжүүлэх зэрэг асуудлыг шийдвэрлэхийг залуус бид нам засгийн удирдлагаас шаардаж байна”.
“Шинэ үе” нууц бүлгэмээс Улаанбаатар хотын гудамж, албан байгууллагуудын үүдэнд наасан ухуулах бичгээс. (1989.1.2-3-нд шилжих шөнө).
■

1989 оны 11-р сарын сүүлээр болсон Залуу уран бүтээлчдийн Улсын II зөвлөлгөөний индэр дээрээс залуучууд хурц шүүмжлэл өрнүүлэв. 1989 оны 12-р сарын 7-нд Ховд дахь Багшийн Дээд сургуулийн хэсэг залуу багш, оюутнууд Монголд анх удаа олон нийтийг хамарсан **улс төрийн жагсаал** цуглаан зохион байгууллаа.

Зураг 1. Улс төрийн анхны цуглаан. УБ хот, Залуучуудын соёлын төв. (1989.12.10.)

Тохиромжтой цагийг товлон хүлээж байсан Улаанбаатарын тэмцэгчид 1989 оны 12-р сарын 10-нд буюу Олон улсын Хүний эрхийн өдрөөр Залуучуудын соёлын төвийн үүдэнд мөн анхны цуглаанаа зохион байгуулав. Энэхүү цуглаан дээр “Хонхны дуу”-г дуулсан нь цаашид ардчилсан хувьсгалын сүлд дуу болсон юм.

Цуглаан дээр **Монголын ардчилсан холбоо** (МоАХ) байгуулагдсаныг албан ёсоор зарлажээ. Цуглаанд оролцогчид МАХН-ын ТХ, БНМАУ-ын АИХ-д шаардах бичиг өргөн барив. Энэ бол

МоАХ-оос албан ёсоор тавьсан анхны шаардлага байлаа.

Сурвалж-2: А. БНМАУ-ын Үндсэн хуулинд дараах өөрчлөлтүүдийг оруулах:

1. Намаас төр, засгийн газрын үйл ажиллагааг шууд удирдан чиглүүлэх... явдлыг зогсоож, ... олон намын систем... зарчмыг хууль эрхийн баталгаатай болгож, АИХ-аас намын тухай хууль боловсруулан гаргах.
2. Хүний эрхийн түгээмэл тунхаглалд тодорхойлсон хүн, ард иргэдийн дархан эрхийг ... дээдлэн хүндлэх зарчмыг... хатуу мөрдүүлэх.
3. ... АИХ-ыг байнгын ажиллагаатай парламентийн хэлбэрт оруулж, түүний дэргэд хүний эрхийг хамгаалах ардын сонгуультай зөвлөл байгуулах.
4. Үндэсний эрх ашгийг хөндсөн... асуудлуудыг бүх ард түмнээр ил тод хэлэлцүүлэх...
- Б. Өөрчлөн байгуулалт, шинэчлэлийг хэрэгжүүлэх үйлсэд дараах арга хэмжээг даруй авах:
 1. ... сонгуулийн системийг үндсэнд нь шинэчлэн АИХ-ын... сонгуулийг хугацаанаас нь өмнө 1990 оны эхний хагас жилд багтаан зохион явуулах.
 2. ... социалист зах зээлийн концепцийг боловсруулан бүх нийтээр хэлэлцүүлэх.
 3. Банкны сүлжээг өргөтгөн, түүнийг... СнЗ-ийн мэдлээс гаргаж, АИХ-д ажлаа тайлагнадаг эрх бүхий байгууллага... болгох.
 4. Хэвлэлийн эрх чөлөөг хуулийн баталгаатай болгох.
 5. Тусгай хангамжийг устгах.
- В. БНМАУ-ын социалист хөгжлийн замналыг дүгнэн цэгнэхэд:
 1. Х. Чойбалсан, Ю. Цэдэнбал нарын үйл ажиллагаа, ... алдаа дутагдлыг нь дэвэргэн гааруулсан тодорхой нэр бүхий эздийг илрүүлж, ард түмнээр шүүн хэлэлцүүлэх... комисс байгуулах.
 2. ... гэгэээн дурсгалыг нь мөнхжүүлэн хэлмэгдэгсдийн өмнө МАХН алдаагаа хүлээж, ... ар гэрт зохих хохирлыг нөхөн олгох.
 3. БНМАУ-ын болон МАХН-ын түүхийг үнэн бодитойгоор шинэчлэн боловсруулах...

МоАХ-ноос МАХН-ын ТХ-ны VII бүгд хурал, БНМАУ-ын АИХ-ын чуулганд өргөн барьсан шаардах бичгээс. (1989 .12.10.)

МоАХ-ны шаардлагад эрх баригч МАХН тодорхой хариу өгөөгүй тул улс төрийн тэмцэл хөдөлгөөн улам хүчтэй өрнөжээ. Цуглаан жагсаал удаа дараалан болж, ард иргэд улс төрийн тэмцэлд татагдан оров. Ардчилсан Социалист Хөдөлгөөн (АСХ), Шинэ Дэвшилт Холбоо (ШДХ) зэрэг шинэ шинэ холбоод байгуулагдаж, өдрөөс өдөрт эгнээгээ тэлсээр байлаа. Өөрчлөлт шинэчлэлтийг хүссэн олон түмний хувьсгалт давалгаа улам бүр эрч хүчээ авч, оргилон бадарч байлаа. 1990 оны 1-р сарын 21-нд Сүхбаатарын талбайд болсон цуглаанд олон арван мянган хүн оролцсон нь үүний илэрхийлэл юм.

1990 оны 2-р сарын 18-нд анхдугаар их хурал болов. Их хурал **Монголын ардчилсан намыг** (МоАН) эмхлэн байгуулснаа зарлаж, МоАН-ын Мөрийн хөтөлбөр, дүрмийг баталлаа. Мөрийн хөтөлбөрт улс орноо хөгжүүлэх, эдийн засаг, улс төрийн тогтолцоо, оюун санааны салбарт оршиж буй дутагдлыг арилгах, ардчилсан дэг жаягийг тогтоох зэргээр гол зорилтуудаа тодорхойлсон байна. Их хурал Үндсэн хууль, Улс төрийн намын тухай болон Хэвлэлийн эрх чөлөөний тухай хуулийн төслүүдийг эцэслэн боловсруулах зэрэг олон асуудлыг хөндөн тавьжээ.

Тийнхүү Монголд улс төрийн хоёр дахь нам мэндлэв. МоАХ-ны их хурлаас БНМАУ-ын АИХ, МАХН-ын ТХ-нд өргөн барих бичиг гаргав.

- Сурвалж-3:** 1.Эрх баригч НТХ-ноос шууд томилогдсон, ард түмний итгэл найдварыг биелүүлж чадахгүйгээ нэгэнт харуулсан СнЗ-ийг огцруулж, АИХ-ыг тараах.
2.Засаг төрийн бүх эрхийг гартаа авч ард түмний эрх ашигт харш бодлогоо муйхраар үргэлжлүүлэн, хувьсгалт өөрчлөн байгуулалтыг хазаарлан барьж байгаа өнөөгийн НТХ-г огцруулж хэмжээгүй эрх мэдлийг нь халах.
3.Засгийн бүх эрхийг гартаа авч, улмаар улс орны хувь заяагаар тоглон, хөдөлмөрчдийг ядуу зүдүү амьдралд байлган, нийгмийн өмчийг бүрэлгэн сүйтгэж, эдийн засгаа их өрөнд унаган доройтуулж, өөрсдийн эрх ямбаар ард олноо золиосолсон этгээдүүдийн хэргийг нийт ард түмний онц зөвлөлөөр шалган шүүж яллах.
4.Ард түмнээсээ нууж, тэдний дархан өмч болсон Монгол орны эд хөрөнгө, үнэт баялгийг хойч үеийнхэндээ үлдээхгүй тонон дээрэмдэх бодлого, үйл ажиллагааг таслан зогсоож, Мардайн ураны, Эрдэнэтийн зэсийн, Заамарын алтны, Асгатын мөнгөний уурхайнуудыг нэн даруй хааж, цаашид газрын баялгийг ашиглах асуудлыг бүрэн эрхт цорын ганц эзэн-нийт ард түмнээр хэлэлцүүлж шийддэг журам тогтоохыг тус тус шаардаж байна”.

МоАХ-ны I их хурлаас БНМАУ-ын АИХ, МАХН-ын ТХ-нд өргөн барих бичгээс.

Зураг 2. “Ялалт” кино театрын өмнөх талбайд Ардчилсан 4 хүчний хамтран зохион байгуулсан өргөн олны цуглааны нэгээхэн хэсэг. (1990.3.4. УБ хот.).

Цуглаанаас МоАХ, АСХ, ШДХ, Монголын Оюутны Холбоо (МОХ) хамтарсан мэдэгдэл гаргав. Түүнд, МАХН-ын Онц их хурлыг хуралдуулж, МАХН-ын ТХ-ны бүрэлдэхүүнийг өөрчилж, намын үйл ажиллагааг төрөөс тусгаарлах, улс төрийн бүх хүчнийг тэгш эрхтэйгээр оролцуулсан Ардын түр хурлыг 3-р сард багтаан байгуулах зэрэг шаардлага тавьжээ. Гэвч эрх баригчдаас хангалттай хариу авч чадсангүй. Тиймээс 1990 оны 3-р сарын 7-ны өдрийн 14 цагт МоАХ-ны арван

гишүүн (Э.Бат-Үүл, Д.Батбилэг, Б.Галсандорж, И.Жавхлант, З.Эрдэнэбат, Б.Батцэнгэл, Г.Бошигт, Д.Дорлигжав, Д.Нинж, Д.Энхбаатар) Сүхбаатарын талбайд улс төрийн тэмцлийн хурц хэлбэр болох **өлсгөлөн зарлан** тэмцжээ. Өлсгөлөн гурван өдөр, хоёр шөнө үргэлжлэв. Тэмцлийн энэ хэлбэр олон нийтийг цочирдуулсан хэдий ч ардчилсан хүчний тэмцлийг ард иргэд бүхэлдээ талархан дэмжиж байлаа. Ардчилсан хувьсгалын үйл хэрэгт тухайн үеийн Монголын нийгмийн бүх давхаргынхан идэвхтэй оролцож, тус тусын хувь нэмрийг оруулсан юм.

Улс төрийн нөхцөл байдал ихээхэн эгзэгтэй болж ирсэн энэ үед Сүхбаатарын талбайд өлсгөлөн зарлагчдаас 3-р сарын 8-ны орой мэдэгдэл гаргав.

“...Намын Төв Хорооны Улс төрийн товчоо (УТТ)-ны гишүүдийг бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ нэн даруй огцрохыг шаардаж, УТТ-ны огцрох асуудалтай амь насаараа дэнчин тавьж байгаагаа албан ёсоор мэдэгдэж байна!”.

МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүдэд хандан гаргасан мэдэгдлээс.

Эрх баригчдын болон ардчилсан хүчний төлөөллийн хооронд болсон уулзалт ярилцлагын үр дүнд 3-р сарын 9-ний өдрийн 17 цагт зарчмын тохиролцоонд хүрч, Монголын ард түмний сонорт хүргэх улс төрийн тунхаглал гаргав.

Зураг 3. Өлсгөлөн зарлагчид ба тэднийг дэмжигч олон түмэн. (1990.3.9. УБ, Сүхбаатарын талбай.)

шинэ хүчнүүдтэй хамтран ажиллах, Ардын Түр Хурлыг байгуулахгүй, харин АИХ-ын депутатуудад итгэл хүлээлгэх эсэх талаар бүх ард түмний санал хураалт явуулахаар болсныг дурдаад, жагсаал цуглаан, ялангуяа өлсгөлөнгөө зогсоохыг уриалжээ.

Жамбын Батмөнх
(1926-1997)

Энэ тухай нам, төрийн тэргүүн Ж.Батмөнх мөн өдрийн орой нийт ард түмэндээ хандан радио, телевизээр мэдээлэл хийв. Энэхүү ухаалаг шийдвэрийн дүнд 3-р сарын 9-ний шөнө өлсгөлөн зогссон юм. Сөргөлдөөнөөр биш, **улс төрийн зөвшилцлийн замаар** ямар ч хурц асуудлыг шийдвэрлэх боломжтойг тухайн үйл явдал харуулж, хурцадмал байдал намжив. Энэ бол улс төрийн чухал ач холбогдолтой түүхэн шийдвэр байлаа.

1990 оны 3-р сарын 12-14-нд болсон МАХН-ын бүгд хурлаар УТТ, нарийн бичгийн дарга нарыг бүрэн бүрэлдэхүүнээр нь огцруулав. Мөн МАХН-ын удирдан чиглүүлэх үүргийн тухай БНМАУ-ын Үндсэн Үндсэн хуулийн заалтаас татгалзах саналыг АИХ-д уламжлахаар шийдвэрлэв.

1990 оны 3-р сарын 22-24-нд хуралдсан АИХ-ын чуулган, МАХН бол “төр, нийгмийг удирдан чиглүүлэгч цорын ганц хүчин мөн” гэсэн 1960 оны Үндсэн хуулийн онцгой заалтыг хүчингүй болгов. Тийнхүү БНМАУ-д **нэг намын ноёрхол эцэс болж**, 1990 оны ардчилсан хувьсгалын үндсэн асуудал шийдэгдэв.

1990 оны Ардчилсан хувьсгалын ялалтын үр дүнд Монгол Улс социализмаас ардчилал, чөлөөт зах зээлийн нийгэмд шилжих боломж нээгдэв. Энэхүү шилжилтийг монголчууд хүчирхийллийн бус, **тайван замаар** хийж чадлаа. Хувьсгалын үр дүнд Монголын нийгмийн амьдралын бүх хүрээг хамарсан өөрчлөлт, шинэчлэлт өрнөж, өнөөгийн нийгмийн үндэс суурь тавигджээ. Монголчууд хүний эрх, эрх чөлөөг жинхэнэ утгаар нь эдлэх болов.

1. 1990 онд Монголд өрнөсөн түүхэн үйл явдлыг “өөрчлөлт шинэчлэлт”, “ардчилсан хөдөлгөөн”, “ардчилсан хувьсгал” гэх зэргээр харилцан адилгүй ярьж, бичиж байна. Эдгээрийн аль нь илүү оновчтой гэж үзэж байна? Үндэслэл гарган тайлбарлаж өөрийн байр суурийг илэрхийлнэ үү.
2. Сурвалж-1-ийг ашиглан “Шинэ үе” бүлгэмийн ухуулах хуудасны агуулга, ач холбогдлыг тодорхойлоорой.
3. Сурвалж-2-т тулгуурлан МоАХ-ны анх тавьсан шаардлагуудыг өнөө үетэй харьцуулж, биелсэн болон биелээгүй зорилтыг ялган тодорхойлно уу.
4. Сурвалж-3-ыг судлан шинжлээд өөрийн үнэлэлт дүгнэлт өгнө үү.
5. 1990 оны хувьсгалын ач холбогдлыг тунгаан бодож, жагсаан бичээрэй.

2. Улс төрийн тогтолцоонд гарсан өөрчлөлт

МАХН дангаар ноёрхох эрх дарх үгүй болсноор улс төрийн нөхцөл байдал улам бүр чөлөөтэй болов. Монголын Үндэсний Дэвшлийн Нам (МҮДН), Чөлөөт хөдөлмөрийн нам (ЧХН), Монголын Социал Демократ Нам (МСДН) зэрэг шинэ шинэ намууд байгуулагдав. 1990 оны 4-р сард эрх баригч МАХН-ын Онц их хурал хуралдаж, МАХН-ын мөрийн хөтөлбөр, дүрмийг шинэчлэн, Ю.Цэдэнбал, түүнийг тойрон хүрээлэгчдийн үйл ажиллагаанд дүгнэлт өгөх комисс байгуулжээ.

4-р сарын 27-нд Ялалтын талбайд өргөн олны цуглаан болов. Цуглаанд оролцогчид Сүхбаатарын талбайд ирж, Засгийн газрын ордныг гороолон жагсаж, Ардын Түр Хурал байгуулах, ард түмний Онц зөвлөлийг улс төрийн хүчнүүдийн эрх тэгш оролцоотой байгуулах, НТХ-г Засгийн газрын ордноос гаргах зэрэг шаардлагад хариу нэхсэн юм.

Намуудын дунд уулзалт хэлцэл явагдаж, **АИХ, Улсын Бага Хурлыг** (УБХ) сонгох тохиролцоонд хүрчээ. АИХ-ын 1990 оны 5-р сарын чуулганаар Үндсэн хуулинд нэмэлт өөрчлөлт оруулав. Төрийн эрх барих байгууллагын бүтцийг өөрчлөн шинэчилж, хоёр танхим бүхий парламенттай байхаар хуульчилжээ. Төрийн эрх барих дээд байгууллага нь АИХ байх, хууль тогтоох, хянан шалгах, зохион байгуулах байнгын байгууллага нь Улсын Бага Хурал (УБХ) байх, БНМАУ-ын Ерөнхийлөгчийн албан тушаал бий болгох, СнЗ-ийг Засгийн газар болгохоор тогтоов.

Улс төрийн намуудын тухай хууль батлагдаж, Улсын Дээд шүүх МАХН, МоАН, МҮДН, ЧХН, МСДН, Монголын Ногоон Нам (МНН)-ыг албан ёсоор бүртгэснээр Монголд олон намын тогтолцоо баталгаажив. Эдгээр нь улс төрийн тогтолцоог өөрчлөн шинэчлэх анхны алхмууд байв.

Сурвалж-1: “Нам нь Монгол Улсын Үндсэн хуульд заасны дагуу нийгмийн ашиг сонирхол болон хувийн үзэл бодол, улс төрийн үйл ажиллагаа явуулах зорилгын үүднээс сайн дураараа эвлэлдсэн Монгол Улсын иргэдийн нэгдэл мөн.

...Нам үйл ажиллагаандаа дараахь нийтлэг зарчмыг баримтална: ардчилсан ёс, шударга ёс, эрх чөлөө, тэгш байдал, үндэсний эв нэгдэл, тусгаар тогтнолыг хангах, нийгэм, төрийн аюулгүй байдлыг сахих, хуулийг дээдлэн биелүүлэх; үйл ажиллагаагаа ил тод явуулах; гишүүддээ намын удирдах байгууллагын төлөөлд орох, сонгуульд нэр дэвших, сонгогдоход үндэс, угсаа, арьсны өнгө, нас, хүйс, хөрөнгө чинээ, эрхэлсэн ажил, албан тушаалаар ялгаарлахгүйгээр адил тэгш боломж олгох; дотоод асуудлаа ардчилсан зарчмыг баримтлан олонхийн саналаар шийдвэрлэх; бусад намын үйл ажиллагаанд хүндэтгэлтэй хандах, дотоод хэрэгт нь хөндлөнгөөс үл оролцох, өөрийн үзэл баримтлалыг тулган шаардахгүй байх; үйл ажиллагаагаа нутаг дэвсгэрийн зарчмаар явуулах; Монгол Улсаас гадаад улстай тогтоосон найрамдалт харилцаа, хамтын ажиллагааг эрхэмлэн хүндэтгэх”.

Улс төрийн намын тухай хуулийн 4, 5-р зүйлээс.

Монголын түүхэнд анхны олон намын оролцоотой, **чөлөөт, ардчилсан сонгууль** 1990 оны 7-р сарын 22-29-нд явагдав. Шинээр сонгогдсон АИХ-ын 422 депутатын 357 нь МАХН, 16 нь МоАН, 6 нь МҮДН, 4 нь МСДН-ын гишүүн, 39 нь нам бус байлаа.

Ардчилал. Ард түмний засаг гэх утга агуулгатай. Гол зарчим буюу үнэт зүйл нь шударга ёс, ил тод байдал, хүний эрх, эрх чөлөөг дээдлэх, олонхийн саналыг хүлээн зөвшөөрөх зэрэг болно.

Шинээр сонгогдсон АИХ БНМАУ-ын Ерөнхийлөгчийг сонгох асуудал хэлэлцэхэд П.Очирбат, Ц.Лоохууз нар нэр дэвшиж, П.Очирбат БНМАУ-ын анхны Ерөнхийлөгчөөр сонгогдов. Дэд ерөнхийлөгч, УБХ-ын даргаар Р.Гончигдоржийг сонгов.

УБХ-ыг дарга, орлогч, нарийн бичгийн дарга болон 50 гишүүнтэй байгуулж, МАХН-32, МоАН-10, МҮДН-3, МСДН-3, гишүүн бусчууд-4 суудал авчээ. УБХ Ерөнхий сайдаар Д.Бямбасүрэн (МАХН), тэргүүн шадар сайдаар Д.Ганболд (МҮДН), шадар сайдаар Д.Пүрэвдорж (МАХН), Д.Дорлигжав (МоАН) нарыг томилов. Энэ нь хамтын хариуцлага хүлээн кабинетийн зарчмаар ажиллах, олон намын оролцоотой эвслийн Засгийн газар байлаа.

УБХ Монгол Улсын шинэ Үндсэн хуулийн төслийг боловсруулж, ард нийтээр хэлэлцүүлсэн нь цоо шинэ үйл явдал байсан юм. Үүний үр дүнд 1992 оны 1-р сарын 13-нд Монгол Улсын **шинэ Үндсэн хуулийг** баталсан нь өнөөгийн ардчилсан тогтолцоо бүрэлдэн төлөвших үндэс болсон юм.

Сурвалж-1: “Монголын ард түмэн бид: улсынхаа тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлыг бататган бэхжүүлж; хүний эрх, эрх чөлөө, шудрага ёс, үндэснийхээ эв нэгдлийг эрхэмлэн дээдэлж; төрт ёс, түүх, соёлынхоо уламжлалыг нандигнан өвлөж; хүн төрөлхтний соёл иргэншлийн ололтыг хүндэтгэн үзэж; эх орондоо хүмүүнлэг, иргэний, ардчилсан нийгэм цогцлуулан хөгжүүлэхийг эрхэм зорилго болгоно”.

Монгол Улсын Үндсэн хуулиас. (1992).

Үндсэн хуулиар Монгол Улс парламентын засаглалын тогтолцоонд шилжив. Үүнд хууль тогтоох (УИХ), гүйцэтгэх (Засгийн газар), шүүх засаглалын эрх мэдлийг салган тогтоов. Ардчилал, хууль ёсыг хамгаалах дээд байгууллага - **Үндсэн хуулийн Цэц** хэмээх цоо шинэ байгууллагыг бий болгов.

Шинэ Үндсэн хуулийн нэг онцлог тал бол хүний эрх, эрх чөлөөг хамгийн өргөн утгаар хуульчлан бататгасан явдал юм.

Сурвалж-2: Үндсэн хуулинд, Монгол Улсын иргэд: “амьд явах, эрүүл аюулгүй орчинд амьдрах, хөрөнгө шударгаар олж авах, эзэмшин, өмчлөх, өв залгамжлуулах, ажил мэргэжлээ чөлөөтэй сонгох, хувийн аж ахуй эрхлэх, эрүүл мэндээ хамгаалуулах, сурч боловсрох, шууд буюу төлөөлөгчдөөр уламжлан төрийг удирдах хэрэгт оролцох, сонгох, сонгогдох, сайн дураараа эвлэлдэн нэгдэх, нас хүйсээр үл ялгаварлах, халдашгүй чөлөөтэй байх, эрхээ хамгаалахаар шүүхэд гомдол гаргах, шашин шүтэх, эс шүтэх, үзэл бодлоо чөлөөтэй илэрхийлэх, тайван жагсаал цуглаан хийх, мэдээлэл хайх, чөлөөтэй зорчих, гадаадад явах, эргэж ирэх эрхтэй” гэж заажээ.

Монгол Улсын Үндсэн хуулиас. (1992).

Шинэ Үндсэн хуулийн дагуу 1992 оны 6-р сард бүх нийтийн, чөлөөт ардчилсан сонгууль хоёр дахь удаагаа явагдав. Сонгуульд МАХН үнэмлэхүй ялалт байгуулж, 70 суудал авчээ. УИХ-ын даргаар Н.Багабандийг, Ерөнхий сайдаар П.Жасрайг сонгож, МАХН дангаараа Засгийн газраа бүрдүүлэв.

Шинэ Үндсэн хуулийн дагуу Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн анхны сонгууль 1993 онд явагдав. Л.Түдэв, П.Очирбат нар өрсөлдөж, МҮДН, МСДН-ын эвслээс нэр дэвшсэн П.Очирбат Монгол Улсын Ерөнхийлөгчөөр сонгогджээ. Тэр үеэс Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийг бүх ард түмний сонгуулиар тодруулах болсон билээ.

Харин 1996 оны 6-р сарын 30-нд явагдсан УИХ-ын сонгуульд **Ардчилсан холбоо эвсэл** ялалт байгуулж, 50 суудал, МУНН 1 суудал тус тус авчээ. Тийнхүү олон жил эрх барьсан туршлагатай, нэр хүндтэй, боловсон хүчний их нөөцтэй, улс төрийн томоохон хүчин МАХН-ыг Ардчилсан хүчин анх удаа ялж, эрх баригч хүчин болсон юм. Р.Гончигдорж УИХ-ын дарга, Ц.Элбэгдорж дэд даргаар сонгогдов. Монгол Улсын Ерөнхий сайдын тамгыг М.Энхсайхан гарджээ.

Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн ээлжит сонгууль 1997 онд явагдаж, МАХН-

аас нэр дэвшигч Н.Багабанди ялалт байгуулав. Ардчилсан холбоо эвслийн засгийн газар тогтвортой ажиллаж чадаагүй учир М.Энхсайхан, Ц.Элбэгдорж, Ж.Наранцацралт, Р.Амаржаргал нарын 4 Ерөнхий сайдын нүүр үзсэн юм.

2000 оны 7-р сарын 3-нд явагдсан УИХ-ын ээлжит сонгуулиар МАХН 76 суудлын 72-ыг авчээ. Л.Энэбиш УИХ-ын дарга болж, Н.Энхбаяр Ерөнхий сайдаар томилогдов.

Ялагдалдаа дүгнэлт хийсэн МҮАН, МСДН, МАН, МШАН, МАСМН нэгдэж, 2000 оны 12-р сарын 6-нд **Ардчилсан намыг** байгуулсан байна.

Шинэ зуун, шинэ мянганы эхний жилүүдэд Монгол Улсад парламентын сонгууль 4 удаа болж, 2004 онд МАХН-Эх орон-Ардчилал эвсэл, 2008 онд МАХН-Ардчилсан Нам хамтарч Засгийн газраа байгуулсан бол 2012 онд илүү олон суудал авсан Ардчилсан Нам, МАХН-МҮАН-ын *Шударга ёс* эвсэл, Иргэний Зориг-Ногоон намтай хамтарсан Засгийн газар байгуулан ажиллаж, 2016 оноос МАН дангаараа эрх барьж байна.

Монгол Улс ардчилсан шинэ Үндсэн хуулиа батлан мөрдөж ирсэн өнгөрсөн 25 жилийн хугацаанд манай орны улс төрийн амьдралд зарчмын шинжтэй олон өөрчлөлт, шинэчлэлт гарав. Парламентийн засаглал, улс төрийн ардчилалд бид суралцаж, эрх зүйн шинэчлэл үргэлжилсээр байна. Өнгөрсөн хугацаанд иргэний нийгмийн нэг чухал бүрэлдэхүүн хэсэг болох олон нийтийн байгууллага (ТББ), иргэний эвсэл, хөдөлгөөнүүд олноор байгуулагдаж, ардчилал, шинэчлэлд хувь нэмрээ оруулсаар ирэв.

1. Өгсөн мэдээллийг шинжлэн судалж, 1990 оны 5-р сард Үндсэн хуулинд оруулсан нэмэлт өөрчлөлтийн ач холбогдлыг тодорхойлно уу.
2. 1990 оны сонгуулийн үр дүнд тулгуурлан АИХ, УБХ-д нам, хүчнүүдийн эзлэх суудлын хувийг тооцож, график, диаграмм байгуулаарай.
3. Сурвалж-1-д тунхагласан эрхэм зорилгоо бид хэр биелүүлж байгааг задлан шинжилж, өөрийн үнэлэлт дүгнэлт өгч, үндэслэлээ тайлбарлана уу.
4. Сурвалж-2-т заасан эрхүүдээс Таны эдэлж байгаа болон эдлээгүй эрх юу байгааг үндэслэл, нотолгоо гарган тайлбарлана уу.
5. Монгол Улсын өнөөгийн улс төрийн амьдралд ямар ололт амжилт, ямар согог дутагдал байгааг тодорхойлж, үнэлж дүгнээрэй.

3. Нийгэм-эдийн засгийн тогтолцооны шинэчлэл

1990 оны хувьсгалын үр дүнд Монгол Улсад зах зээлийн нийгэмд шилжих үйл явц эхэлж, **төвлөрсөн төлөвлөгөөт** эдийн засгийн тогтолцоог халах, нийгэм-эдийн засгийн шинэ харилцааг бий болгоход чиглэгдсэн олон арга хэмжээ авч, хэрэгжүүлж эхлэв.

1991 онд Монгол Улсын Иргэний хуулийг шинэчилж, иргэд **хувийн өмчтэй байх**, төрөөс бүх хэлбэрийн өмчийг хуулиар адил тэгш хамгаалах явдлыг хуульчлан баталгаажуулав. УБХ-аас Албан татварын, Гаалийн, Өмч хувьчлалын, Аж ахуйн нэгжийн, Аж ахуйн нэгжийн дампуурлын тухай зэрэг олон хуулийг батлан гаргажээ. Эдгээр хуулиуд улс орны эдийн засгийг **зах зээлийн** харилцаанд шилжүүлэх эрх зүйн үндэс болсон юм. Олон улсын валютын сан (ОУВС), Олон улсын банк, Олон улсын санхүүгийн корпорац, Олон улсын хөгжлийн ассоциац зэрэгтэй албан ёсоор харилцах болсноор эдийн засгийн нээлттэй гадаад бодлого явуулах, хөнгөлөлттэй зээл тусламж, мэдээлэл зөвлөгөө авах боломж нэмэгдэв.

Зах зээлийн эдийн засагт шилжих алхмуудыг Д.Бямбасүрэнгийн тэргүүлсэн Засгийн газар анхлан хэрэгжүүлсэн юм. Шилжилтийн мөрийн хөтөлбөрийг ОУВС-тай хамтран боловсруулсан байна.

Зах зээлийн эдийн засаг. хувийн өмч, чөлөөт өрсөлдөөнд тулгуурласан, зах зээлийн хууль болох эрэлт, нийлүүлэлтээр зохицуулагддаг эдийн засаг.

Засгийн газар өмч хувьчлалын асуудалд гол анхаарал хандуулж, хөрөнгө оруулалтын эрхийн бичгээр **өмч хувьчлах** арга хэмжээг зохион байгуулав. Өмч хувьчлалыг төв, орон нутагт байгуулагдсан үнэт цаасны бирж, брокерийн пүүсүүдээр дамжуулан зохион байгуулж, хөрөнгө оруулалтын их, бага эрхийн бичгээр хувьчилжээ.

Зураг 4. Их хувьчлалын 7000 төгрөгтэй дүйх "Цэнхэр" тасалбар

Худалдаа, ахуй үйлчилгээний, нийтийн хоол, авто тээвэр, аялал жуулчлал, барилга, хөнгөн хүнсний үйлдвэрийн салбар болон тус улсын мал сүрэг хувьд шилжжээ. Хувьцаа худалдах замаар зарим үйлдвэрүүдийг хувьчилсан байна. Өмч хувьчлалын анхны шат 1994 оны сүүлчээр үндсэндээ дуусч, анхны үнэлгээгээр 20 тэрбум гаруй төгрөгийн хөрөнгөтэй 4500 гаруй аж ахуйн нэгжийг хувьчилжээ. Бага хувьчлалд 5 тэрбум төгрөгийн өмч хамрагдан 3300 гаруй аж ахуйн нэгжийг хувийн хэвшилд

шилжүүлжээ. Малын 90 гаруй хувь нь малчдад очив. Их хувьчлалаар Хөдөө аж ахуйн нэгдлүүдийг оролцуулан 14 тэрбум төгрөгийн хөрөнгө бүхий 1200 орчим том үйлдвэр, аж ахуйн газрыг хувьчилжээ.

Зураг 5. Картын барааны үеийн талхны талон

Үнэ чөлөөлөх, чөлөөт үнийн тогтолцоо бий болгох алхмуудыг хийв. 1991 оны 1-р сард гаргасан **Засгийн газрын 20-р тогтоол** эхний дуулиант алхам байлаа. 1990-ээд оны эхээр үнийн 90 гаруй хувийг чөлөөлж, зах зээлийн зүй тогтлоор үнэ бүрдэх тогтолцоог нэвтрүүлэв. Нөгөөтэйгүүр, хүн амын амьдралын доод түвшинг баталгаажуулах үүднээс өдөр тутмын зайлшгүй хэрэгцээт 16 үндсэн нэрийн хүнсийг картаар олгох болсон юм.

Мөн өргөн хэрэглээний бараа, цахилгаан эрчим хүч, ус, дулаан, орон сууцны болон хотын тээврийн үйлчилгээний үнэ, тарифыг төрөөс хянан тогтоож байлаа. Тийнхүү чөлөөт үнийн тогтолцоонд үндсэндээ шилжсэн нь зах зээлийн эдийн засагт шилжих, эдийн засгийг тогтворжуулахад чиглэсэн чухал арга хэмжээ байв.

Аж ахуйн нэгжийн тухай хууль баталж, Засгийн газар хувийн хэвшлийг дэмжих бодлого явуулснаар олон мянган Хувиараа Эрхлэх Аж Ахуй (ХЭАА), бүрэн ба бүрэн бус хариуцлагатай хоршоод, олон зуун хувьцаат болон бүрэн бус хариуцлагатай компаниуд байгуулагджээ. Монгол Улсад **өмчийн олон хэлбэр** бодитойгоор оршин тогтнох болов.

Монгол Улсын шинэ Үндсэн хуулиар зах зээлийн эдийн засгийн харилцааг хуульчлан баталгаажуулсан юм.

Сурвалж-1: “Монгол Улс дэлхийн эдийн засгийн хөгжлийн түгээмэл хандлага, өөрийн орны өвөрмөц онцлогт нийцсэн олон хэвшил бүхий эдийн засагтай байна. Төр нь нийтийн болон хувийн өмчийн аливаа хэлбэрийг хүлээн зөвшөөрч, өмчлөгчийн эрхийг хуулиар хамгаална. Төр нь үндэсний эдийн засгийн аюулгүй байдал, аж ахуйн бүх хэвшлийн болон хүн амын нийгмийн хөгжлийг хангах зорилгод нийцүүлэн эдийн засгийг зохицуулна”. Монгол Улсын Үндсэн хуулиас. (1992).

Монгол Улс зах зээлийн эдийн засгийг үр нөлөөтэй болгох, чөлөөт тогтолцоонд шилжүүлэх, өмчлөгчдийн эрхийг баталгаажуулах, эд хөрөнгөтэй холбоотой бусад харилцааг зохицуулахад чиглэсэн олон хууль тогтоомж батлан мөрдөж иржээ.

Зах зээлийн тогтолцооны амин чухал асуудал болох газрын харилцааг шинэчлэв. 1994 онд УИХ "Газрын тухай хууль" баталж, газар нь улс гүрний тусгаар тогтнол, бүрэн эрхийн баталгаа, ард түмний үе уламжлагдах өв хөрөнгө мөн гэсэн зарчмыг тусгасан юм. Газар эзэмших, ашиглах, хамгаалах зэрэг харилцааг хуулиар зохицуулах болов. Газрыг эхний ээлжинд 60 хүртэл жилээр эзэмших, нэг удаад 40 хүртэл жилээр сунгах, газар эзэмших эрхээ үе залгамжлуулан шилжүүлэх, өөрийн эзэмшлийн газраа бусдад гэрээгээр ашиглуулах эрх нээгджээ.

Өмч хувьчлалын салбарт ахиц гарав. 1996 оны сонгуулиар байгуулагдсан УИХ орон сууцны тухай багц хуулиуд батлан гаргасан нь орон сууцны салбарыг зах зээлийн харилцаанд шилжүүлэх, орон сууцыг иргэдийн хувийн өмчид шилжүүлэх эрх зүйн үндэс болов. Орон сууцыг Монгол Улсын иргэдэд үнэ төлбөргүй хувьчлав. 1998 оны байдлаар 40000 орон сууц буюу нийт орон сууцны 50 хувь нь хувьчлагдсан байна.

Ардчилсан холбоо эвслийн Засгийн газар суурь үнийг чөлөөлөх сүүлчийн арга хэмжээг авч цахилгаан, эрчим хүч, шатахуун, нүүрсний үнийг чөлөөлөв. Үүгээр манай улс чөлөөт үнийн тогтолцоонд бүрэн шилжив.

Хот хөдөөд бизнес идэвхжиж, мал сүрэг өсч, газар тариаланд ахиц гарав. Дотоодын нийт бүтээгдэхүүн өсч, Монголд хөрөнгө оруулах сонирхол нэмэгдэх болжээ. Зах зээлийн эдийн засагт шилжсэнээр бараа таваар, үйлчилгээний хангамж эрс өөрчлөгдөв.

Сүүлийн 10 гаруй жилд мал сүргийн тоо өсөж, 2016 онд 60 саяыг давлаа. **Атрын III аян** өрнөн газар тариалангийн салбар сэргэн хөгжиж байна.

Уул уурхайн салбар эрчимтэй хөгжиж, “Оюу Толгой”, “Таван толгой” зэрэг томоохон төсөл хэрэгжиж эхлэв. Амжилт ололтын зэрэгцээ шилжилтийн үеийн хүндрэл бэрхшээл ч бидэнд тулгарсан юм. Ажилгүйдэл, ядуурал, нийгмийн зохисгүй үзэгдлүүд, ёс зүйн доройтол биднийг тойрсонгүй.

Монгол Улс өнгөрсөн хугацаанд зах зээлийн эдийн засгийн харилцаанд бүрэн шилжиж, аж ахуйн олон хэвшилтэй, чөлөөт үнийн тогтолцоотой, чөлөөт хөдөлмөр, хувийн өмчтэй болцгоож, улс орны өнгө төрх бүрэн өөрчлөгдөн хөгжиж байна.

1. Өмнөх мэдлэг, өгсөн мэдээлэлд тулгуурлан төвлөрсөн төлөвлөгөөт болон зах зээлийн эдийн засгийн зааг ялгааг харьцуулан гаргаж, түүний учир шалтгааныг тайлбарлана уу.
2. “Картын барааны үеийн Монгол улс” сэдвээр ярилцлага зохиож, дүр зургийг гаргаарай.
3. Өмч хувьчлалд танай гэр бүл хэрхэн хамрагдсан талаар судалж, үнэлэлт дүгнэлт өгнө үү.
4. Сурвалж-1-д өгсөн Үндсэн хуулийн заалт амьдрал дээр хэр хэрэгжиж байгааг шинжлэн дүгнэж, жишээ баримт гарган нотлон тайлбарлаарай.

4. Оюун санааны хүрээнд дэх хувьсал өөрчлөлт

1990 оны ардчилсан хувьсгалын бас нэг гол үр дүн бол монголчууд оюуны эрх чөлөө эдлэх, асуудалд ганц үзэл онолоор бус олон ургалч үзлийн үүднээс хандах бололцоо нээгдсэн явдал байлаа. МАХН нийгмийг удирдан чиглүүлэгч цорын ганц хүчин байхаа больсноор марксизм-ленинизм дангаар ноёрхох боломжгүй болов. Монголчууд оюуны хүлээснээс ангижирч, чөлөөт сэтгэлгээ, үндэсний үзэл, өв уламжлал, шашин, соёлоо эрхэмлэн хөгжүүлэх боломжтой болсон юм.

Монголчууд үг хэлэх, үзэл бодлоо чөлөөтэй илэрхийлэх, хэвлэн нийтлэх эрх, эрх чөлөөгөө жинхэнэ утгаар нь эдлэх болов. Үүний нэг илэрхийлэл нь том, жижиг олон зуун чөлөөт хэвлэл (сонин, сэтгүүл, радио, зурагт, теле сувгууд) бий болсон явдал юм. УИХ-аас 1998 онд “Хэвлэл мэдээллийн эрх чөлөөний тухай хууль” батлав. Энэ нь чөлөөт хэвлэлийн тогтолцоог хуульчилж, ардчилсан ёсны нэг чухал бүрэлдэхүүн, салшгүй хэсэг бодит зүйл болгосон хэрэг байлаа.

Сурвалж-1: “Хэвлэл мэдээллийн эрх чөлөө, хэвлэл мэдээллийн хэрэгслийн чөлөөт байдлыг хязгаарласан хууль батлан гаргахыг хориглох, төрөөс олон нийтийн мэдээллийн агуулгад хяналт үл тогтоох, төрийн байгууллага өөрийн мэдэлд хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэлтэй байхыг хориглох...”.

Хэвлэл мэдээллийн эрх чөлөөний тухай хуулиас. (1998.8.28).

Олон мянган жилийн түүхээрээ, алдар цуут өвөг дээдсээрээ, өв соёлоороо бахархах, сэргээн хөгжүүлэх, түгээн дэлгэрүүлэх талаар багагүй амжилт олов. “**Монголын нууц товчоо**” зохиогдсоны 750 жилийн ойг 1990 оны 8-р сард бүх монголчуудын их баяр наадам болгон тэмдэглэсэн явдал үндэсний үзэл, ухамсар сэргэсний тод илрэл байв.

Эзэн богд Чингис хаанаа дээдлэн сүслэх болж, эртнээс уламжлалт 9 хөлт цагаан тугаа хүндэтгэн залав. **Чингис, Өгэдэй, Хубилай** 3 их хааныгаа төрийн ордны өмнө мөнхөлж, Их эзэн хааны мэндэлсэн өдрийг “Монгол бахархлын өдөр” болгон тэмдэглэх боллоо.

Монголын түүх судлалын шинэчлэл эрчимтэй өрнөж, олон арван судалгааны бүтээл хэвлэгдэн гарсны нэг нь тухайн үеийн судалгааны түвшинд бичигдэж, 2003 онд нийтийн хүртээл болсон “**Монгол Улсын түүх**” хэмээх 5 боть суурь бүтээл юм. Алдар нэрээ мөнхлөн үлдээсэн эх орончид, улс төрийн нэрт зүтгэлтнүүд, соён гэгээрүүлэгчдийн түүхэнд гүйцэтгэсэн үүргийг бодитойгоор үнэлж цэгнэх болов.

Үндэсний монгол бичиг үсгээ сэргээх, зааж сургах ажил өрнөв. 1992 онд Засгийн газар “Албан хэргийг монгол бичгээр хөтлөн явуулах бэлтгэлийг хангах ажлыг эрчимжүүлэх тухай” тогтоол гаргажээ.

Монгол туургатны эв нэгдэл, хэл, соёлын хэлхээ холбоог хөгжүүлэхэд анхаарах болов. Монгол соёл, урлагийн нандин өв санг дэлхий дахинд хүргэх, таниулан сурталчлах өргөн боломж нээгдэв.

Сурвалж-2: “Үндэсний түүх, хэл, соёл, өв уламжлал, зан заншлаа хадгалж, хамгаалж хөгжүүлэх нь монгол үндэстний оршин тогтнохын үндэс, амин чухал дархлаа мөн”.

Монгол Улсын Үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлалын 1.1.6 дахь заалтаас. (2010.7.15).

Ардчилал, шинэчлэлийн үеийн нэг томоохон ололт бол ард иргэдийн шүтэн бишрэх эрх чөлөө баталгаатай болж, энэ эрхээ эдлэх бодит боломж нээгдсэн явдал юм. Аймаг, хотууд, томоохон сум, суурин газрууд Буддын шашны сүм хийдтэй болжээ. 1993 онд Бурхан багшийн чандрыг Монголд залж, Буддын шашны

тэргүүн Далай лам Монголд хэдэнтээ айлчилсан нь шашин номын үйл сэргэсний илэрхийлэл юм.

Хэлмэгдлийн шуурганд өртөн сүйдсэн **Мэгжид Жанрайсиг** шүтээнийг бүтээн залах ажлыг Ерөнхийлөгчийн зарлигаар гүйцэтгэж, 1996 оны намар Гандантэгчинлэн хийдэд шашин, төрийн их ёслол үйлдэн нээжээ. Энэ нь Монголын бурхны шашны сэргэлт, оюун санаа, соёлын амьдралд болсон нэгэн том үйл явдал байлаа. Уул овооны тахилга сэргэж, бөө мөргөл дэлгэрэх болов. Шүтэн бишрэх эрх чөлөөг дагалдан бусад шашин ч Монголын нийгэмд дэлгэрэх болсон байна.

Хэлмэгдүүлэлтийн хор уршгийг арилгах талаар Монгол улсад өргөн цар хүрээтэй ажил өрнүүлж, улс төрийн хэргээр хэлмэгдсэн 36000 гаруй хүнээс 30000 гаруйг нь цагаатгаад байна. Монголын төр 1996 онд ард түмнээсээ уучлал гүйж, жил бүрийн **9-р сарын 10-ыг** улс төрийн хилс хэрэгт хэлмэгдэгсдийн дурсгалыг хүндэтгэх өдөр болгон тэмдэглэх болсон юм.

1990-ээд оноос Монгол Улс мэдээлэл, технологийн "далай"-д хөл тавин оров. Харилцаа холбоо, цахим ертөнцийн хөгжлөөс бид хоцорсонгүй. Монголчууд электрон технологи бүтээж, цахим сүлжээ чөлөөтэй ашиглаж, дэлхий дахины мэдээллийг цаг алдалгүй авдаг боллоо. Өндөр хурдаар мэдээлэл дамжуулах интернэт сүлжээ нэвтрэв.

Спортын ертөнцөд тив, дэлхийн аваргууд олноор төрж, жүдо, боксын тамирчид Олимпийн алтан медалийг эх орондоо анх удаа авчирсан нь монгол түмний бахархлыг өндөрт өргөв. Энэ үйл явдал үндэсний үзэл сэтгэлгээг хөгжөөсөн, эв нэгдлийг сэргээсэн хөөр баярыг монголчуудад бэлэглэсэн юм.

Даяаршлын энэ эрин үед үндэсний ухамсар, оюуны дархлаагаа алдаж гээлгүй өвлөн хадгалж үлдэх нь монгол хүн бүрийн журамт үүрэг болно.

1. *Нэг үзэл сурталд баригдах, олон ургалч үзлээр асуудалд хандах хоёрын ялгаа, давуу болон сүл талуудыг жагсаан бичнэ үү.*
2. *Хэвлэл мэдээллийн эрх чөлөө яагаад чухал болох тухай дүн шинжилгээ хийнэ үү.*
3. *Түүх, соёл, өв уламжлалаа судлах, түүнээс суралцахын ач холбогдлыг тодорхойлно уу.*
4. *Үндэсний үзэл, үндэсний ухамсар гэх ухагдахууны утга агуулгыг тайлбарлаарай.*

5. Монгол Улсын гадаад харилцаа өргөжин хөгжсөн нь

Монгол Улсын гадаад бодлогын үндсэн үзэл баримтлал, гол зарчим юу вэ?
Монгол Улс Үндэсний аюулгүй байдлаа хангахын тулд ямар бодлого баримтлах учиртай вэ?

Улс орны тусгаар тогтнол, үндэсний аюулгүй байдал, гадаад бодлогын асуудал өнөөгийн ардчилсан Монгол Улсын төрийн бодлогын анхаарлын төвд үргэлж байсаар ирсэн юм.

Монгол Улс ардчилсан нийгмийн тогтолцоонд шилжсэнээр гадаад бодлогын үзэл баримтлал өөрчлөгдөж, бие даасан, олон тулгуурт гадаад бодлого явуулах болов. Тэрчлэн улс орныхоо тусгаар тогтнол, аюулгүй байдлыг хангах шинэ үзэл баримтлал боловсруулах шаардлага тулгарсан юм. Тиймээс 1994 онд “Гадаад бодлогын үзэл баримтлал”, “Монгол Улсын Үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлал” (2007, 2010 онд шинэчилсэн) батлан гаргав. Тэдгээрт улс төр, дипломатын аргаар тусгаар тогтнол, аюулгүй байдлаа баталгаажуулахад чиглэсэн Монгол төрийн бодлого тусгалаа олсон юм.

Сурвалж-1: “Монгол Улсын үндэсний аюулгүй байдал гэж Монгол Улсын үндэсний язгуур ашиг сонирхлыг хангах гадаад, дотоод таатай нөхцөл бүрдсэн байхыг хэлнэ. Монгол Улсын үндэсний язгуур ашиг сонирхолд монголын ард түмэн, соёл иргэншил оршин тогтнох, Монгол Улсын тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдал, нутаг дэвсгэр, хил хязгаарын халдашгүй байдал болон бүрэн бүтэн байдал, үндэсний эв нэгдэл, үндсэн хуульт байгууллын аюулгүй байдал, эдийн засгийн бие даасан байдал, экологийн тэнцвэрт хөгжил багтана.

Монгол Улсын тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдал, нэгдмэл байдлыг хамгаалан бататгах нь үндэсний аюулгүй байдлыг хангах анхдагч нөхцөл мөн.

Хүний эрх, эрх чөлөө, хууль дээдлэх зарчим, парламентын засаглалд суурилсан, нийгмийн тогтвортой байдлыг хангасан ардчилсан төрийн тогтолцоо нь үндэсний аюулгүй байдлыг хангах баталгаа мөн. Монгол Улсын төр, нийгэм, иргэний аюулгүй байдал харилцан уялдаатай хангагдсанаар Монгол Улсын үндэсний аюулгүй байдал баталгаажна.

Үндэсний түүх, хэл, соёл, өв уламжлал, зан заншлаа хадгалж, хамгаалж хөгжүүлэх нь монгол үндэстний оршин тогтнохын үндэс, амин чухал дархлаа мөн”.

“Монгол Улсын иргэн бүрийн үндэсний үнэт зүйлээрээ бахархагч, тэдгээрийг хайрлан хамгаалагч, тээн хөгжүүлэгч байх, эх оронч үндэсний үзэл, улс, үндэснийхээ ирээдүйн сайн сайхны төлөө хувь нэмрээ оруулахыг эрмэлзсэн идэвхтэй үйл ажиллагаа нь үндэсний аюулгүй байдлыг хангах бодлого, үйл ажиллагааны эх үндэс болно”.

Монгол Улсын Үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлалаас. (2010.7.15).

Ардчиллын эхний жилүүдэд Монгол Улс газар нутгаа цөмийн зэвсэггүй орны өвөрмөц статустай болгосон нь олон улсын хэмжээнд аюулгүй байдлаа бэхжүүлэхэд чиглэсэн алхам байв. Энхийг эрхэмлэсэн гадаад бодлогоо тууштай баримталж, энх тайван, аюулгүй байдлыг бэхжүүлэхэд чиглэсэн олон улсын хамтын нийгэмлэгийн үйл ажиллагааг идэвхтэй дэмжин ажиллаж байна. Үүний тодорхой илрэл нь Монголын Улс **энхийг сахиулах** болон терроризмтай тэмцэх олон улсын ажиллагаанд цэргийн бие бүрэлдэхүүнээ оролцуулах болсон явдал юм. Энэ нь манай улсын нэр хүндийг олон улсын тавцанд зүй ёсоор өргөж байна. Тэрчлэн олон тулгуурт гадаад бодлогын зарчмыг эрхэмлэж, дэлхийн улс орнууд, олон улсын байгууллагуудтай идэвхтэй харилцаа, хамтын ажиллагаа хөгжүүлж ирлээ.

Зураг 6. Монголын энхийг сахиулагчид

Монгол Улс хоёр хөрштэйгээ бүх талын найрсаг, эрх тэгш харилцаа, хамтын ажиллагаа хөгжүүлэх бодлого тууштай баримталж байна. 2004 онд Монгол Улсаас ОХУ-д төлөх их өрийн асуудлыг шийдвэрлэсэн нь хоёр орны харилцаанд чухал алхам болов. Монгол Улс БНХАУ-тай бүх талаар харилцаж, дэмжлэг тусламж авч байгаа нь манай

орны хөгжилд ихээхэн тус дэм болж байна. Олон улсын тавцанд идэвхтэй үйл ажиллагаа явуулж, бүс нутгийн интеграцид оновчтой оролцох, нөлөө бүхий улс орнуудын ашиг сонирхлыг тэнцвэржүүлсэн бодлого хэрэгжүүлэх, хамтын ажиллагаа хөгжүүлэхэд чиглэсэн идэвхтэй гадаад бодлого нь улс орны тусгаар тогтнол, аюулгүй байдлыг ханган бататгах гол хүчин зүйлийн нэг мөн.

Төрийн гадаад бодлого нэгдмэл байх, гадаад харилцаанд үндэсний ашиг сонирхлыг дээдлэх нь манай улсын гадаад бодлогын нэг чухал зарчим билээ.

Монгол Улс эдүгээ дэлхийн 180 гаруй улстай дипломат харилцаатай, 30 гаруй оронтой 2 талын худалдаа-эдийн засгийн хамтын ажиллагааны гэрээтэй, НҮБ, Дэлхийн худалдааны байгууллага, АСЕМ зэрэг 20 гаруй олон улсын байгууллагын гишүүн юм.

■ **Сурвалж-2:** Монгол Улсын “оршин тогтнохуйн аюулгүй байдал”, “эдийн засгийн аюулгүй байдал”, “дотоод аюулгүй байдал”, “хүний аюулгүй байдал”, “хүрээлэн байгаа орчны аюулгүй байдал”, “мэдээллийн аюулгүй байдал” харилцан уялдаатай хангагдсанаар үндэсний аюулгүй байдал баталгаажна. Монгол Улсын Үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлалаас. (2010.7.15).

Монгол Улсын тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдал, хил хязгаарын халдашгүй байдал, нутаг дэвсгэрийн бүрэн бүтэн байдал, монгол соёл иргэншлийн аюулгүй байдал, хүн ам, удмын сангийн аюулгүй байдлыг хангах нь оршин тогтнохуйн аюулгүй байдлын үндэс билээ.

Тэрчлэн хүн ам, удмын сангийн болон соёл иргэншлийн аюулгүй байдлаа хангахад Монголын түүх, хэл, соёл, шашин, ёс заншлаа уламжлан хадгалах, хамгаалах, хөгжүүлэх, судлах явдал чухал ач холбогдолтой хэмээн үзэж байна.

Эдийн засгийн аюулгүй байдлаа хангаж хөгжих, байгальд ээлтэй, хүний аюулгүй, амгалан амьдрах боломжийг бүрдүүлсэн тогтвортой хөгжлийн загварыг бий болгох нь эдийн засгийн аюулгүй байдлыг хангах үндсэн нөхцөл билээ. Эдийн засгийн хараат байдлаас ангижрах нь үндэсний аюулгүй байдлын нэгэн баталгаа юм.

Хүний эрх, эрх чөлөөг хангаж, үндсэн хуульт байгууллыг бататгаж, хууль дээдлэх ёс, Монгол төрийн залгамж чанар, үндэсний эв нэгдлийг сахин дээдэлж, төрөө бэхжүүлж, улс төрийн тогтвортой байдлыг хангах нь **дотоод аюулгүй байдлын** үндэс мөн.

Монгол хүний эрүүл, аюулгүй амьдрах таатай орчин, нөхцөлийг бүрдүүлэх, хүнсний аюулгүй байдлыг хангах, амьдрах орчин, орон байрны аюулгүй нөхцөлийг баталгаажуулах, гэмт хэрэг, халдлагын золиос болохоос хамгаалах нь **хүний аюулгүй байдлыг** хангах үндэс билээ.

Байгаль орчны тэнцвэрийг хадгалж, усны нөөцийг хамгаалах, уур амьсгалын өөрчлөлт, газрын доройтлын сөрөг үр дагаврыг зөөлрүүлэх, биологийн олон янз байдлын хомсдлоос сэргийлэх, орчны бохирдол, байгалийн аюулт үзэгдэл, гамшгийн эрсдэлийг бууруулах нь хүний эрүүл оршин амьдрах, **хүрээлэн байгаа орчны аюулгүй байдлыг хангах** үндэс гэж үзэж байна.

Мэдээллийн аюулгүй байдлыг хангахад үндэсний ашиг сонирхлыг хамгаалах, мэдээллийн бүрэн бүтэн, нууцлагдсан, хүртээмжтэй байдлыг баталгаажуулах явдал чухал юм.

Хурдтай хувиран өөрчлөгдөж байгаа өнөө үед улс орныхоо эрх ашиг, тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлыг бататгахын тулд үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлалаа бүрэн хэрэгжүүлэх, уян хатан, ухаалаг гадаад бодлого явуулах шаардлага тулгарч байна. Үүнд ард иргэдийн үүрэг оролцоо ч чухал юм. Монгол Улс нэр нөлөөгөө олон улсын тавцанд улам бэхжүүлэх өөдрөг ирээдүй бий.

-
1. Монгол Улс хоёр хөрштэйгээ сайн харилцаатай байхын утга учир, ач холбогдол юунд орших вэ?
 2. Их ерийг тэглэсний ач холбогдлыг тодорхойлоорой.
 3. Гадаад харилцаа хамтын ажиллагааны үр өгөөж болон эерэг ба сөрөг талыг харьцуулж оюун дүгнэлт хийгээрэй.
 4. Сурвалж-1-ийг судлан шинжлээд гол утга санааг жагсаан бичиж, холбоо хамаарлыг нь зураглан гаргаарай.
 5. Сурвалж-2 болон бусад мэдээлэлд тулгуурлан Үндэсний аюулгүй байдлаа баталгаажуулахад иргэд, та өөрөө ямар хувь нэмэр оруулж болох талаар санал бодлоо илэрхийлээрэй.

НЭМЭЛТ БОЛГОН АШИГЛАХ БҮТЭЭЛИЙН ЖАГСААЛТ

Нэг. Сурвалж, баримтын эмхэтгэл:

1. Монголын түүхийн дээж бичиг. III боть. Эмх. Г.Сүхбаатар, Л.Жамсран. УБ., 1995
2. XX зууны Монголын түүхийн эх сурвалж: Автономит Монгол улсын үеийн онцлог баримт бичгүүд (1911-1921). Эмх. Л.Дэндэв. УБ., 2003
3. Коминтерн ба Монгол (Баримтын эмхэтгэл). Эмх. Ч.Дашдаваа ба бусад. УБ., 1996
4. Монголын тухай БХК(б)Н-ын баримт бичигт (1920-1952). 1-3-р боть. Эмх. С.Дамдинсүрэн ба бусад. УБ., 2002, 2005, 2009
5. Монгол Улсын Үндсэн хууль. Эмх.Ж.Амарсанаа, О.Батсайхан. УБ.,2011
6. 1990 оны ардчилсан хөдөлгөөний түүхэнд холбогдох баримт бичгүүд. Тэргүүн дэвтэр. Эмх. Ж.Заанхүү. УБ., 2004

Хоёр. Ном бүтээлүүд:

1. БНМАУ-ын түүх. II, III боть. УБ., 1969
2. Монгол Улсын түүх. IV, V боть. УБ., 2003
3. Монгол Улсын түүх. Ер.ред. П.Дэлгэржаргал нар. УБ., 2017
4. Монголын соёлын түүх. II-III дэвтэр. Ер. ред. Б.Сумьяа. УБ.,1999
5. Амарсанаа С. Ардчилалд хөл тавьсан 10 жил. УБ.,2016
6. Баабар Б. Монголчууд: нүүдэл суудал. Нэмж засварласан 3 дахь хэвлэл. УБ., 2009.
7. Батбаяр Ц. Монгол ба их гүрнүүд XX зууны эхний хагаст. (Хиагтаас Ялта хүртэл: Сталин, Чан Кайши, Монголын тусгаар тогтнол). УБ., 2006
8. Батсайхан О. Монголын тусгаар тогтнол ба Хятад, Орос, Монгол гурван улсын 1915 оны Хиагтын гэрээ (1911-1916). УБ., 2002
9. Болд Р. Зарлаагүй дайн. Халхын голын байлдааны цэрэг-дипломатын түүх. Хянан тохиолдуулсан: Ж.Болдбаатар, М.Ганболд. УБ., 2014
10. Болдбаатар Ж, Ч.Дашдаваа, Г.Дашням бусад. Монгол Улсын хөгжлийн үзэл баримтлал: хувьсал, өөрчлөлт. (XX зуун). УБ., 2008
11. Болдбаатар Ж, Дашдаваа Ч. Шинэчлэлийн төлөө хөдөлгөөн, түүний хувь заяа (1952-1966). УБ.,2005
12. Дашдаваа Ч.Улаан түүх (Коминтерн ба Монгол). УБ.,2003
13. Дэндэв Л. Монголын товч түүх. - Монголын эх түүх. Цуврал. VI боть. УБ., 2015
14. Жамсран Л. Монголын сэргэн мандалтын эхэн (1911-1913). УБ.,1992
15. Магсаржав Н. Монгол Улсын шинэ түүх. - Монголын эх түүх. Цуврал. V боть. УБ., 2015
16. Нацагдорж Ш. Халхын хураангуй түүх (1691-1911). УБ., 1963
17. Оюунжаргал О. Манж Чин улсаас монголчуудыг захирсан бодлого (Ойрадуудын жишээн дээр). УБ., 2009
18. Өлзийбаатар Д. 1937 он. Яагаад?. УБ., 2001
19. Санждорж М. Монгол төрийн түүхээс (XIII-XIX зуун). УБ., 1998
20. Сономдагва Ц. Монгол Улсын засаг захиргааны зохион байгуулалтын өөрчлөлт, шинэчлэлт (1691-1997). УБ., 1998
21. Урангуа Ж. XX зууны эхэн үеийн Монгол Улс (1911-1919). УБ., 2006
22. Хишигт Н. Монголын хувьсгал: 1921. УБ., 2011
23. Цолмон С. Галдан бошгот хаан (1644-1697). УБ., 2003
24. Чойбалсан Ч, Лосол Д, Дэмид Г. Монгол ардын үндэсний хувьсгалын анх үүсэж байгуулагдсан товч түүх. УБ., 1979
25. Ширэндэв Б.Монгол ардын хувьсгалын түүх. (2 дахь хэвлэл). УБ., 1999

Гурав. Зурагт ном, толь бичиг, цахим мэдээллийн сан:

1. Монголчууд (XVII-XX зууны эхэн үе). Зурагт ном. Ер. Ред. С.Чулуун. УБ.,2014
2. Монголчууд нийгэм журамд давшин орсон нь: 1924-1959. Зурагт ном. Ред. О.Батсайхан. УБ.: Монсудар, 2016.
3. Британика Монгол. Хураангуй толь. 2 боть. УБ.,2012
4. <https://mongoltoli.mn/history/>
5. <http://mongol.undesten.mn>
6. <https://mn.wikipedia.org/>